

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ: ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2018-2019

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Ειρήνης Πέτρου Καβαλλάρη

A.M.7340012018009

**ΕΠΙΠΕΔΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ**

Επιβλέποντες:

Ρεβέκκα- Εμμανουέλα Παπαδοπούλου

Μεταξία Κουσκουνά

Εμμανουήλ Περάκης

Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου 2019

Copyright © [Καβαλλάρη Ειρήνη 2019]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....1

1. Η ανάδειξη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής αρχής του ενωσιακού δικαίου.....1

2. Η «διαπλοκή» των σχέσεων μεταξύ «διακριτών» εννόμων τάξεων στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων2

3. Η διμερής διάρθρωση της μελέτης4

4. Οριοθετήσεις5

ΜΕΡΟΣ Ι.....6

Η αξιοποίηση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων ως παράγοντας διαμόρφωσης του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε.....6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....6

Η νομολογιακά διαμορφωμένη σχέση μεταξύ ενωσιακής και εθνικής έννομης τάξης αναφορικά με το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.....6

1.1 Η ιδέα της έμπνευσης από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών στην υπόθεση Internationale Handelsgesellschaft.....7

1.2 Η δικαιολογητική βάση της προσφυγής στις «κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών».....10

1.3 Οι προκλήσεις και οι δυσκολίες που ανακύπτουν από την αξιοποίηση των συνταγματικών παραδόσεων ως πηγής διαμόρφωσης του ενωσιακού επιπέδου προστασίας15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....18

Ο αυτόνομος χαρακτήρας του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε18

2.1. Η διαμόρφωση ενός επιπέδου προστασίας προσαρμοσμένου στο πνεύμα και τους στόχους των Συνθηκών18

2.2. Η επιρροή από τα εθνικά επίπεδα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων20

2.3. Οι δύο παράμετροι του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ο διαφορετικός τρόπος διαμόρφωσης αυτών.....	22
2.3.1. Η θεωρία των δύο παραμέτρων του επιπέδου προστασίας μέσα από τις αποφάσεις <i>Omega</i> και <i>Sayn- Wittgenstein</i> . Μία προ του Χάρτη νομολογία.....	23
2.3.2. Η θεωρία των δύο παραμέτρων του επιπέδου προστασίας μέσα από τις θεμελιώδεις αποφάσεις <i>Melloni</i> και <i>Fransson</i> . Μία ερμηνεία του άρθρου 53 του Χάρτη	24
2.3.2.1. Λίγα λόγια για το άρθρο 53	25
2.3.2.2. Η αυτόνομη ερμηνεία του περιεχομένου και των νομικών εννοιών των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την ενωσιακή έννομη τάξη(<i>Melloni</i>).....	27
2.3.2.3. Η δυνατότητα πρόβλεψης των εθνικών προτύπων και μέτρων προστασίας από τις εθνικές έννομες τάξεις (<i>Fransson</i>)	32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....39

Η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως απόρροια της ενσωμάτωσης των κοινών συνταγματικών παραδόσεων στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

3.1. Τα δικαιώματα του Χάρτη που αντιστοιχούν σε δικαιώματα των εθνικών συνταγμάτων(52 παρ. 4 ΧΘΔ)	41
3.1.1 Ανάλυση άρθρου 52 παρ.4 ΧΘΔ.....	41
3.1.2. Κριτική απέναντι στην αξιοποίηση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων κατά την διαμόρφωση του άρθρου 52 παρ. 4 ΧΘΔ.....	44
3.2. Η αναφορά στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές ως ερμηνευτικό κριτήριο(52 παρ.6 ΧΘΔ).....	46

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....49

Η έμπνευση από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις κατά την διαμόρφωση των επιτρεπόμενων περιορισμών

4.1. Η αναγνώριση μίας «οριοθετημένης» διακριτικής ευχέρειας στα κράτη μέλη ως προς την επιβολή περιορισμών από το Δικαστήριο. Η υπόθεση <i>Omega</i>	49
4.2. Η ενίσχυση της αυστηρότητας του πλαισίου επιβολής περιορισμών στα θεμελιώδη δικαιώματα από τα κράτη μέλη. Ο Χάρτης θέτει ρητώς τις προϋποθέσεις.....	52
4.2.1. Πρόβλεψη στον νόμο.....	54
4.2.2. Νομιμότητα του σκοπού των περιορισμών	56

4.2.3. Σεβασμός του «πυρήνα» του δικαιώματος.....	57
4.2.4. Η αρχή της αναλογικότητας ως όριο επέμβασης των κρατών μελών στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.....	59
ΜΕΡΟΣ ΙΙ	62
Το επίπεδο προστασίας και η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε. ως απόρροια της αλληλεπίδρασης με την ΕΣΔΑ	62
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	62
Η νομολογιακά διαμορφωμένη σχέση μεταξύ διεθνούς και ενωσιακής έννομης τάξης αναφορικά με το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.....	62
1.1 Η στάση του Δικαστηρίου ως προς την αξιοποίηση των διεθνών συμφωνιών	63
1.2. Η «ιδιαιτέρη σημασία» που αποδίδεται στην ΕΣΔΑ.....	65
1.3 Η νομολογία του ΕΔΔΑ ως κατευθυντήρια γραμμή για την ερμηνεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εντός των κόλπων της ΕΕ.....	70
1.4. Επίπεδο προστασίας και προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	78
Η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως προϊόν της ιδιαίτερης σχέσης της ΕΣΔΑ με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων.....	78
2.1. Η σχέση μεταξύ των δικαιωμάτων του Χάρτη και των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ (Άρθρο 52 παρ. 3)	78
2.2. Η νομολογιακή προσέγγιση του άρθρου 52 παρ.3	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	90
Το ενωσιακό σύστημα των επιτρεπόμενων περιορισμών ως προϊόν διάδρασης με την ΕΣΔΑ	90
3.1. Η άντληση έμπνευσης από το σύστημα περιορισμών που υιοθετεί η ΕΣΔΑ. Μία προ του Χάρτη νομολογία	90
3.2. Ο Χάρτης «υποχρεώνει» τον ενωσιακό δικαστή να ανατρέχει στην έννομη τάξη της ΕΣΔΑ	94
3.2.1. Οι θεμιτοί περιορισμοί κατά το άρθρο 52 παρ.3 του Χάρτη.....	95
3.2.2. Ο επηρεασμός των προϋποθέσεων του άρθρου 52 παρ.1 από την ΕΣΔΑ και την νομολογία του ΕΔΔΑ	99
3.2.3. Η σχέση μεταξύ των παραγράφων 1 και 3 του άρθρου 52.....	104

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	107
Παράρτημα Αποφάσεων (με χρονολογική σειρά έκδοσης)	110
Βιβλιογραφικές Αναφορές	118

Συντομογραφίες

Βλ. : Βλέπε

Γ.Δ. : Γενικό Δικαστήριο

Γεν. Εισαγγελέας: Γενικός Εισαγγελέας

ΔΕΕ: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΚ : Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ε.Ε.: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΣΕΚ: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα

Επιτρ: Ευρωπαϊκή Επιτροπή

ΕυρΚοινβ: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΠΕΚ: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

σκ. : σκέψη

ΣΕΕ: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση

ΣΛΕΕ: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Συμβ.: Συμβούλιο

ΧΘΔ:Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ανάδειξη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής αρχής του ενωσιακού δικαίου

Η ιστορία της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη φαίνεται να ξεκινά ήδη από την δεκαετία του '70, ύστερα από τις αντιδράσεις των πολιτών, των κρατών μελών και των ανωτάτων εθνικών τους δικαστηρίων απέναντι στον αμιγώς αγοραίο προσανατολισμό μίας έννομης τάξης που διακήρυσσε συνεχώς τον αυτόνομο χαρακτήρα της¹. Οι αντιδράσεις αυτές οφείλονταν στον εντοπισμό της αδυναμίας ελέγχου των πράξεων της τότε Κοινότητας, οι οποίες ενδέχεται να έρχονταν σε αντίθεση με τα εθνικά συντάγματα των κρατών μελών, ενόψει της «αυτοεξάιρεσης» του τότε κοινοτικού δικαστή ως προς την αρμοδιότητά του να ελέγχει την παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, λόγω έλλειψης γραπτών κανόνων προστασίας αυτών στην τότε κοινοτική έννομη τάξη².

Προκειμένου το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων(ΔΕΚ) να κατευνάσει τις αντιδράσεις αυτές και να καθησυχάσει τα εθνικά δικαστήρια, επέλεξε να επέμβει νομολογιακά, ώστε να καλύψει το διαπιστωθέν «κενό» στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Με τον τρόπο αυτό, θα επιβεβαίωνε άλλωστε τον αυτόνομο και υπερέχων χαρακτήρα της «ιδιαίτερης έννομης τάξης του», ο οποίος επέβαλε την διασφάλιση της αποτελεσματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των τότε κοινοτικών διοικούμενων, από το αποκλειστικά αρμόδιο για την διασφάλιση των θεμελιωδών αρχών του κοινοτικού δικαίου ΔΕΚ.

Πράγματι το ΔΕΚ, με μία σειρά αποφάσεών του , μεταξύ των οποίων ιδιαίτερα σημαντική είναι η απόφαση *Stauder*, διακήρυξε πως η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου , στο πλαίσιο της οποίας τα θεμελιώδη δικαιώματα διασφαλίζονται αυτόνομα εντός της ενωσιακής έννομης τάξης³. Η αναγνώριση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων , ως γενικής αρχής του ενωσιακού δικαίου, είναι ιδιαίτερα σημαντική , διότι αποδίδει στα θεμελιώδη δικαιώματα προστασία μέσω μίας άγραφης πηγής

¹ ΔΕΚ C- 26/62(5-2-1963), *Van Gen den Loos*, ECLI:EU:C:1963:1, σελ.867, ΔΕΚ C- 6/64(15-7-1964), *Costa/ENEL*, ECLI:EU:C:1964:66, σελ. 1197.

² Βλ. Παπαδοπούλου Ρ.Ε., «Από τις γενικές αρχές του δικαίου στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης- Πορεία προς ένα γραπτό σύστημα κοινοτικής προστασίας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», Δικαιώματα του Ανθρώπου(ΔτΑ), Τευχ. 12, 2001, σελ.1034-1035.

³ ΔΕΚ 26/69(12-11-1969), *Stauder v Stadt Ulm*, ECLI:EU:C:1969:57, σκ.7.

δικαίου, η οποία κατατάσσεται στο πρωτογενές δίκαιο και διαθέτει νομική ισχύ ίση με αυτή των διατάξεων των ιδρυτικών Συνθηκών⁴. Πρόκειται για μια αρκετά ρηξικέλευθη στάση του Δικαστηρίου, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς την εφευρετικότητα με την οποία το Δικαστήριο αξιοποίησε την έννοια της γενικής αρχής, προσαρμόζοντάς την στην φύση και στον σκοπό του ενοποιητικού εγχειρήματος, προκειμένου να καλύψει το κενό από την έλλειψη προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίχθηκε πως η λύση την οποία υιοθέτησε το Δικαστήριο δεν είναι τελικά τόσο «εφευρετική» και «δημιουργική», αν μάλιστα αναλογισθεί κανείς, πως μάλλον δεν υπήρχε πράγματι ένα «κενό» στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς αυτά ενυπήρχαν ως εγγενές και αναπόσπαστο στοιχείο της τότε κοινοτικής έννομης τάξης⁵.

Η ανάδειξη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής αρχής του ενωσιακού δικαίου χαρακτηρίστηκε ως ιδιαίτερα προοδευτική συναντώντας και την επιδοκιμασία του ενωσιακού νομοθέτη, ο οποίος κωδικοποίησε τη νομολογία του ΔΕΚ, ήδη με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992 ενώ σήμερα το ζήτημα ρυθμίζεται σχετικά από το άρθρο 6 παρ.3 της Συνθήκης της Λισαβόνας.

2. Η «διαπλοκή» των σχέσεων μεταξύ «διακριτών» εννόμων τάξεων στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Η ανάδειξη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής αρχής του ενωσιακού δικαίου, αναπόφευκτα γεννά το ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο θα διαμορφωθεί το περιεχόμενο της γενικής αυτής αρχής. Το Δικαστήριο μη διαθέτοντας «εργαλεία» εντός της έννομης τάξης του για να διαμορφώσει το περιεχόμενο της αρχής αυτής, επέλεξε να αξιοποιήσει «εργαλεία» προερχόμενα από τις άλλες δύο έννομες τάξεις με τις οποίες συχνά αλληλεπιδρά, την εθνική και την διεθνή. Προτού, όμως, αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο αντιμετωπίζει τις έννομες αυτές τάξεις στο πλαίσιο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σκόπιμο είναι να γίνει μια αναφορά στον τρόπο με τον οποίο αυτές γενικά διακρίνονται.

Από την μια, παρότι η ενωσιακή έννομη τάξη πηγάζει από την διεθνή, διότι ιδρύθηκε στο πλαίσιο μίας διεθνούς συνθήκης που τέθηκε σε ισχύ αφότου κυρώθηκε και υπογράφηκε από όλα τα κράτη μέλη, στηρίζει την δημιουργία της σε μία εντελώς διαφορετική λογική από ότι η διεθνής έννομη τάξη. Η ενωσιακή έννομη τάξη ανήκει για πολλούς στην κατηγορία των λεγόμενων «διεθνών συμφωνιών ενοποίησης», στις οποίες τα κράτη μέλη δεν διατηρούν

⁴ Βλ. Περάκης Μ., «Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2015, σελ. 19.

⁵ Βλ. Παπαδοπούλου Ρ.Ε., οπ.π. υποσημ. 2, σελ.1037-1038.

πλήρως την αυτοτέλεια τους αλλά μεταβιβάζουν ορισμένα από τα κυριαρχικά τους δικαιώματά τους στην Ένωση. Αντίθετα, στον χώρο του διεθνούς δικαίου, τα πράγματα λειτουργούν διαφορετικά, διότι η όλη διάρθρωσή του στηρίζεται κυρίως σε «διεθνείς συμφωνίες συνεργασίας». Αυτό πρακτικά σημαίνει πως τα συμβαλλόμενα μέρη διατηρούν την αυτονομία τους , με αποτέλεσμα η τήρηση των συμφωνιών αυτών να εξαρτάται από την πρόθεση των συμβαλλόμενων μερών⁶.

Πράγματι, η ενωσιακή έννομη τάξη αυτονομείται από τη διεθνή, καθώς εκτείνεται πέραν της διακυβερνητικής συνεργασίας⁷ οδεύοντας προς τον δρόμο μίας στενότερης ενοποίησης. Η διαφορά αυτή, μάλιστα, είναι που έκανε το Δικαστήριο να μεταβάλλει τον χαρακτηρισμό της ενωσιακής έννομης τάξης από «έννομη τάξη διεθνούς δικαίου» στην υπόθεση Van Gen den Loos⁸ σε «ιδιαιτερή έννομη τάξη» στην υπόθεση Costa/ENEL⁹.

Από την άλλη, η ενωσιακή έννομη τάξη παρότι προσιδιάζει δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα «υπερ- κράτος» ή «ομοσπονδιακό κράτος»¹⁰ , ούτε όμως να ταυτιστεί και με τις έννομες τάξεις των κρατών μελών της, διότι σκοπός της δεν είναι ούτε να τις διαδεχθεί ούτε να τις αφομοιώσει¹¹. Αντίθετα, διατηρεί την αυτονομία της υιοθετώντας ένα δικό της, διακριτό σύστημα κανόνων , το οποίο εξασφαλίζει την αποτελεσματική και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της και τελικά τον στόχο της σταδιακής ενοποίησής της.

Ωστόσο, το Δικαστήριο και ο ενωσιακός νομοθέτης επέλεξαν να μην διατηρήσουν απόλυτα την διάκριση μεταξύ των τριών αυτών εννόμων τάξεων κατά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων , αλλά να τις διαπλέξουν. Το Δικαστήριο, από τις πρώτες κιόλας αποφάσεις του, επισημαίνει πως κατά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εμπνέεται «από τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις»¹² και από «τα διεθνή εργαλεία προστασίας των ανθρωπίνων δικαιώματα στα οποία τα κράτη μέλη έχουν συνεργαστεί ή προσχωρήσει»¹³. Η διαπλοκή αυτή ,όμως, των εννόμων τάξεων δεν είναι σε καμία περίπτωση απόλυτη, αλλά «βρίσκει το όριό της» στην αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης.

⁶ Βλ. Χριστιανός Β. , «Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2011, σελ. 19-20.

⁷ ΔΕΚ C-90-91/63(13-11-1964), *Επιτροπή/Λουξεμβούργου & Βελγίου*, ECLI:EU:C:1964:80, σελ.631, ΔΕΚ C-232/78(25-9-1979), *Επιτροπή/Γαλλίας*, ECLI:EU:C:1979:215, σκ.9, ΔΕΚ C-5/94(23-5-1996), *The Queen κατά Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Hedley Lomas (Ireland)* , ECLI:EU:C:1996:205, σκ. 17-21.

⁸ ΔΕΚ C- 26/62(5-2-1963), *Van Gen den Loos*, ECLI:EU:C:1963:1, σελ.867.

⁹ ΔΕΚ C- 6/64(15-7-1964), *Costa/ENEL*, ECLI:EU:C:1964:66, σελ. 1197.

¹⁰ Βλ. Χριστιανός Β. , «Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης», οπ.π. υποσημ. 6, σελ. 20

¹¹ Βλ. Χριστιανός Β. *Κεφάλαιο 1 υποκ. 1 «Η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης»* σε Χριστιανός Β., Κουσκουνά Μ., Παπαδοπούλου Ρ.Ε. και Περάκης Μ., «*Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσα από τη Νομολογία*», εκδ. Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2011, σελ.2.

¹² ΔΕΚ C-11/70 (17-12-1970), *Internationale HandelsgesellschaftmbH / Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* , ECLI:EU:C:1970:114.

¹³ ΔΕΚ C-4/73(11-1-1977), *Nold KG/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1974:51.

Ο ενωσιακός δικαστής, επομένως, όπως εμμέσως προαναφέρθηκε και παραπάνω, μάλλον δεν «δημιούργησε» τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά τα «αποκάλυψε» και τα ανήγαγε ως γενικές αρχές της ενωσιακής έννομης τάξης. Η χρήση του όρου «έμπνευση» από τον ενωσιακό δικαστή δεν είναι συμπτωματική, διότι με αυτό τον τρόπο αποδίδεται ακριβέστερα το γεγονός πως το Δικαστήριο «λαμβάνει υπόψη» χωρίς σε καμία περίπτωση να υιοθετεί «αυτούσιους» τους συνταγματικούς ή διεθνείς κανόνες, αλλά αντίθετα τους προσαρμόζει στις ανάγκες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ενωσιακής έννομης τάξης¹⁴.

3. Η διμερής διάρθρωση της μελέτης

Η διαπλοκή αυτή των εννόμων τάξεων στο πλαίσιο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί και την έμπνευση για την διμερή διάρθρωση της παρούσας μελέτης. Πράγματι, άλλωστε, αναγιγνώσκοντας κανείς και το άρθρο 6 παρ. 3 της Συνθήκης της Λισαβόνας, διαπιστώνει πως αναγνωρίζονται ως πηγές προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων όχι μόνο οι γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου και ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων(ΧΘΔ), αλλά και οι «κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών» και η «ΕΣΔΑ».

Επομένως, η παρούσα μελέτη, στο πρώτο μέρος της θα εστιάσει στο πως οι κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις ασκούν επιρροή στον τρόπο διαμόρφωσης του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε. Αρχικώς, παρουσιάζεται η θέση των συνταγματικών παραδόσεων στο ενωσιακό σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ενώ στη συνέχεια εξετάζεται συγκεκριμένα η επιρροή που αυτές ασκούν στην υιοθέτηση ενός αυτόνομου ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων καθώς και ενός συστήματος επιτρεπόμενων περιορισμών προσαρμοσμένου στα ενωσιακά δεδομένα.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής, θα παρουσιαστεί η διαδραστική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ της ενωσιακής έννομης τάξης και της ΕΣΔΑ στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σχέση που επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο καθορίζεται το επίπεδο προστασίας και η εμβέλεια αυτών, ιδίως αφότου κατέστη και νομικά δεσμευτικός ο Χάρτης. Με την παρουσίαση αυτή, θα καταστεί προφανής η ιδιαίτερη αξία της ΕΣΔΑ μεταξύ των διεθνών συμβατικών κειμένων καθώς και η αξία της πλούσιας νομολογίας του ΕΔΔΑ, ενώ θα γίνει και μία σύντομη αναφορά και κριτική στην ιδέα της προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ. Στη συνέχεια, θα αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Χάρτης συναρθρώνει τις δύο έννομες τάξεις της

¹⁴ Βλ. Παπαδοπούλου Ρ.Ε., οπ.π. υποσημ. 2., σελ.1040.

ΕΣΔΑ και της Ένωσης στο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και στο πλαίσιο των νομικά επιτρεπτών περιορισμών.

4. Οριοθετήσεις

Όπως ήδη αναφέρθηκε αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιαστεί το επίπεδο προστασίας και η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε., όπως αυτά διαμορφώνονται υπό την επιρροή δύο κεντρικών αξόνων, της ΕΣΔΑ και των κοινών στα κράτη μέλη συνταγματικών παραδόσεων.

Επομένως, η παρούσα μελέτη θα εστιάσει το ενδιαφέρον της στον τρόπο με τον οποίο η νομολογία αλλά και μεταγενέστερα ο Χάρτης, μέσω των άρθρων του 52 και 53, συνέβαλαν στην διαμόρφωση του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αξιοποιώντας τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις αλλά και την ΕΣΔΑ. Η νομολογιακή προσέγγιση του ζητήματος κρίνεται μάλιστα επιβεβλημένη, ενόψει της έντονης νομολογιακής δραστηριότητας του Δικαστηρίου στο ζήτημα αυτό, τόσο προτού όσο και αφού του κατέστη νομικά δεσμευτικός ο Χάρτης.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, σκόπιμο είναι να γίνουν δύο συμβατικές οριοθετήσεις του θέματος: Αφενός, δεν θα υπάρξει κάποια ανάλυση του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως αυτά διαμορφώνονται στις εθνικές και στην διεθνή έννομη τάξη, παρά μόνο αναφορικά με στοιχεία αυτών που ασκούν επιρροή στον τρόπο διαμόρφωσης των αντίστοιχων εννοιών στην Ε.Ε. Αφετέρου, η παρούσα μελέτη δεν θα ασχοληθεί καθόλου με το ζήτημα της ένδικης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε., δηλαδή με τους μηχανισμούς και τα μέσα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο, διότι κάτι τέτοιο θα εξέφευγε των ορίων που έχουν ως άνω τεθεί.

ΜΕΡΟΣ Ι

Η αξιοποίηση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων ως παράγοντας διαμόρφωσης του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η νομολογιακά διαμορφωμένη σχέση μεταξύ ενωσιακής και εθνικής έννομης τάξης αναφορικά με το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων

*

Η ύπαρξη ενός κενού στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει έλλειψης γραπτών κανόνων προστασίας αυτών, συνάντησε γρήγορα, όπως προαναφέρθηκε, τις αντιδράσεις των εθνικών εννόμων τάξεων. Τα κράτη μέλη βλέποντας τα υποκείμενα τους εκτεθειμένα στην προσβολή των δικαιωμάτων τους ,προσπάθησαν να λάβουν την κατάσταση στα χέρια τους . Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν δίστασε, μάλιστα, να επιφυλάξει στον εαυτό του δυνατότητα να ελέγχει την συνταγματικότητα των κοινοτικών κανόνων με βάση το εθνικό του Σύνταγμα, για όσο διάστημα η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της Κοινότητας δεν ήταν αποτελεσματική¹⁵. Το ΔΕΚ αντιλαμβανόμενο πως μία τέτοια κατάσταση θα έθιγε τις θεμελιώδεις για την τότε κοινοτική έννομη τάξη αρχές της υπεροχής και της αυτονομίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει το κενό αυτό, αλλά και να κατευνάσει τις αντιδράσεις των κρατών μελών, τόνισε μεν πως η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων καθορίζεται αυτόνομα εντός της Κοινότητας, επισήμανε δε πως η προστασία αυτή εμπνέεται από τις «κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών».

Στο παρόν κεφάλαιο, θα επιχειρηθεί να προσδιοριστεί η έννοια και ο τρόπος αξιοποίησης των κοινών συνταγματικών παραδόσεων από το Δικαστήριο **(1.1)**. Με τον τρόπο αυτό, θα αναδειχθεί πληρέστερα η ratio προσφυγής στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις **(1.2)** αλλά θα εντοπισθούν και τυχόν προβλήματα που ανακύπτουν από την αξιοποίησή τους **(1.3)**.

¹⁵BVerfGE, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, απόφαση της 29-5-1974, BVerfGE 1974, Τομ. 37, σελ. 271 επ.

1.1 Η ιδέα της έμπνευσης από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών στην υπόθεση *Internationale Handelsgesellschaft*

Παρά την νομολογιακή αναγνώριση της γενικής αρχής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της προαναφερθείσας υπόθεσης *Stauder*¹⁶, αλλά και την ανάδειξη της αρχής αυτής ως θεμελιώδους στοιχείου της ενωσιακής έννομης τάξης, ο ενωσιακός δικαστής φαίνεται να άφησε αναπάντητα αρκετά ερωτήματα αναφορικά με τις πηγές από τις οποίες το Δικαστήριο αντλεί τα θεμελιώδη δικαιώματα που προστατεύονται στο πλαίσιο της άγραφης αυτής αρχής του ενωσιακού δικαίου.

Σε ένα αρκετά πρώιμο στάδιο και συγκεκριμένα στις 17 Δεκεμβρίου 1970, στην υπόθεση "*Internationale Handelsgesellschaft*"¹⁷ το τότε ΔΕΚ απήντησε στα ερωτήματα αυτά αφορμώμενο από προδικαστικό ερώτημα που στάλθηκε από το γερμανικό δικαστήριο ("Verwaltungsgericht") της Φρανκφούρτης, ζητώντας να ελεγχθεί το κύρος ορισμένων διατάξεων δύο κοινοτικών Κανονισμών, που θεωρήθηκαν ασύμβατες με θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο Γερμανικό Σύνταγμα, και συγκεκριμένα εκείνα της αρχής της αναλογικότητας και της οικονομικής ελευθερίας.

Εν προκειμένω, λοιπόν, το τότε ΔΕΚ βρέθηκε αντιμέτωπο με το συχνά τιθέμενο ενώπιον του ερώτημα για το πώς θα πρέπει να αντιδράσει ο εθνικός δικαστής όταν το ενωσιακό δίκαιο συγκρούεται με το ίδιο του το Σύνταγμα. Ο ενωσιακός δικαστής, πιστός στην αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και στην ανάγκη διασφάλισης της αποτελεσματικής, ομοιόμορφης και ενιαίας εφαρμογής αυτού, απήντησε πως η εγκυρότητα των ενωσιακών (τότε κοινοτικών) πράξεων δεν δύναται να επηρεάζεται από θεμελιώδη δικαιώματα που περιέχονται στα συντάγματα ή γενικότερα στα συνταγματικά συστήματα των κρατών μελών. Το Δικαστήριο διατήρησε δηλαδή την θέση του αναφορικά με την μη δυνατότητα κρίσης της εγκυρότητας ενός ενωσιακού νομοθετήματος με κριτήρια εκτός του ενωσιακού δικαίου. Πράγμα μάλιστα λογικό, αφού ο ενωσιακός δικαστής δεχόμενος το αντίθετο θα δεχόταν ουσιαστικά διαφορετικά επίπεδα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, με περιεχόμενο διαφορετικό και εξαρτούμενο κάθε φορά από το κράτος μέλος στο οποίο τίθεται μία τέτοια σύγκρουση.

Στην συνέχεια, όμως, φαίνεται να αντιλήφθηκε πως για να μην θεωρηθεί μία τέτοια προσέγγιση ανελαστική και απόλυτη, θα έπρεπε να προχωρήσει περαιτέρω την συλλογιστική του, εξειδικεύοντας το περιεχόμενο της άγραφης αυτής γενικής αρχής περί προστασίας των

¹⁶ ΔΕΚ 26/69(12-11-1969), *Stauder*, ECLI:EU:C:1969:57.

¹⁷ ΔΕΚ C-11/70 (17-12-1970), *Internationale Handelsgesellschaft / Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECLI:EU:C:1970:114, σκ.3.

θεμελιωδών δικαιωμάτων, αίροντας κάθε αμφιβολία που είχε προκύψει λόγω του απροσδιόριστου περιεχομένου αυτής αλλά και εξαλείφοντας κάθε αμφισβήτηση που είχε προκύψει ως προς την αποτελεσματικότητα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο. Επομένως, προκειμένου να απαλείψει τις ως άνω αμφισβητήσεις αλλά και να δώσει ένα τέλος στο συχνά εμφανιζόμενο φαινόμενο της κάλυψης του κενού ,που δημιουργούταν στην ενωσιακή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, από τα εθνικά δικαστήρια μέσω των εθνικών τους νομοθεσιών, το ΔΕΚ έκρινε απαραίτητο να ελέγξει μήπως τελικά παραβιάζεται κάποια εγγύηση κοινοτικού δικαίου και όχι απλώς ενός συνταγματικά κατοχυρωμένου θεμελιώδους δικαιώματος.

Το ΔΕΚ φαίνεται με την σκέψη 4 στην ως άνω απόφασή του, να πέτυχε ένα διττό και μάλιστα θεμελιώδη στόχο. Αρχικά, ανέδειξε τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως θεμελιώδη αρχή του ενωσιακού δικαίου. Μια αρχή ,όμως, την διαμόρφωση του περιεχομένου της οποίας στήριξε στις «κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών» , πράγμα μάλιστα λογικό, αν αναλογιστεί κανείς πως τα κράτη μέλη δεν μπορεί παρά να είχαν στο νου τους κατά την σύναψη των ιδρυτικών Συνθηκών τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται στα συντάγματά τους. Συγχρόνως, κατόρθωσε να καθησυχάσει και τα εθνικά δικαστήρια, στα οποία έδωσε την ευκαιρία να καλύπτουν κενά που δημιουργούνται στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ανατρέχοντας στις κοινές μεταξύ των κρατών μελών αρχές, τακτική που το ενωσιακό δίκαιο γενικότερα προκρίνει για την κάλυψη των κενών που εμφανίζονται σε ορισμένο τομέα δικαίου, προκειμένου οι εθνικές έννομες τάξεις να επεμβαίνουν, όπου αυτό δύναται, χωρίς να παραβιάζουν την αρχή της υπεροχής και της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης.

Η έννοια «κοινές αρχές» δεν είναι φυσικά δημιούργημα του Δικαστηρίου αλλά βρίσκεται έρεισμα στις Συνθήκες και συγκεκριμένα στο άρθρο 340 της Συνθήκης για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης(ΣΛΕΕ) περί εξωσυμβατικής ευθύνης, όπου η αποκατάσταση της ζημίας που προκαλούν τα θεσμικά όργανα και οι υπάλληλοι της Ε.Ε. γίνεται σύμφωνα με τις γενικές αρχές δικαίου που είναι κοινές στα κράτη μέλη. Όπως, επίσης, και η πρώτη αναφορά σε «γενικές αρχές κοινές στα κράτη μέλη» έγινε σε ένα αρκετά πρώιμο στάδιο, προγενέστερο της Internationale Handelsgesellschaft, και συγκεκριμένα στην απόφαση *Algera*¹⁸ το 1957, όπου το τότε ΔΕΚ έκρινε πως ενόψει ελλείπει ρητής πρόβλεψης στις Συνθήκες το τότε κοινοτικό δίκαιο δύναται να εμπνέεται από αρχές γενικές στα κράτη μέλη.

¹⁸ ΔΕΚ C-7/56(12-5-1957), *Algera και λοιποί*, ECLI:EU:C:1957:7.

Παρότι το Δικαστήριο στην προαναφερθείσα υπόθεση, αναγνώρισε ως πηγή προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις, σε καμία περίπτωση δεν αναγνώρισε ως πηγή έμπνευσης του μεμονωμένες συνταγματικές διατάξεις, παρά μόνο εξαιρετικά.

Μια εξαιρετική τέτοια περίπτωση, ήταν η υπόθεση *Transocean*¹⁹, μέσω της οποίας το τότε ΔΕΚ αναγνώρισε το δικαίωμα του πολίτη να γνωστοποιεί τις απόψεις του, όταν θίγονται τα συμφέροντά του, δικαίωμα το οποίο άντλησε ύστερα από συστηματική προσέγγιση των συγκεκριμένων διατάξεων που βρισκόταν στο διοικητικό δίκαιο διαφόρων κρατών μελών. Αντίθετα, βέβαια, και πιο συνηθισμένη, είναι η περίπτωση της υπόθεσης *Martinez*²⁰, στην οποία οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν πως η απαγόρευση σύστασης ομάδας ανεξαρτήτων βουλευτών, που δεν μοιράζονται κοινές πολιτικές πεποιθήσεις, αντίκειται στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, ελευθερία που εντάσσεται στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Εν προκειμένω, το ΔΕΚ δεν φάνηκε να αναγνωρίζει την πράξη του εθνικού κοινοβουλίου περί απαγόρευσης σύστασης της ομάδας αυτής ως αντικείμενη σε κάποια κοινή κοινοβουλευτική- συνταγματική παράδοση. Και αυτό διότι δεν θεώρησε πως η απαγόρευση σύστασης πολιτικής ομάδας με διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις έρχεται σε αντίθεση με όλα τα συντάγματα των κρατών μελών, ώστε να θεωρήσουμε ότι βρισκόμαστε ενώπιον μίας «κοινής παράδοσης».

Η αναφορά, φυσικά, στις συνταγματικές παραδόσεις που είναι κοινές στα κράτη μέλη δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση πως ο ενωσιακός δικαστής προστατεύει μόνο τα δικαιώματα εκείνα που είναι πανομοιότυπα ως προς το περιεχόμενο τους σε όλα τα Συντάγματα όλων των κρατών μελών. Ούτε, όμως, αναζητείται κάθε φορά ένας ελάχιστος κοινός παρανομαστής μεταξύ των δικαιωμάτων αυτών, διότι τότε η προστασία των δικαιωμάτων θα καθίσταντο όχι μόνο ελλιπής αλλά και εξαρτώμενη απόλυτα από τις εθνικές έννομες τάξεις. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν θα συμβάδιζε με τον χαρακτήρισμό της Ε.Ε ως μιας αυτόνομης και ιδιαίτερης έννομης τάξης, χαρακτηρισμός που μάλιστα επιτάσσει την θεμελίωση ενός ενωσιακού επιπέδου προστασίας που θα υπηρετεί τους ενοποιητικούς στόχους και το πνεύμα των Συνθηκών.

Πρωτεύων, επομένως, στόχος είναι να προσαρμοστεί η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στις ιδιαιτερότητες και τους στόχους της ενωσιακής έννομης τάξης, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει πως το περιεχόμενο της προστασίας αυτής δεν μπορεί να διαμορφωθεί

¹⁹ ΔΕΚ C-17/74(23-10-1974), *Transocean Marine Paint*, ECLI:EU:C:1974:106.

²⁰ ΠΕΚ T-222/99, 327/99, 329/99(2-10-2001), *Martinez*, ECLI: EU:T:2001:242.

«εμπνεόμενο» από πηγές «εξωτερικές», όπως χαρακτηρίστηκαν από κάποιους οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών²¹.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε πως η απόφαση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι προχωρά ένα βήμα παραπέρα από την απόφαση *Stauder*: όχι μόνο επιβεβαιώνει πως η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνιστά γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου, απορρέουσα από τους στόχους και την δομή της ενωσιακής έννομης τάξης, αλλά αναγνωρίζει και τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών ως πηγή «έμπνευσης» για την ενωσιακή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Παρότι, η έννοια της έμπνευσης είναι μία αόριστη έννοια που προσδιορίζεται δύσκολα, εντούτοις συμπυκνώνει το σκεπτικό του ΔΕΕ να επιτευχθεί μια εξισορρόπηση μεταξύ της αυτόνομης ενωσιακής έννομης τάξης και των κυρίαρχων εθνικών εννόμων τάξεων²².

Επομένως, η προσφυγή σε δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα συντάγματα των κρατών μελών είναι καθόλα φυσική και άκρως σημαντική προκειμένου να καταστεί η ενωσιακή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεσματική. Η προσφυγή βέβαια στις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υποτιμάται αλλά και ούτε να υπερεκτιμάται· αντιθέτως θα πρέπει οι συνταγματικές παραδόσεις να αξιοποιούνται ως «εργαλείο» ενσωμάτωσης στην ενωσιακή έννομη τάξη των δικαιωμάτων εκείνων που θεωρούνται άξια προστασίας από τα κράτη μέλη. Η χρήση, άλλωστε, και του όρου «παράδοση» συνηγορεί σε αυτό, αφού περιλαμβάνει στην έννοια της μία κατάσταση παγιωμένη χρονικά που εκ του λόγου και μόνο αυτού είναι άξια προστασίας.

1.2 Η δικαιολογητική βάση της προσφυγής στις «κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών»

Η προσπάθεια του Δικαστηρίου να καταστήσει αποτελεσματική την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός του ενωσιακού οικοδομήματος, και επομένως περισσότερο αποδεκτή από τις εθνικές έννομες τάξεις, δικαιολογεί σε κάθε περίπτωση την προσφυγή στις κοινές μεταξύ των κρατών μελών συνταγματικές παραδόσεις. Και αυτό διότι με τον τρόπο αυτό τα κράτη μέλη αποδέχονται «πρότυπα»²³ θεμελιωδών δικαιωμάτων που δεν τους είναι άγνωστα αλλά αντίθετα τους επιβάλλονται τις περισσότερες φορές από την ίδια την συνταγματική τους

²¹ Βλ. Remedem A., “*La protection des droits fondamentaux par la Cour de Justice de l’Union européenne*”, Université d’Auvergne - Clermont-Ferrand I, 2013, σελ. 132.

²² Βλ. Μαργαρίτης Κ., «*Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην ΕΕ & η Συνθήκη της Λισαβόνας*», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2016, σελ. 37.

²³ Βλ. Remedem A., ο.π. υποσημ. 21, σελ. 141.

τάξη. Αυτό φαίνεται να διαπίστωσε και το τότε ΔΕΚ στην απόφαση *Wachauf*²⁴ το 1989, όπου επισήμανε πως η αναγωγή στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών είναι μάλλον ορθή αφού «φαίνεται να εξαλείφει τον κίνδυνο εμφάνισης ασυμβατοτήτων μεταξύ ενός κοινοτικού και ενός εθνικού θεμελιώδους δικαιώματος». Την θέση του αυτή επανέλαβε το Δικαστήριο και στην Υπόθεση *ERT*, αποδεχόμενο για άλλη μία φορά πως «δεν μπορούν να γίνουν δεκτά στην Κοινότητα μέτρα μη συνάδοντα προς τον σεβασμό των ως άνω αναγνωριζόμενων και κατοχυρωμένων δικαιωμάτων του ανθρώπου»²⁵.

Η προσφυγή, επομένως, σε «εξωτερικές» πηγές προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, φαίνεται να ήταν απαραίτητη προκειμένου να εξαλειφθούν οι όποιες αμφιβολίες των ανώτατων κυρίως εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών, που όχι μόνο θα έβλεπαν τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα Συντάγματά τους να προστατεύονται, αλλά συγχρόνως θα αποδέχονταν ευκολότερα μία έννομη τάξη που θα διασφάλιζε την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, που περιβάλλονται με συνταγματικό μανδύα στις εθνικές έννομες τάξεις τους²⁶.

Το Δικαστήριο παρότι εμπνέεται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών κατά την διαμόρφωση του περιεχομένου της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε., δηλαδή από ένα σύνολο εθνικών νομικών παραδόσεων που διαμορφώνουν το «συνταγματικό ήθος» της ενωσιακής πολιτείας,²⁷ αυτό δεν σημαίνει πως ένα δικαίωμα που απορρέει από τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις δεν εξετάζεται ad hoc. Η ad hoc εξέταση είναι αυτή που θα αποδείξει αν ένα δικαίωμα που απορρέει από τα εθνικά συντάγματα των κρατών μελών ανταποκρίνεται στους στόχους και την φύση της Ένωσης.

Άλλωστε, και οι περιορισμοί που δύναται να τεθούν σε θεμελιώδη δικαιώματα κρίνονται πάντοτε ad hoc, όπως μάλιστα επισήμανε και το Δικαστήριο στην προαναφερόμενη απόφασή του *Wachauf*²⁸. Το Δικαστήριο έσπευσε επίσης να διευκρινίσει στην απόφαση του *Hauer*²⁹, πως παρότι η διαμόρφωση του περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι εμπνεόμενη και καθοδηγούμενη από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις, εντούτοις ζητήματα προσβολής και

²⁴ ΔΕΚ C-5/88(13-5-1989), *Wachauf/ Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft*, ECLI:EU:C:1989:321, σκ. 17.

²⁵ ΔΕΚ C-260/89(18-6-1991), *ERT*, ECLI:EU:C:1991:254, σκ. 41.

²⁶ Βλ. Renucci J.-F., “*Traité de droit européen des droits de l’homme*”, L.G.D.J., coll. Traités 2007, σελ.664 επ.

²⁷ Το «ευρωπαϊκό κοινοδικαίο», όπως αναφέρει ο Σκανδάμης, Βλ. Σκανδάμης Ν., «*Η άγραφη ενοποίηση στις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες*», εκδ. Α.Ν. Σάκκουλας, 1981, σελ. 238 επ.

²⁸ ΔΕΚ C-5/88(13-7-1989), *Wachauf/ Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft*, ECLI: ECLI:EU:C:1989:321, σκ. 18, «Ωστόσο, τα θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζει το Δικαστήριο δεν εμφανίζονται ως απόλυτες αξίες, αλλά πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε συνάρτηση με τη λειτουργία τους στο κοινωνικό πλαίσιο. Κατά συνέπεια, επιτρέπεται να επιβάλλονται περιορισμοί στην άσκηση των δικαιωμάτων αυτών, ιδίως στο πλαίσιο μιας κοινής οργανώσεως αγοράς, υπό τον όρο ότι οι εν λόγω περιορισμοί ανταποκρίνονται πράγματι σε επιδιωκόμενους από την Κοινότητα σκοπούς που εξυπηρετούν το κοινό συμφέρον και δεν συνιστούν, ενόψει του επιδιωκόμενου σκοπού, υπέρμετρη και αφόρητη επέμβαση που θίγει αυτήν την ίδια την ουσία των εν λόγω δικαιωμάτων.»

²⁹ ΔΕΚ 44/79(13-12-1979), *Hauer*, ECLI: ECLI:EU:C:1979:290, σκ. 14.

παραβίασης αυτών θα πρέπει να γίνονται μέσω κριτηρίων καθαρά «ενωσιακών» και όχι προερχόμενων από νομοθετικές ή συνταγματικές διατάξεις και αρχές , διότι τότε θα παραβιάζονταν η υπεροχή, η αποτελεσματικότητα και η ενότητα του ενωσιακού δικαίου.

Με τις κρίσεις αυτές, το Δικαστήριο κατέστησε σαφές πως παρότι οι κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις είναι βασικό δικαστικό εργαλείο κατά την διαμόρφωση του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η διαφύλαξη της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου πρέπει πάντοτε να τηρείται αλλά και να λαμβάνεται υπόψη η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης, η οποία απαιτεί να εξετάζεται κάθε δικαίωμα εξατομικευμένα, ώστε να διαπιστώνεται αν η εξειδίκευση του μέσω των συνταγματικών παραδόσεων υπηρετεί συγχρόνως και τους αυτόνομους στόχους της ενωσιακής έννομης τάξης. Το ΔΕΕ φαίνεται να στηρίζει την όλη επιχειρηματολογία του στον ιδιαίτερο και αυτόνομο χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης, ο οποίος βασίζεται στην αποτελεσματική και συνεκτική εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου της. Αυτό σημαίνει πως όταν ένα δικαίωμα αποτυπώνεται στο σύνταγμα ενός κράτους μέλους αλλά δεν ανταποκρίνεται στην έννοια των κοινών συνταγματικών παραδόσεων, δεν προστατεύεται από την ενωσιακή γενική αρχή προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων³⁰. Φυσικά, δεν θα μπορούσαμε να αρνηθούμε, ιδίως μετά την απόφαση Hauer του ΔΕΕ, πως βρισκόμαστε ενώπιον μίας περίπτωσης «ετεροπροσδιορισμού»³¹ των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, αφού όπως ήδη ως άνω αναφέρθηκε, το ΔΕΕ προκειμένου να διαμορφώσει το επίπεδο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ανατρέχει σε εξωτερικές πηγές, προσαρμόζοντας όμως τα δικαιώματα που ανευρίσκει σε αυτές στην ιδιαίτερη φύση της ενωσιακής έννομης τάξης.

Η έμπνευση του Δικαστηρίου από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών δεν πρέπει φυσικά ,πέραν από τους ως άνω αναφερόμενους λόγους , να θεωρηθεί και ιστορικά καθόλου τυχαία. Αντιθέτως, αν κανείς αναλογιστεί την προσπάθεια του Δικαστηρίου να κατευνάσει τις αντιδράσεις που είχαν προκύψει από την διαπίστωση εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων ενός κενού στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, θα θεωρήσει μάλλον την στάση του Δικαστηρίου αναμενόμενη. Πράγματι, οι εθνικοί δικαστές βρέθηκαν αρκετές φορές ενώπιον του διλήμματος για το αν θα έπρεπε να εφαρμόσουν την προστασία που παρείχετο με συνταγματικής υφής διατάξεις στις έννομες τάξεις τους, ακόμα και σε περιπτώσεις που δεν αφορούσαν μια αμιγώς εθνική εσωτερική κατάσταση αλλά μία κατάσταση διεπόμενη από το ενωσιακό δίκαιο.

³⁰ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 42.

³¹ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 43.

Τις πρώτες αντιδράσεις φαίνεται να εξέφρασαν με προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο τα γερμανικά δικαστήρια ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60, αναρωτούμενα για το αν δύνανται να ελέγξουν το κοινοτικό δίκαιο με βάση τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο γερμανικό Σύνταγμα.

Η εντονότερη αντίδραση εκφράστηκε το 1974 ³²από το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο(BVerfG), το οποίο αφού διαπίστωσε το κενό προστασίας που υπήρχε ως προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, θεώρησε ότι διατηρεί την δυνατότητα να ελέγχει την συμβατότητα των ενωσιακών πράξεων παραγώγου δικαίου βάσει του δικού του Συντάγματος, «για όσο χρόνο» η τότε Κοινότητα δεν διέθετε ένα επίσημο και νομικά δεσμευτικό κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων, ψηφισμένο από ένα άμεσο από του πολίτες εκλεγμένο σώμα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, που θα παρείχε μάλιστα προστασία ισότιμη του γερμανικού Συντάγματος. Από την χρησιμοποίηση του όρου «για όσο χρόνο» , ο οποίος αποδίδεται με τον ξένο γερμανικό όρο “*Solange*” πήρε το όνομα της και η σημαντική αυτή απόφαση. Με την κρίση του αυτή το Γερμανικό Δικαστήριο, έθεσε υπό σαφή αμφισβήτηση την αρχή της υπεροχής και της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, όχι μόνο διότι νομιμοποιήθηκε αυθαίρετα και υποκαθιστώντας το Δικαστήριο που είναι το μοναδικό αρμόδιο για τον έλεγχο πράξεων, όχι μόνο πρωτογενούς αλλά και παραγώγου δικαίου, αλλά και διότι έθεσε το γερμανικό- εθνικό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ως το κριτήριο βάσει του οποίου θα κρίνονταν η αποτελεσματικότητα της ενωσιακής προστασίας των δικαιωμάτων αυτών. Βέβαια, η εξόφθαλμη επέμβαση του Γερμανού δικαστή σε ζητήματα ενωσιακού δικαίου ,εκτός της αρμοδιότητάς του, συνιστούσε και μία σαφή και επιβλητική παρότρυνση προς τον ενωσιακό δικαστή να μεταβάλλει την μέχρι τότε στάση του και να προβεί μέσω της νομολογίας του σε μία δημιουργική κάλυψη του κενού προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που μέχρι τότε επικρατούσε.

Την θέση του αυτή φαίνεται να διατήρησε το γερμανικό Δικαστήριο και κατά την προσχώρηση την Συνθήκη του Μάαστριχτ, αφού ενσωμάτωσε την μεταγενέστερη απόφαση του *Solange II* το 1986³³ στο άρθρο 23 του γερμανικού συντάγματος. Συγκεκριμένα, επισήμανε πως θα συμβάλλει στην ολοκλήρωση του ενοποιητικού εγχειρήματος της Ευρωπαϊκής τότε Κοινότητας, μόνο εφόσον τηρείται ένα επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αντίστοιχο και ανάλογο του Γερμανικού Συντάγματος, θέτοντας έτσι προϋποθέσεις συνταγματικής φύσης για την ένταξη της Γερμανίας στην τότε Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Την θέση του αυτή ,επιβεβαίωσε το Γερμανικό Δικαστήριο και με την πιο πρόσφατη απόφαση του

³² BVerfGE, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, απόφαση της 29-5-1974, BVerfGE 1974, Τομ. 37, σελ. 271 επ.

³³BVerfG, *κρίση v. 73, 339* της 22-10- 1986.

σχετικά με το Ευρωπαϊκό Ένταλμα Σύλληψης, τον Δεκέμβριο του 2015 πλήττοντας για ακόμη μία φορά την υπεροχή και αυτονομία του ενωσιακού δικαίου, κάνοντας, μάλιστα, πολλούς να μιλήσουν για μία απόφαση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *Solange III*³⁴.

Σε παρόμοια κρίση και παρόμοια χρονική περίοδο, φαίνεται να υιοθέτησε και το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο την συλλογιστική του γερμανικού, κρίνοντας πως δεν υποχρεούται να εφαρμόζει ,ακόμα και πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου διατάξεις, όταν κρίνει πως παραβιάζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται στις συνταγματικές του διατάξεις³⁵. Το Ιταλικό δικαστήριο φαίνεται να έφτασε ακόμα παραπέρα, υιοθετώντας μία αρκετά ευρωσκεπτιστική άποψη. Ειδικότερα, τόνισε πως εφόσον δεν υπάρχει κάποια νομική βάση που να παρέχει στα όργανα της Ένωσης την δυνατότητα να παράγουν νομοθεσία αντίθετη με τα θεμελιώδη δικαιώματα του συντάγματός του , η Ιταλία θα μπορούσε ακόμα και να αποχωρήσει από την Ένωση ενόψει συγκρούσεως των συνταγματικά αναγνωρισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων της με το ενωσιακό δίκαιο.

Η ως άνω άρνηση των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων να εφαρμόσουν κανόνες του ενωσιακού δικαίου, ως προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αναδεικνύει τη διαμάχη μεταξύ της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και των συνταγματικών κανόνων των κρατών μελών³⁶. Ειδικότερα, οι πραγματικές και φαινομενικές συγκρούσεις μεταξύ αφενός του ενωσιακού και αφετέρου του συνταγματικού δικαίου των κρατών μελών, δημιούργησαν αμφισβητήσεις ως προς την απεριόριστη υπεροχή του ενωσιακού δικαίου. Συνήθως, βέβαια, τα εθνικά δικαστήρια δεν αμφισβητούν ευθέως την αρχή της υπεροχής, αλλά αρνούνται να εφαρμόσουν ενωσιακούς κανόνες, αναφορικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα όταν παρατηρούν υπέρβαση των αρμοδιοτήτων εκ μέρους των ενωσιακών οργάνων και της Ένωσης αλλά και όταν θίγεται η εθνική τους ταυτότητα βάσει του 4 παρ. 2 ΣΕΕ.

Καθώς ,λοιπόν, από τις ως άνω αποφάσεις φαίνεται να δημιουργείται μία σύγκρουση μεταξύ των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ ως προς το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, φαίνεται ότι γίνεται μία προσπάθεια να συγκεραστούν τα αντικρουόμενα αυτά συμφέροντα. Η προσπάθεια αυτή είναι εμφανής τόσο από την πλευρά του ΔΕΕ όσο και από την πλευρά των εθνικών δικαστηρίων.

Πράγματι, όχι μόνο η αξιοποίηση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών από το ενωσιακό δίκαιο κατά την διαμόρφωση του επιπέδου της προστασίας των

³⁴ BVerfG, παραγγελία ν. 2735/14 της 15-12-2015, Kalimo H., Majcher K., “*Solange III? Fundamental rights protection under the national identity review*”, E.L.R, Τεύχος 42, Νομ.2, Απρίλιος 2017, σελ. 234-253.

³⁵ Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο, *Frontini v. Minister delle Finanze* της 27-12-1973.

³⁶ Βλ. Ηλιοπούλου- Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων- Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», Σάκκουλας, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2018, σελ. 450 επ.

θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και η διάταξη του 4 παρ.2 εδ.1 ΣΕΕ, επιβάλλει στα ενωσιακά όργανα να σέβονται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών που είναι συμφυής με την συνταγματική και πολιτική τους δομή. Αυτός ο περιορισμός στην Ένωση συνεπάγεται και ένα αντίστοιχο περιορισμό για τα κράτη μέλη, αφού παρότι γίνεται δεκτή και απόλυτα σεβαστή η συνταγματική τους ταυτότητα, αυτό δεν σημαίνει ότι μπορούν να υποκαθιστούν το συνταγματικό τους δίκαιο, όπου διαπιστώνεται κενό στην ενωσιακή προστασία. Αντίθετα, θα πρέπει να ζητούν από τον ενωσιακό δικαστή μέσω προδικαστικών ερωτημάτων να αποσαφηνίζουν πως θα πρέπει να χειριστούν μια τέτοια περίπτωση³⁷. Στο πλαίσιο της ειλικρινούς πρόθεσης συνεργασίας μεταξύ των εθνικών και του ενωσιακού δικαστή, δεν ήταν λίγοι οι συγγραφείς που παρατήρησαν την διστακτικότητα του γερμανικού δικαστηρίου, αναφορικά με την επάρκεια του ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, να κάμπτεται στην *Solange II*³⁸. Πράγματι, τόσο η νομολογία του ΔΕΚ³⁹ όσο και οι πολιτικές διακηρύξεις των θεσμικών οργάνων⁴⁰, τόνωσαν την «εμπιστοσύνη» του γερμανικού συνταγματικού δικαστηρίου αναγνωρίζοντας μία «μεταστροφή» στην ενωσιακή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

1.3 Οι προκλήσεις και οι δυσκολίες που ανακύπτουν από την αξιοποίηση των συνταγματικών παραδόσεων ως πηγής διαμόρφωσης του ενωσιακού επιπέδου προστασίας

Η αξιοποίηση των «κοινών συνταγματικών στα κράτη μέλη παραδόσεων» απαιτεί μία συγκριτική διερευνητική διαδικασία εκ μέρους του Δικαστηρίου που δεν θα μπορούσε να είναι άνευ δυσκολιών⁴¹. Πράγματι, η δημιουργία ενός μοντέλου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το οποίο θα μπορεί να γίνει αποδεκτό από όλα τα κράτη μέλη, δεν θα μπορούσε να είναι μία απλή διαδικασία. Στην Υπόθεση *ERT*⁴² αλλά και σε μεταγενέστερες αποφάσεις⁴³ του, το Δικαστήριο ανέδειξε την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως αναπόσπαστο τμήμα των γενικών αρχών της έννομης τάξης του και έθεσε ως οδηγό και κατευθυντήρια γραμμή του για την προστασία αυτή, τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και τις διεθνείς πράξεις για τις οποίες τα κράτη έχουν συνεργαστεί ή έχουν προσχωρήσει.

³⁷ Wollenschläger F., “*Fundamental Rights Regimes in the European Union: Contouring their Spheres*”, Contemporary Issues in Human Rights Law, Springer, 2018, σελ. 23-49.

³⁸ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 51-53.

³⁹ ΔΕΚ C- 1/58(4-2-1959) *Friedrich Stork & Cie κατά Ανωτάτης Αρχής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα*, ECLI:EU:C:1959:4 και ΔΕΚ C- 4/73(14-5-1974) *Nold KG/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1974:51.

⁴⁰ Πρόκειται για την Κοινή Διακήρυξη της 5^{ης} Απριλίου 1977 των τριών θεσμικών οργάνων της Κοινότητας περί σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων(OJ, C 103, 27-4-1977, σελ.1).

⁴¹ Βλ. Mancini F. & Di Bucci V., “*Le développement des droits fondamentaux en tant que partie du droit Communautaire*”, R.C.A.D.E., Τευχ. 1, Βιβλίο 1, 1990, σελ. 38.

⁴² ΔΕΚ C-260/89(18-6-1991), *ERT/DEP*, ECLI:EU:C:1991:254.

⁴³ ΔΕΚ C-219/91(28-10-1992), *Ter Voort*, ECLI:EU:C:1992:414, σκ. 34, C-274/99(6-3-2001), *Connolly c/Comm. CE*, ECLI:EU:C:2001:127, σκ. 37, C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614, σκ. 35.

Ο τρόπος με τον οποίο αξιολογεί το Δικαστήριο τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών φαίνεται να είναι αρκετά περίπλοκος, καθώς πρέπει να λάβει υπόψη αρκετές παραμέτρους. Το Δικαστήριο κατά την συγκριτική του αυτή έρευνα, δεν φαίνεται να εστιάζει τόσο στην ιεράρχηση μεταξύ των πηγών έμπνευσης του αλλά περισσότερο στην αναζήτηση του ακριβούς περιεχομένου των πηγών αυτών. Και ενώ το περιεχόμενο των διεθνών πράξεων είναι καθορισμένο, καθότι πρόκειται για μία γραπτή πηγή έμπνευσης, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις συνταγματικές παραδόσεις, οι οποίες ως αόριστη έννοια έχουν ένα αβέβαιο περιεχόμενο, το οποίο χρήζει εξειδίκευσης.

Εντούτοις, παρά την αβεβαιότητα του περιεχομένου τους, οι συνταγματικές παραδόσεις αποτελούν ένα πολύ σημαντικό εργαλείο διαμόρφωσης και ερμηνείας του περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων, άποψη που φαίνεται να συμμερίζεται και ο Γενικός Εισαγγελέας *A. Dutheillet de Lamothe* στην Υπόθεση “*Internationale Handelsgesellschaft*”⁴⁴, ο οποίος αναγνωρίζει τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις ως ένα κοινό φιλοσοφικό, πολιτικό και νομικό υπόβαθρο, ως μια κοινή κληρονομιά των κρατών μελών, που μπορούν να δώσουν στο ενωσιακό δίκαιο την ευκαιρία να ανακαλύψει τον ταυτότητά του και συνακόλουθα να εξασφαλίσει την αποτελεσματικότερη δυνατή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Επομένως, η αναγωγή στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις είναι ένα τολμηρό βήμα για τον ενωσιακό δικαστή κατά την διαμόρφωση ενός υψηλού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επίπεδο που δεν εξομοιώνεται με εκείνο που αναγνωρίζεται στα εθνικά συντάγματα των κρατών μελών, διότι το ενωσιακό δίκαιο απλώς «εμπνέεται» από τις συνταγματικές παραδόσεις και δεν τις υιοθετεί ως έχουν αλλά προσαρμοσμένες στους ενωσιακούς στόχους και τις επιδιώξεις⁴⁵.

Επιπλέον, η ανεύρεση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων δεν αποτελεί εύκολο έργο για τον ενωσιακό δικαστή καθώς πολλές φορές παρατηρούνται σε ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα που βρίσκονται στα συντάγματα των κρατών μελών σημαντικές αποκλίσεις. Το ζήτημα αυτό αντιμετώπισε το Δικαστήριο στην Υπόθεση *Grant*⁴⁶, στην οποία διαπίστωσε πως δεν δύναται να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός θεμελιώδους δικαιώματος το οποίο στην πλειονότητα των κρατών μελών δεν αναγνωρίζεται ως συνταγματικά καθιερωμένο. Επομένως, έκρινε πως εφόσον η συμβίωση δύο ατόμων του ίδιου φύλου δεν εξομοιώνεται με την συμβίωση δύο ατόμων διαφορετικού φύλου στα περισσότερα κράτη μέλη, δεν θα μπορούσε μία τέτοια εξομοίωση να

⁴⁴ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *A. Dutheillet de Lamothe* της 2-12-1970, ECLI:EU:C:1970:100, σελ.603 στην Υπόθεση ΔΕΚ C-11/70 (17-12-1970), *Internationale Handelsgesellschaft / Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECLI:EU:C:1970:114.

⁴⁵ Βλ. *Renucci J.F.*, οπ.π. υποσημ. 26, σελ. 646.

⁴⁶ ΔΕΚ C-249/96(17-2-1998), *Grant/South-West Trains*, ECLI:EU:C:1998:63, σκ. 32-35.

υπάρξει στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης και συγχρόνως επίρριψε το βάρος στο εθνικό νομοθέτη που μόνο με την δική του συμβολή θα μπορούσε να μεταβάλλει την κατάσταση αυτή.

Τέλος, ένα πρόβλημα που θα μπορούσε να παρατηρηθεί αναφορικά με τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, που όπως είπαμε διαμορφώνουν το «συνταγματικό ήθος» της ενωσιακής πολιτείας, αποτελεί η αναγνώριση και αποδοχή αυτών από τα κράτη μέλη που προσχωρούν μεταγενέστερα στο ενωσιακό οικοδόμημα. Λύση στο πρόβλημα αυτό, φαίνεται να δόθηκε με την άποψη του Γενικού Εισαγγελέα *K.Roemer* στην Υπόθεση *Werhahn*⁴⁷ όπου τονίσθηκε πως για να θεωρηθεί πως κάτι συνιστά συνταγματική παράδοση στα κράτη μέλη δεν σημαίνει πως αυτή πρέπει να ακολουθείται από όλα τα κράτη μέλη αλλά αρκεί συνήθως να τηρείται και από την πλειοψηφία αυτών.

⁴⁷ΔΕΚ C-69/72(13-11-1973), *Wilhelm Werhahn Hansamühle*, ECLI: ECLI:EU:C:1973:121, σκ.2

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο αυτόνομος χαρακτήρας του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην

Ε.Ε

*

Μία από τις θεμελιωδέστερες αρχές της ενωσιακής έννομης τάξης αποτελεί η αρχή της αυτονομίας, η οποία έχει επανειλημμένα διακηρυχθεί από το Δικαστήριο. Πρόκειται για μία αρχή που προσδίδει στην ενωσιακή έννομη τάξη διακριτό χαρακτήρα, δικαιολογεί την θέσπιση ενός ανεξάρτητου θεσμικού πλαισίου και εξασφαλίζει την αποτελεσματική και ομοιόμορφη εφαρμογή του, οδηγώντας σταδιακά στην επίτευξη του ενοποιητικού στόχου. Η «διακριτή» αυτή έννομη τάξη δεν θα μπορούσε παρά να συνεπάγεται και την ανάγκη για ένα «διακριτό» επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα γίνει προσπάθεια να διαπιστωθεί ο τρόπος με τον οποίο η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης συμβάλλει στην διαμόρφωση ενός ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων (2.1) αλλά και στην σχέση που δημιουργείται μεταξύ του ενωσιακού και των εθνικών επιπέδων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων (2.2). Τέλος, θα αναλυθεί η νομολογικά διαμορφωμένη θεωρία των δύο «συνιστωσών» η οποία εξηγεί και την υπό προϋποθέσεις «υποχώρηση» του αυτόνομου- ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων έναντι των εθνικών (2.3).

2.1. Η διαμόρφωση ενός επιπέδου προστασίας προσαρμοσμένου στο πνεύμα και τους στόχους των Συνθηκών

Η αρχή της υπεροχής η οποία είναι θεμελιώδης για την ενωσιακή έννομη τάξη αλλά και η ρητή απόρριψη του Δικαστηρίου να ελέγχεται η αποτελεσματικότητα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων με κριτήριο τις συνταγματικές προβλέψεις των κρατών μελών, δημιούργησαν την επιτακτική ανάγκη να διαμορφωθεί ένα ενωσιακό επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων αυτών, που θα ανταποκρίνεται στις υψηλές αξίες και στόχους που προάγει η

ενωσιακή έννομη τάξη⁴⁸ και που σε καμία περίπτωση δεν θα υπολείπεται του επιπέδου των εθνικών εννόμων τάξεων.

Το Δικαστήριο ήρθε αντιμέτωπο με δύο μοντέλα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θα μπορούσε να ακολουθήσει · είτε να προσδιορίσει ένα «ελάχιστο» επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εξαγόμενο από τα κοινά εθνικά πρότυπα είτε να προσδιορίσει ένα «ανώτατο» επίπεδο προστασίας, εξαγόμενο από το κράτος εκείνο που παρέχει το υψηλότερο επίπεδο προστασίας ως προς το δικαίωμα αυτό⁴⁹.

Το Δικαστήριο σεβόμενο την αυτονομία της ενωσιακής τάξης, της οποίας είναι όργανο, δεν ακολούθησε κανένα από τα προτεινόμενα μοντέλα και στήριξε την διαμόρφωση του ενωσιακού επιπέδου προστασίας στους στόχους και το πνεύμα των Συνθηκών , σεβόμενο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έννομης τάξης στην οποία ανήκει. Αυτό συνεπάγεται πως ακόμα και όταν ένα θεμελιώδες δικαίωμα προστατεύεται μέσω των συνταγματικών διατάξεων των κρατών μελών, η ερμηνεία του περιεχομένου και των εννοιών του καθορίζεται αποκλειστικά από την ενωσιακή έννομη τάξη, ώστε να διασφαλίζεται η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και συνακόλουθα η ενότητα της ενωσιακής έννομης τάξης.

Όπως, άλλωστε, έχει αναφερθεί και ανωτέρω στην απόφαση *Hauer* αλλά και στην *Internationale Handelsgesellschaft*, το Δικαστήριο με σαφήνεια δήλωσε πως κριτήρια προερχόμενα από νομοθετικές ή συνταγματικές προβλέψεις των κρατών μελών σε καμία περίπτωση δεν γίνονται δεκτά, διότι θίγουν την ομοιόμορφη και αποτελεσματική προστασία που επιθυμεί να εξασφαλίσει το ενωσιακό δίκαιο. Άλλωστε, η ίδια η ιδέα της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης επιτάσσει να μην προσδίδεται στις ενωσιακές έννοιες περιεχόμενο όμοιο με εκείνο που προσδίδεται σε μία ή περισσότερες εθνικές έννομες τάξεις, όταν αυτό δεν επιτάσσεται ρητώς από το ενωσιακό δίκαιο⁵⁰. Επομένως, παρότι ένα δικαίωμα προστατεύεται στην ενωσιακή έννομη τάξη, διότι προκύπτει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, δεν σημαίνει πως λαμβάνονται συγχρόνως υπόψη και οι ιδιαιτερότητες που τα δικαιώματα αυτά παρουσιάζουν στην κάθε εθνική έννομη τάξη. Και αυτό διότι στόχος του ενωσιακού δικαίου είναι να συγκεράσει τις διαφοροποιήσεις αυτές, εξασφαλίζοντας ένα ενωσιακό επίπεδο προστασίας το οποίο θα συμβαδίζει με τις αρχές της αυτονομίας, της

⁴⁸ Βλ. Άρθρο 2 ΣΕΕ «*Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών.*»

⁴⁹ Βλ. Περάκης Μ., ο.π. υποσημ.4, σελ. 175.

⁵⁰ Βλ. Χριστιανός Β., «*Η δυναμική των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*», εκδ. Α.Ν. Σάκκουλας, 2005, σελ.64.

υπεροχής και της ομοιόμορφης εφαρμογής και ερμηνείας , που είναι θεμελιώδεις στα πλαίσια του ενωσιακού δικαίου.

Χαρακτηριστική, εν προκειμένω, είναι και η απόφαση *Ekro*⁵¹, με την οποία το Δικαστήριο επισήμανε πως η αυτόνομη ερμηνεία των κοινοτικών διατάξεων εξασφαλίζει και τον σεβασμό της θεμελιώδους αρχής της ισότητας , αναφέροντας ότι:

« 11. Όπως επιβάλλουν οι απαιτήσεις τόσο της ομοιόμορφης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου όσο και της αρχής της ισότητας, στο περιεχόμενο μιας διατάξεως του κοινοτικού δικαίου, η οποία δεν παραπέμπει ρητώς στο δίκαιο των κρατών μελών για τον προσδιορισμό της έννοιας και της σημασίας της, πρέπει κανονικά να δίδεται σε όλη την Κοινότητα αυτοτελής και ομοιόμορφη ερμηνεία, η οποία πρέπει να ανευρίσκεται με βάση τα συμφραζόμενα και το σκοπό που επιδιώκει η σχετική κανονιστική ρύθμιση»

2.2. Η επιρροή από τα εθνικά επίπεδα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Παρότι το Δικαστήριο αξιοποιεί κατά την διαμόρφωση του περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις, εντούτοις η κλίση του προς μία αυτόνομη ερμηνεία του περιεχομένου και της προστασίας αυτών εντός της ενωσιακής έννομης τάξης, εκδηλώνεται και από την τάση του να μην υιοθετεί μια ορισμένη, αυστηρά οριοθετημένη, στάση ως προς τον βαθμό που κάθε φορά αξιοποιεί το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτό καθορίζεται σε ορισμένα κράτη μέλη.

Με αυτή του την στάση άλλοτε αφουγκράζεται τις συνταγματικές προβλέψεις των κρατών μελών, κάποτε σε μεγαλύτερο και κάποτε σε μικρότερο βαθμό, ενώ άλλοτε τις παραμερίζει εντελώς.

Πράγματι, υπήρξαν φορές που η μη αναγνώριση ενός θεμελιώδους δικαιώματος στα συντάγματα ορισμένων κρατών μελών οδήγησε τον ενωσιακό δικαστή να συμβαδίσει με τα κράτη μέλη επιλέγοντας να μην αναγνωρίσει και ο ίδιος την ύπαρξη ενός θεμελιώδους δικαιώματος εντός της ενωσιακής έννομης τάξης. Αυτό συνέβη στην υπόθεση *Hoechst*⁵², στην οποία ο ενωσιακός δικαστής συμπέρανε πως δεν αναγνωρίζεται στο ενωσιακό δίκαιο το άσυλο της κατοικίας εξετάζοντας συγκριτικά τα συντάγματα των κρατών μελών τα οποία φαίνεται να συνέκλιναν προς την άποψη αυτή. Συναφώς, στην υπόθεση *Orkem*⁵³ το ΔΕΚ έκρινε πως το δικαίωμα του εξεταζόμενου να αρνηθεί να καταθέσει εις βάρος του εαυτού του στοιχεία, δηλαδή

⁵¹ ΔΕΚ C-372/82(18-1-1984), *Ekro*, ECLI:EU:C:1984:11, σκ.11.

⁵² ΔΕΚ C-46/87 και 227/88(21-9-1989), *Hoechst/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:337, σκ.16-19.

⁵³ ΔΕΚ C-374/87(18-10-1989), *Orkem/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:387, σκ.29

το δικαίωμα στην σιωπή, δεν μπορεί να αναγνωριστεί στο ενωσιακό δίκαιο για τα νομικά πρόσωπα, την στιγμή που κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει και στις έννομες τάξεις των κρατών μελών.

Το ΔΕΚ φαίνεται να προσχώρησε και ένα βήμα παραπέρα, αφού υπήρξαν και περιπτώσεις που αναγνώρισε την ύπαρξη ενός θεμελιώδους δικαιώματος με περιεχόμενο τέτοιο που να αντιστοιχεί με εκείνο της μειοψηφίας και όχι της πλειοψηφίας των κρατών μελών. Τέτοια ήταν και η περίπτωση της υπόθεσης *AM&S*⁵⁴, όπου το ΔΕΚ δέχτηκε ότι προστατεύεται το απόρρητο της αλληλογραφίας μεταξύ του δικηγόρου και του εντολέα του, διότι αυτό γίνεται γενικώς αποδεκτό από τα κράτη μέλη, παρότι υφίστανται ορισμένες διαφορές αναφορικά με την έκταση της αναγνώρισης του δικαιώματος αυτού στο απόρρητο αλλά και διαφορετικά κριτήρια εφαρμογής του δικαιώματος αυτού.

Τέλος, δεν ήταν σπάνιες και οι περιπτώσεις που ο ενωσιακός δικαστής αξιολογήσε το υψηλό επίπεδο προστασίας που εξασφαλιζόνταν ως προς ένα θεμελιώδες δικαίωμα στην πλειοψηφία των κρατών μελών, προκειμένου να περιβάλλει το επίπεδο αυτό με ενωσιακής ισχύος και άρα υπέρτερους των εθνικών κανόνες, ώστε να επιβάλλει την τήρηση ενός τέτοιου υψηλού επιπέδου και σε κράτη μέλη που επιφύλασσαν ως προς το συγκεκριμένο θεμελιώδες δικαίωμα χαμηλότερη προστασία. Αυτό συνέβη στην υπόθεση *Johnston*⁵⁵, όπου το ΔΕΚ αναγνώρισε τον δικαστικό έλεγχο τήρησης των ενωσιακών δικαιωμάτων ως μία γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου απορρέουσα από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αρχή την οποία η υπό κρίση κανονιστική βρετανική πράξη παραβίαζε. Η ρήση αυτή του Δικαστηρίου οδήγησε πολλούς θεωρητικούς στο να ερμηνεύσουν πως το Δικαστήριο όταν διαπιστώνει διαφοροποιήσεις, έστω και αμελητέες, μεταξύ των συνταγματικών προβλέψεων ως προς την προστασία ενός θεμελιώδους δικαιώματος, προσπαθεί να απαλείψει τις διαφοροποιήσεις αυτές, διαμορφώνοντας ένα επίπεδο προστασίας με πορεία ανοδική, με πορεία που εξασφαλίζει μία ανώτερη προστασία⁵⁶.

Από την άλλη, υπήρξαν και φορές, όπως στην απόφαση *Mannesmannröhren- Werke*, όπου το ΠΕΚ δεν αναγνώρισε ως υπαρκτό στο ενωσιακό δίκαιο το δικαίωμα σιωπής κατά τις διαδικασίες ελέγχου τήρησης του δικαίου του ανταγωνισμού, παρότι αυτό γινόταν αποδεκτό σε ορισμένες εθνικές έννομες τάξεις⁵⁷, όπως ήταν η γερμανική.

⁵⁴ ΔΕΚ 155/79(18-5-1982), *AM&S /Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1982:157 σκ.19-21. Σχετική και η ΠΕΚ T-348/94(14-5-1998), *Enso Esrañola/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:1998:102.

⁵⁵ ΔΕΚ 222/84(15-5-1986), *Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, ECLI:EU:C:1986:206, σκ.18.

⁵⁶ Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ 179.

⁵⁷ Βλ. ΠΕΚ T-112/98(20-2-2001), *Mannesmannröhren-Werke/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:2001:61, σκ.84.

Η παραπάνω στάση του Δικαστηρίου δημιουργεί εύλογα την απορία για το αν η αυτοτέλεια της ερμηνείας του περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και η σαφής πλέον κατεύθυνση του Δικαστηρίου, ως προς την δημιουργία ενός αρκετά υψηλού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναγνώριση δικαιωμάτων που δεν υφίστανται στην έννομη τάξη κάποιου κράτους μέλους. Πράγματι, η μέχρι τώρα νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης δεν φαίνεται να αποκλείει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ειδικά αν μάλιστα αναλογισθεί κανείς τα τολμηρά και εμφανή πλέον βήματα προς όλο και μία μεγαλύτερη ενοποίηση, προς μία ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

2.3. Οι δύο παράμετροι του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ο διαφορετικός τρόπος διαμόρφωσης αυτών

Από ότι φαίνεται από το ανωτέρω κεφάλαιο, σκοπός της Ε.Ε ,στο πλαίσιο της αυτονομίας της, είναι να εξασφαλίσει ένα επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εμπνεόμενο μεν από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών αλλά προσαρμοσμένο στους ενωσιακούς στόχους και τα ενωσιακά δεδομένα. Η επιρροή από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών δεν είναι το μοναδικό στοιχείο μέσω του οποίου λαμβάνονται υπόψη οι εθνικές έννομες τάξεις. Επομένως, παρότι το Δικαστήριο με μία σειρά αποφάσεων του έχει τονίσει πως οι νομικές έννοιες και το περιεχόμενο ενός δικαιώματος ορίζονται και οριοθετούνται αποκλειστικά από την ενωσιακή έννομη τάξη(1^η παράμετρος), εντούτοις το επίπεδο προστασίας που κατοχυρώνεται μέσω των εθνικών προτύπων και των μέτρων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επιφυλάσσεται στις εθνικές έννομες τάξεις(2^η παράμετρος). Πρόκειται για δύο διαφορετικές «παραμέτρους» ή «συνιστώσες» , όπως έχουν χαρακτηριστεί από αρκετούς⁵⁸, τις οποίες το Δικαστήριο αντιμετωπίζει ως δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος.

Στο κεφαλαίο αυτό, θα αναλυθεί η θεωρία των δύο συνιστωσών, όπως αυτή υιοθετήθηκε μέσα από αποφάσεις του Δικαστηρίου, προτού καταστεί νομικά δεσμευτικός ο Χάρτης(2.3.1) ενώ στην συνέχεια θα επιχειρηθεί η ανάλυση της θεωρίας αυτής μέσα από μία σειρά αποφάσεων που εκδόθηκαν, αφότου κατέστη νομικά δεσμευτικός ο Χάρτης (2.3.2). Στο πλαίσιο αυτό, θα μας απασχολήσει αρχικά το σχετικό με την θεωρία αυτή άρθρο 53 του Χάρτη (2.3.2.1) ενώ στη συνέχεια θα γίνει μία εκτενής ανάλυση των δύο παραμέτρων της θεωρίας αυτής μέσα από τις κεντρικές αποφάσεις *Melloni* (2.3.2.2) και *Fransson* (2.3.2.3) .

⁵⁸ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ.175.

2.3.1. Η θεωρία των δύο παραμέτρων του επιπέδου προστασίας μέσα από τις αποφάσεις *Omega* και *Sayn- Wittgenstein*. Μία προ του Χάρτη νομολογία

Η θεωρία των δύο συνιστωσών αποτελεί μία θεωρία διαμορφωμένη προτού ακόμα καταστεί ο ΧΘΔ ένα νομικά δεσμευτικό κείμενο για την Ε.Ε.

Η πρώτη σχετική απόφαση που είναι άξια αναφοράς, είναι η υπόθεση *Omega*⁵⁹, σχετικά με ένα παιχνίδι που λειτουργούσε με ακτίνες laser και βάσει των κανόνων του οποίου νικούσε εκείνος που θα πυροβολούσε και θα σκότωνε εικονικά τον αντίπαλό του. Λόγω του βίαιου χαρακτήρα του παιχνιδιού αυτού, οι εθνικές αρχές αποφάσισαν την απαγόρευσή του, διότι το παιχνίδι παραβίαζε το συνταγματικά κατοχυρωμένο στην γερμανική έννομη τάξη δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σε προσφυγή της εταιρείας, που διαχειρίζονταν το παιχνίδι, στα εθνικά δικαστήρια και προς απάντηση προδικαστικού ερωτήματος που αυτά έστειλαν, το Δικαστήριο επισήμανε πως τα περιοριστικά μέτρα που τα κράτη μέλη επιβάλλουν καθορίζοντας τον τρόπο προστασίας ενός συγκεκριμένου θεμελιώδους δικαιώματος ή συμφέροντος δεν είναι απαραίτητο να είναι πανομοιότυπα σε όλα τα κράτη μέλη. Αντιστοίχως, την σκέψη του αυτή επανέλαβε το Δικαστήριο και στην υπόθεση *Sayn- Wittgenstein*⁶⁰ σχετικά με το δικαίωμα της ισότητας και με την άρνηση ενός κράτους να αναγνωρίσει το επώνυμο υπηκόου του διότι περιείχε τίτλο ευγενείας, τονίζοντας πως το περιοριστικό μέτρο που λαμβάνει ένα κράτος μέλος ως προς τον τρόπο άσκησης ενός θεμελιώδους δικαιώματος δεν επιβάλλεται «να απηχεί αντίληψη κοινή στο σύνολο των κρατών μελών».

Από τις αποφάσεις αυτές του Δικαστηρίου, εύκολα θα μπορούσε κανείς να παρερμηνεύσει την στάση του, θεωρώντας πως το Δικαστήριο μεταστρέφει την προγενέστερη νομολογία του, η οποία στηρίζονταν στην κεντρική ιδέα της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, και η οποία επέβαλλε την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων πάντοτε υπό μία ενωσιακή σκοπιά. Και αυτό γιατί μία πρώτη ανάγνωση του σκεπτικού που ανέπτυξε το Δικαστήριο στις ως άνω αποφάσεις, οδηγεί στο συμπέρασμα πως παρέχεται μία ευρεία διακριτική ευχέρεια στις εθνικές έννομες τάξεις να καθορίζουν συστήματα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που δεν απηχούν κοινές αντιλήψεις μεταξύ των κρατών μελών.

Αντίθετα, όμως μία δεύτερη ανάγνωση του σκεπτικού αυτού οδηγεί σε ένα αρκετά διαφορετικό συμπέρασμα. Πράγματι, το Δικαστήριο αναγνωρίζει μία διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη, μόνο όμως αναφορικά με «τον τρόπο προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος ή

⁵⁹ ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614, σκ.37-38

⁶⁰ ΔΕΚ C-208/09(22-12-2010), *Sayn- Wittgenstein*, ECLI:EU:C:2010:806, σκ.91.

επίμαχου θεμιτού συμφέροντος» και όχι ως προς τον προσδιορισμό του περιεχομένου και της έννοιας του δικαιώματος αυτού, το οποίο εξακολουθεί να παραμένει έργο του ενωσιακού δικαστή. Επομένως, ο ενωσιακός δικαστής σε καμία περίπτωση δεν μεταστρέφει την προγενέστερη νομολογία του. Απλώς, προβαίνει σε ένα διαχωρισμό μεταξύ των δύο διαφορετικών στοιχείων που συνθέτουν την στάθμη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του περιεχομένου και της έννοιας ενός δικαιώματος και των εθνικών μέτρων και προδιαγραφών προστασίας του⁶¹.

Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι μία αυθαίρετη ερμηνεία του σκεπτικού του ΔΕΕ, αλλά προκύπτει μάλιστα και από πλήθος ενωσιακών πράξεων παραγώγου δικαίου που φαίνεται να διαρθρώνονται με παρόμοιο τρόπο. Ειδικότερα, δεν είναι λίγες εκείνες οι πράξεις που καθορίζουν με ενωσιακά κριτήρια την έννοια και το περιεχόμενο ενός δικαιώματος ή μίας ελευθερίας που προβλέπουν, συνήθως μάλιστα σε κάποιο άρθρο τους με την ονομασία «Ορισμοί», ενώ συγχρόνως προβλέπουν την δυνατότητα στα κράτη μέλη να εξασφαλίσουν ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας, ως προς τον τρόπο και τα μέτρα διασφάλισης του δικαιώματος αυτού⁶². Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η *Οδηγία 2016/1919* ΕΕ⁶³, σχετικά με την δικαστική αρωγή των υπόπτων και κατηγορούμενων στο πλαίσιο των ποινικών διαδικασιών, όπου ενώ στο άρθρο 3 προσδιορίζεται η έννοια και το περιεχόμενο του δικαιώματος της δικαστικής αρωγής, στην αιτιολογική σκέψη 30 της Οδηγίας αυτής δίνεται η δυνατότητα στα κράτη μέλη να λάβουν μέτρα που θα μπορούν να παρέχουν ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας του δικαιώματος της δικαστικής αρωγής. Τίθεται, όμως, μια «ασφαλιστική δικλείδα» να γίνεται σεβαστός ο σκοπός της διευκόλυνσης της αμοιβαίας αναγνώρισης των δικαστικών αποφάσεων, τον οποίο η Οδηγία επιδιώκει · σχήμα που θυμίζει πολύ το σκεπτικό του Δικαστηρίου στις ως άνω αποφάσεις.

2.3.2. Η θεωρία των δύο παραμέτρων του επιπέδου προστασίας μέσα από τις θεμελιώδεις αποφάσεις *Melloni* και *Fransson*. Μία ερμηνεία του άρθρου 53 του Χάρτη

⁶¹ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 183.

⁶² Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 184.

⁶³ Βλ. ΟΔΗΓΙΑ (ΕΕ) 2016/1919 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Οκτωβρίου 2016, σχετικά με τη δικαστική αρωγή για υπόπτους και κατηγορούμενους στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών και για καταζητούμενους σε διαδικασίες εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης(ΕΕ L 297 της 4-11-2016) σελ. 4-6.

2.3.2.1. Λίγα λόγια για το άρθρο 53

Η μακροχρόνια νομολογία και η έντονη ερμηνευτική δραστηριότητα του Δικαστηρίου σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη και η άντληση έμπνευσης από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών αλλά και από τις σχετικές διεθνείς συμφωνίες που αυτά είχαν συνάψει, κατέστησαν ακόμα πιο επιτακτικό το αίτημα για την δημιουργία ενός γραπτού πλέον καταλόγου των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στόχος ήταν η δημιουργία ενός αυθεντικού ενωσιακού κειμένου, που θα ενσωματώνει όλη αυτή τη νομολογιακή στάση ως προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ενδεχομένως θα την συμπληρώνει. Έτσι, δημιουργήθηκε ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων που παρότι το τελικό του κείμενο ήταν έτοιμο από το 2000, εντούτοις αρχικά υιοθετήθηκε ως κοινή πολιτική διακήρυξη⁶⁴, ενώ απέκτησε νομικά δεσμευτική ισχύ το 2009, μετά την θέση σε ισχύ της μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Λισαβόνας την 1-12-2009 και την πρόβλεψη του άρθρου 6 παρ.1 της ΣΕΕ⁶⁵.

Το κείμενο του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων απαρτίζεται από 54 άρθρα⁶⁶, εκ των οποίων στο παρόν κεφάλαιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 53 που ρυθμίζει τα σχετικά με την στάθμη της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η διάταξη προβλέπει:

«Καμία διάταξη του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δίκαιο της Ένωσης, το διεθνές δίκαιο καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες είναι μέρη η Ένωση, ή όλα τα κράτη μέλη, και ιδίως από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, καθώς και από τα Συντάγματα των κρατών μελών.»

Όπως προκύπτει από το γράμμα της διάταξης αυτής, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως ο Χάρτης παρέχει ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας, με τα εθνικά δίκαια, την ΕΣΔΑ αλλά και τις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου να μπορούν να θέσουν ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας. Σε περίπτωση, επομένως, που διαπιστώνεται πως υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ του επιπέδου προστασίας που εξασφαλίζουν οι ως άνω πηγές, επιλέγεται εκείνη που

⁶⁴ Κοινή Πολιτική Διακήρυξη του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Νίκαιας της 7-9/12/2000, ΕΕ C 364/1.

⁶⁵ 6 παρ.1 ΣΕΕ «Η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7ης Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόστηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007, στο Στρασβούργο, ο οποίος έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες. Οι διατάξεις του Χάρτη δεν συνεπάγονται καμία επέκταση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, όπως αυτές ορίζονται στις Συνθήκες. Τα δικαιώματα, οι ελευθερίες και οι αρχές του Χάρτη ερμηνεύονται σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του Τίτλου VII του Χάρτη που διέπουν την ερμηνεία και την εφαρμογή του και λαμβανομένων δεόντως υπόψη των επεξηγήσεων οι οποίες αναφέρονται στον Χάρτη και στις οποίες μνημονεύονται οι πηγές των εν λόγω διατάξεων»

⁶⁶ Απαρτίζεται από 50 θεμελιώδη δικαιώματα και από 4 άρθρα που εφαρμόζονται στο σύνολο των διατάξεων περί θεμελιωδών δικαιωμάτων και αφορούν το περιεχόμενο, τους περιορισμούς και τα κριτήρια ερμηνείας τους, γνωστά και ως οριζόντιες ρήτρες.

εξασφαλίζει την μεγαλύτερη δυνατή προστασία. Η γραμματική αυτή ερμηνεία του άρθρου, φαίνεται να συμφωνεί και με την νομολογία που αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο και σκοπός της οποίας είναι να καθοριστεί μεν το περιεχόμενο και η έννοια των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά τρόπο αυτόνομο, όπως μάλιστα επιτάσσει και η ίδια η φύση της ενωσιακής έννομης τάξης, αλλά και να καθιερωθεί σταδιακά ένας ερμηνευτικός κανόνας που θα επιβάλλει στο ενωσιακό δίκαιο να εξασφαλίζει ένα όλο και πιο διευρυμένο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁶⁷.

Η γραμματική αυτή ερμηνεία, που φαίνεται να ευνοεί τον κανόνα της επιλογής της ευρύτερης δυνατής προστασίας, δεν θα πρέπει να ερμηνευθεί ως εξαίρεση στην αρχή της υπεροχής του ευρωπαϊκού δικαίου, αφού ρητά το Δικαστήριο, όπως θα αναλυθεί κατωτέρω εκτενέστερα, παρότι επέτρεψε στα εθνικά δικαστήρια να εφαρμόζουν τα κατοχυρωμένα στα συντάγματά τους θεμελιώδη δικαιώματα, όταν αυτά παρέχουν ευρύτερη του Χάρτη προστασία, η εφαρμογή αυτή σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θίγει την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου⁶⁸.

Η ενσωμάτωση του άρθρου 53 στον Χάρτη έχει μεγάλη συμβολική αξία, διότι συμβολίζει την προσθήκη του Χάρτη σε ένα ήδη πλούσιο σύστημα διεθνούς, ενωσιακής και συνταγματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Με την παρουσία και διάρθρωσή του, το άρθρο αυτό τονίζει πως ο Χάρτης δεν αποσκοπεί στην τροποποίηση ή αντικατάσταση των ήδη ισχυόντων και νομικά δεσμευτικών ρυθμίσεων, όπως αυτές αποτυπώνονται στο ενωσιακό, διεθνές και συνταγματικό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, διαταράσσοντας τις ισορροπίες⁶⁹. Αντίθετα, στόχος του Χάρτη μέσω του άρθρου 53 είναι να συλλειτουργήσει με τα διάφορα συστήματα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και να συνυπάρξει αρμονικά μαζί τους, χωρίς σκοπό να τα ανατρέψει και πάνω από όλα σεβόμενος τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε συστήματος. Επιβεβαιωτική της θέσης αυτής, είναι και η φράση που βρίσκεται στις Επεξηγήσεις του άρθρου 53 του Χάρτη όπου αναφέρεται πως το άρθρο αυτό «*επιδιώκει να διατηρήσει το επίπεδο προστασίας*», που προσφέρεται από τα άλλα συστήματα προστασίας και όχι να το μεταβάλλει ή να το αντικαταστήσει⁷⁰ αλλά και οι φράσεις του ίδιου

⁶⁷ Βλ. Περάκης Μ., *οπ. π. υποσημ. 4*, σελ. 184-185.

⁶⁸ Βλ. ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2013:107, σκ. 58. Βλ. Besselink L. F.M., “*The parameters of Constitutional Conflict after Melloni*”, ELR, Τευχ. 3, 2014, σελ. 14-17.

⁶⁹ Βλ. Περάκης Μ., *οπ.π. υποσημ. 4*, σελ.185.

⁷⁰ Επεξηγήσεις σχετικά με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων(2007/C 303/02), Επεξήγηση σχετικά με το άρθρο 53, ΕΕ C-303/35 της 14-12-2007, «*Αυτή η διάταξη επιδιώκει να διατηρήσει το επίπεδο προστασίας που παρέχεται σήμερα στο αντίστοιχο πεδίο εφαρμογής τους από το δίκαιο της Ένωσης, το δίκαιο των κρατών μελών και το διεθνές δίκαιο. Λόγω της σημασίας της, γίνεται μνεία της ΕΣΑΔ*». Οι Επεξηγήσεις παρότι δεν έχουν νομική δεσμευτική ισχύ συνιστούν ένα σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο των διατάξεων του Χάρτη, βάσει των άρθρου 6 παρ. 1 εδ. 3 ΣΕΕ, 6 παρ. 5 υποπαρ. 2, 52 παρ. 7 ΧΘΔ αλλά και του Προοιμίου του Χάρτη, ιδίως μάλιστα εκείνες που αφορούν τις οριζόντιες ρήτρες – κανόνες γενικής εφαρμογής των άρθρων 51-54.

του άρθρου 53 «ως περιορίζουσα ή θίγουσα», που ενισχύουν την θέση πως ο Χάρτης δεν αποτελεί την μοναδική πηγή προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Αμφισβητείται στην θεωρία, βέβαια, για το αν το άρθρο 53 έχει κάποια αυτοτελή νομική αξία συγκριτικά με το άρθρο 52⁷¹. Ειδικότερα, αυτό που υποστηρίζεται από κάποιους είναι πως θα μπορούσε το άρθρο 53 ευθέως ή και εμμέσως να προκύπτει από τον συνδυασμό των άρθρων 51 και 52 καθώς και από την γενικότερη νομολογιακή στάση του Δικαστηρίου. Μία προσεκτικότερη ανάγνωση του άρθρου, όμως, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως παρά την υψηλή συμβολική του αξία, όπως ανωτέρω αναλύθηκε, το άρθρο 53 εξυπηρετεί και ένα τρισδιάστατο στόχο: όχι μόνο τονίζει την ανάγκη συστηματικής ερμηνείας των διαφορετικών συστημάτων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την ανάγκη διαφύλαξης του ενωσιακού, διεθνούς και συνταγματικού κεκτημένου, ως προς την προστασία τους, αλλά θέτει και τον κανόνα της ευρύτερης δυνατής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό τον νομολογιακό περιορισμό να μην διασαλεύεται η αρχή της υπεροχής, ομοιομορφίας και αποτελεσματικότητας της ενωσιακής έννομης τάξης. Επομένως, το άρθρο 53 ρυθμίζει την σχέση που δημιουργείται μεταξύ των διαφορετικών νομικών βάσεων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, κάτι που δεν αναφέρεται στο άρθρο 52, το οποίο ρυθμίζει το σύστημα των επιτρεπόμενων περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

2.3.2.2. Η αυτόνομη ερμηνεία του περιεχομένου και των νομικών εννοιών των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την ενωσιακή έννομη τάξη(Melloni)

Από την στιγμή που τέθηκε σε ισχύ ο Χάρτης και υπήρχαν ρητές πλέον διατάξεις για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το άρθρο 53, το οποίο ρυθμίζει την στάθμη προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στον ενωσιακό χώρο, το Δικαστήριο κλήθηκε να ερμηνεύσει πλέον το άρθρο 53. Συγκεκριμένα, κλήθηκε να διασαφηνίσει αν το επίπεδο προστασίας που το άρθρο 53 ορίζει, ρυθμίζεται και πάλι βάσει της θεωρίας των δύο συνιστωσών, που είχε διαπλαθεί νομολογιακά.

⁷¹ Βλ. Τζέμος Β. και συνεργάτες, «Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ(ΧΘΔΕΕ)-Ερμηνεία κατ'άρθρο», 2η εκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, 2019, σελ. 662 και Nik de Boer, "Adressing rights divergences under the Charter: Melloni", CMLR, Τευχ. 50, 2013, σελ. 1103 όπου συμπερασματικά καταλήγει πως μετά την απόφαση Melloni είναι ξεκάθαρο πως το άρθρο 53 αποκτά μικρή νομική αξία και έχει κυρίως συμβολική λειτουργία, καθώς η δυνατότητα των κρατών μελών να εφαρμόσουν μία υψηλότερη προστασία όπως αυτή προβλέπεται από τα συντάγματά τους τελεί υπό την προϋπόθεση ότι δεν παραβιάζεται η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου.

Σχετική με το ζήτημα αυτό, φαίνεται να ήταν η υπόθεση *Melloni*⁷², στην οποία το ΔΕΕ κλήθηκε να αποφανθεί σχετικά με την δυνατότητα ενός κράτους μέλους να αρνηθεί την εκτέλεση ενός ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, βάσει του άρθρου 53 του Χάρτη. Ειδικότερα, του τέθηκε το ερώτημα μήπως το Ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο βάσει του άρθρου 53 θα έπρεπε να μην εκτελέσει το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, διότι η εκτέλεση αυτή παραβίαζε θεμελιώδη δικαιώματα, που κατοχυρώνονται στο ισπανικό σύνταγμα και επιφυλάσσουν στον ενδιαφερόμενο προστασία ευρύτερη των άρθρων 47 και 48 του Χάρτη, που αφορούν το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη. Συγκεκριμένα, το ισπανικό σύνταγμα προέβλεπε την δυνατότητα αναθεώρησης της καταδίκης προσώπου, που δικάστηκε σε κράτος μέλος ερήμην, έστω και από επιλογή του, δυνατότητα που δεν προβλεπόταν στο ενωσιακό δίκαιο.

Το ΔΕΕ, ύστερα από εμπειρισταωμένη ανάλυση, κατέληξε πως το παράγωγο ευρωπαϊκό δίκαιο, και συγκεκριμένα η απόφαση-πλαίσιο 2002/584⁷³ για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, δεν παραβιάζει το δικαίωμα για αποτελεσματική προσφυγή των άρθρων 47 και 48. Ως προς την έννοια του άρθρου 53, το Δικαστήριο έσπευσε να περιορίσει την αρχή της ευρύτερης δυνατής προστασίας, που γραμματικά φαίνεται να θέτει το άρθρο αυτό, προτάσσοντας τον απόλυτο σεβασμό της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο επικαλούμενο και προγενέστερη νομολογία του, επισήμανε πως δεν είναι δυνατόν ένα κράτος μέλος να ερμηνεύει διασταλτικά δικαιώματα που αναγνωρίζονται στην έννομη τάξη του, έστω και συνταγματικής φύσης, όταν θέτει σε κίνδυνο την υπεροχή, την αποτελεσματικότητα και την ομοιόμορφη εφαρμογή και ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, αλλά και όταν παρεμποδίζει την εφαρμογή ενωσιακών πράξεων απολύτως σύμφωνων με τον Χάρτη.

Προς επίρρωση των ως άνω, ο Εισαγγελέας *Bot* στις Προτάσεις του⁷⁴, τόνισε πως θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ καταστάσεων στις οποίες ο βαθμός προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος έχει καθοριστεί από την Ένωση και σε καταστάσεις που το επίπεδο προστασίας δεν έχει αποτελέσει «αντικείμενο κοινού προσδιορισμού». Και αυτό γιατί εφόσον έχει ρυθμιστεί ένα συγκεκριμένο επίπεδο προστασίας στο πλαίσιο της Ένωσης, αυτό σημαίνει πως όλα τα κράτη έχουν συναινέσει σε αυτό και ότι δεν μπορούν να επικαλεστούν μεταγενέστερα ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας.

Με το ως άνω σκεπτικό, το Δικαστήριο κατά τρόπο διαυγή και πειστικό θέλησε να ενσωματώσει την θεωρία των δύο συνιστωσών και στο περιεχόμενο του άρθρου 53. Ειδικότερα,

⁷² ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2013:107, σκ. 49-64.

⁷³ Βλ. Απόφαση- Πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ του Συμβουλίου, της 13^{ης} Ιουνίου 2002 σχετικά με το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών, ΕΕ L 190, σελ.1. Τροποποιήθηκε με την Απόφαση- Πλαίσιο 2009/299/ΔΕΥ του Συμβουλίου, της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2009, ΕΕ L 81, σελ.24.

⁷⁴ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bot* της 2-10-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2012:600, σκ. 124-126.

θέλησε να τονίσει πως η Ένωση σε καμία περίπτωση στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν θέτει «ελάχιστα όρια προστασίας»⁷⁵. Αντίθετα, όταν ο ενωσιακός νομοθέτης αποφασίζει να νομοθετήσει και να καθορίσει το περιεχόμενο και την έννοια ενός θεμελιώδους δικαιώματος, αυτό το πράττει στον ανώτατο δυνατό βαθμό. Επομένως, παρότι κάποιος θα μπορούσε να πει πως το άρθρο 53 ερμηνεύθηκε ενάντια στο γράμμα του, αυτό που έγινε είναι πως το ΔΕΕ ακολούθησε μια συσταλτική ερμηνεία του⁷⁶, προκειμένου να διαφυλαχθεί η φυσιογνωμία της ενωσιακής έννομης τάξης, η οποία στηρίζεται στις θεμελιώδεις αρχές της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, ακόμα και έναντι συνταγματικών προβλέψεων.

Καταληκτικά, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η απόφαση *Melloni* επεμβαίνει ευθέως στο νόημα του άρθρου 53, χωρίς όμως να παραβιάζει το γράμμα και το πνεύμα του, αλλά απλώς προσαρμόζοντάς το στα ενωσιακά δεδομένα και τις ενωσιακές αρχές. Η στάση αυτή του Δικαστηρίου είναι νομικά τεκμηριωμένη και απολύτως επιβεβλημένη προς αποφυγή μελλοντικών παρερμηνεύσεων του άρθρου αυτού. Μάλιστα, ενισχύεται και από μεταγενέστερες αποφάσεις του Δικαστηρίου, όπως φαίνεται και από τις Προτάσεις της Γενικής Εισαγγελέως *Szpunsar* στην υπόθεση αυτή⁷⁷.

Αντιστοίχως, στην υπόθεση *TC*⁷⁸ ζητήθηκε από το Δικαστήριο να αποφανθεί αν η αναστολή της προσωρινής κράτησης καταζητούμενου προσώπου πέραν των 90 ημερών, που προβλέπει η απόφαση-πλαίσιο 202/584, σχετικά με την εκτέλεση του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, αντίκειται στο άρθρο 6 του Χάρτη που προβλέπει το δικαίωμα στην ελευθερία και την ασφάλεια. Σημαντικό είναι, εν προκειμένω, πως και σε αυτή την υπόθεση η Εισαγγελέως *Szpunar*, τόνισε πως τα εθνικά μέτρα θα πρέπει να σέβονται την ανάγκη προστασίας της ομοιόμορφης ερμηνείας και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, υπογραμμίζοντας ότι :

«72 ..εθνική διάταξη η οποία επιβάλλει σε δικαστική αρχή εκτέλεσεως να αναστείλει την κράτηση καταζητουμένου μετά την παρέλευση της προθεσμίας 90 ημερών, θα έθετε υπό αμφισβήτηση την ομοιομορφία του βαθμού προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που προσδιορίζεται στην εν λόγω απόφαση-πλαίσιο και θα έθετε σε κίνδυνο την αποτελεσματικότητά της για τους λόγους που προσδιορίζονται στα προηγούμενα σημεία των παρούσων προτάσεων. Φρονώ ότι αυτή είναι η συλλογιστική που εφάρμοσε το Δικαστήριο στην απόφαση *Melloni*».

⁷⁵ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ.187.

⁷⁶ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 667.

⁷⁷ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέως *Szpunsar* της 6-11-2018 στην υπόθεση ΔΕΕ C-492/18(12-2-2019), *TC*, ECLI:EU:C:2018:875, σκ.72.

⁷⁸ ΔΕΕ C-492/18(12-2-2019), *TC*, ECLI:EU:C:2019:108.

Παρότι , λοιπόν, το διατακτικό της απόφασης *Melloni* δεν φαίνεται να αφήνει κάποιο περιθώριο ή να δικαιολογεί κάποια εξαίρεση προκειμένου να ληφθούν υπόψη τα συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα, τα οποία παρέχουν ευρύτερη προστασία, εντούτοις ο Γεν. Εισαγγελέας *Bot*⁷⁹, φαίνεται να αποδέχεται ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Πρόκειται για την περίπτωση κατά την οποία τίγεται «η εθνική ταυτότητα» ενός κράτους μέλους της Ε.Ε., όπως αυτή προστατεύεται στο άρθρο 4 ΣΕΕ⁸⁰. Πρόκειται για μία συλλογιστική που ο Γεν. Εισαγγελέας *Bot* επανέλαβε στην Υπόθεση *Taricco II*, που αποτελεί συνέχεια της *Taricco I*. Ειδικότερα, με την *Taricco I*⁸¹ το ΔΕΕ δεν δέχτηκε την εφαρμογή εθνικών διατάξεων που αφορούσαν τον χρόνο παραγραφής των ποινών επί σοβαρών παραβάσεων ΦΠΑ στην Ιταλία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η αποτελεσματική εφαρμογή του άρθρου 325 ΣΛΕΕ και απορρίπτοντας την θέση του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου περί εφαρμογής της ιταλικής αρχής «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο».

Αντίστοιχη, ήταν και η απόφαση *Taricco II*⁸², που ακολούθησε, και στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι θα έπρεπε να αμβλύνει την θέση του συγκριτικά με την υπόθεση *Taricco I*, και να λάβει υπόψη την αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο», ως θεμελιώδες δικαίωμα αναγνωριζόμενο όμως από το άρθρο 49 του Χάρτη και όχι ως ιταλική γενική αρχή. Στην *Taricco II* ο Γεν. Εισαγγελέας *Bot*⁸³, επανέλαβε την θέση που είχε εκφράσει στην υπόθεση *Melloni*, αναγνωρίζοντας ως θεμιτό περιορισμό των αρχών της υπεροχής, της ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, την συνταγματική ταυτότητα ενός κράτους μέλους, που όμως εν προκειμένω δεν έκρινε πως συνέτρεχε.

Για κάποιους μάλιστα, ο ενωσιακός δικαστής στην *Taricco II* δεν έθεσε κάποιο περιορισμό στην αρχή της υπεροχής, αλλά οριοθέτησε το πεδίο εφαρμογής του πρωτογενούς προέλευσης άρθρου 325 ΣΛΕΕ, μέσω της γενικής ενωσιακής και όχι εθνικής αρχής του ενωσιακού δικαίου «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο». Το ΔΕΕ, λοιπόν, αντιλαμβανόμενο την τρέχουσα νομική και πολιτική πραγματικότητα, ως προς την διστακτικότητα των κρατών μελών να μην εφαρμόζουν συνταγματικού δικαίου προβλέψεις των έννομων τάξεων τους, προέβη περισσότερο

⁷⁹ Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bot* της 2-10-2012, στην υπόθεση ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013) *Melloni*, ECLI:EU:C:2012:600, σκ. 136-140.

⁸⁰ Βλ. Saffjan M., Düsterhaus D., Guérin A., “ *La Charte des droits fondamentaux de l’ Union européenne et les ordres juridiques nationaux, de la mise en œuvre à la mise en balance*”, RTDE, Τευχ.2, 2016, σελ. 240 , όπου ως εθνική ταυτότητα ορίζεται το σύνολο των αιών και αρχών που είναι θεμελιώδεις για ένα κράτος και που αποτυπώνουν την πολιτισμική του ταυτότητα.

⁸¹ ΔΕΕ C-105/14(8-9-2015), *Taricco και Λοιποί(Taricco I)*, ECLI:EU:C:2015:555.

⁸² ΔΕΕ C-42/17(5-12-17), *M.A.S. and M.B.(Taricco II)*, ECLI:EU:C:2017:936, σκ. 51-55.

⁸³ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bot* της 18-7-2017 στην υπόθεση ΔΕΕ C-42/17(5-12-17), *M.A.S. and M.B.(Taricco II)*, ECLI:EU:C:2017:564, σκ.169 επ.

σε ένα «δικαστικό ελιγμό» παρά σε ένα «περιορισμό» της αρχής της υπεροχής⁸⁴. Φυσικά, η επίκληση του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ δεν θα μπορούσε να είναι άνευ όρων · τελεί υπό τις προϋποθέσεις του σεβασμού της αρχής της αποτελεσματικής εφαρμογής και υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και των θεμελιωδών αρχών της ενωσιακής έννομης τάξης⁸⁵.

Κάποιοι επισήμαναν, πως το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΛΕΕ δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως εξαίρεση που επιτρέπει στα κράτη μέλη να μην τηρούν τις ενωσιακές τους υποχρεώσεις και να αποκλίνουν από πράξεις του ενωσιακού δευτερογενούς δικαίου⁸⁶. Πράγματι, το άρθρο αυτό επιτρέπει στα κράτη μέλη να επικαλούνται το συνταγματικό τους δίκαιο για να δικαιολογήσουν αποκλίσεις, μόνο όταν αυτές οι αποκλίσεις δικαιολογούνται και από το ενωσιακό δίκαιο. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις προαναφερθείσες αποφάσεις *Omega* και *Sayn- Wittgenstein*, στις οποίες το ΔΕΕ δικαιολόγησε αποκλίσεις από διατάξεις των Συνθηκών, όχι διότι δικαιολογούνταν από τα αντίστοιχα συντάγματα των κρατών μελών αλλά διότι δικαιολογούνταν και από τις αρχές της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ίσης μεταχείρισης, γενικές αρχές αναγνωριζόμενες από το ενωσιακό δίκαιο. Ακόμα, αποκλίσεις από το ενωσιακό δίκαιο θα πρέπει να δικαιολογούνται μόνο μέχρι το σημείο εκείνο που δεν έχει επιτευχθεί πλήρης εναρμόνιση σε ορισμένο τομέα δικαίου, μέσω του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, και επομένως καταλείπεται στα κράτη μέλη ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, το οποίο τους επιτρέπει να επικαλεστούν συνταγματικές διατάξεις και να δικαιολογήσουν αποκλίσεις⁸⁷.

Πέρα από την έννοια της «εθνικής ταυτότητας» του άρθρου 4 παρ. 2, η ερμηνεία του επιπέδου της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων περιπλέκεται ακόμα περισσότερο αν αναλογιστεί κανείς την διάκριση των εξουσιών εντός ενός κράτους μέλους⁸⁸. Πράγματι, το γεγονός πως ένα κράτος μέλος διαθέτει εκτελεστικά, νομοθετικά και δικαστικά όργανα μεταξύ των οποίων κατανέμεται η κρατική εξουσία, καθιστά εμφανές πως η προστασία που παρέχεται στα θεμελιώδη δικαιώματα μέσω των εθνικών συνταγμάτων ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από καθένα από αυτά. Επομένως, η ερμηνεία των εθνικών συνταγμάτων δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση «μονοπάλιο» ενός εκ των οργάνων αυτών. Η κατανομή αυτή των εξουσιών εντός ενός κράτους μέλους, φαίνεται να έγινε αντιληπτή και στο πλαίσιο της απόφασης *Melloni*

⁸⁴ Βλ. Ηλιοπούλου- Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων- Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ. 478.

⁸⁵ Βλ. Safjan M., Düsterhaus D., Guérin A., οπ.π. υποσημ. 80, σελ. 241 επ.

⁸⁶ Βλ. Nik de Boer, οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 1097-1100.

⁸⁷ Βλ. Σχετική απόφαση ΔΕΚ C-213/07(16-12-2008), *Michaniki*, ECLI:EU:C:2008:731, σκ. 33, όπου το Δικαστήριο φαίνεται απρόθυμο να δεχτεί αποκλίσεις από το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο ενόψει αντίθετων συνταγματικών προβλέψεων.

⁸⁸ Βλ. JHR & LB, “*After Åkerberg Fransson and Melloni*”, ECLR, Τεύχος 9, Θέμα 2, 2013, σελ. 172-175.

κυρίως στο πλαίσιο της διαπραγματευτικής φάσης της απόφασης 2009/299/ΕΕ, ως ενωσιακής πράξεως του δευτερογενούς δικαίου.

Πιο συγκεκριμένα, η Απόφαση 2009/299/ΕΕ, σχετικά με το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, φαίνεται να έγινε δεκτή από τον Ισπανό εκπρόσωπο κατά την ψήφιση της, παρά την αντίθετη κρίση του Ισπανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, αναφορικά με το άρθρο 24 του ισπανικού συντάγματος, η οποία δέχεται πως η συμμετοχή ενός προσώπου σε δίκη εναντίον του αποτελεί τον πυρήνα του δικαιώματος της δίκαιης δίκης του άρθρου αυτού και άρα είναι απαραβίαστη. Η κατάσταση αυτή, ευλόγως δημιουργεί το ερώτημα αν ο εκπρόσωπος ενός κράτους μέλους, κατά την διαπραγμάτευση πράξεων δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, δεσμεύεται από την ερμηνεία που το συνταγματικό δικαστήριο έχει δώσει σε μία συγκεκριμένη περίπτωση. Αντιστοίχως, ερωτήματα δημιουργεί και η στάση που πρόκειται να κρατήσουν τα ενωσιακά όργανα σε μία τέτοια περίπτωση, λαμβάνοντας υπόψη και συγκεράζοντας τόσο το άρθρο 4 παρ. 2 σχετικά με τον σεβασμό της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών όσο και το άρθρο 4 παρ. 3 σχετικά με την νομική υποχρέωση ειλικρινούς και καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών αλλά και με την Ένωση.

2.3.2.3. Η δυνατότητα πρόβλεψης των εθνικών προτύπων και μέτρων προστασίας από τις εθνικές έννομες τάξεις (*Fransson*)

Το Δικαστήριο ακόμα και μετά την θέση σε ισχύ του Χάρτη και την ύπαρξη πλέον του άρθρου 53, φαίνεται να έμεινε πιστό στην διαπλαθείσα εκ μέρους του θεωρία των δύο συνιστωσών. Αυτό γίνεται εμφανές όχι μόνο από την προαναφερθείσα υπόθεση *Melloni*, αλλά και από την εκδοθείσα την ίδια μέρα με αυτήν, υπόθεση *Fransson*⁸⁹. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο ύστερα από προδικαστική παραπομπή του σουηδικού πλημμελειοδικείου, κλήθηκε να απαντήσει στο αν η επιβολή ποινικών κυρώσεων λόγω φοροδιαφυγής εις βάρος ιδιώτη, στον οποίο έχουν επιβληθεί ήδη διοικητικές κυρώσεις, παραβιάζει την αρχή *ne bis in idem*, όπως αυτή προστατεύεται από το άρθρο 50 του Χάρτη. Μεταξύ άλλων ζητημάτων, αποφάνθηκε και ως προς το επίπεδο προστασίας που παρέχει ο Χάρτης στο ως άνω δικαίωμα αλλά και γενικότερα προέβη σε κρίσεις χρήσιμες για την ερμηνεία του άρθρου 53.

Συγκεκριμένα, επιβεβαίωσε την εξακολούθηση της ύπαρξης της θεωρίας των δύο συνιστωσών, όπως και στην υπόθεση *Melloni*, με την διατήρηση δηλαδή του διαχωρισμού

⁸⁹ ΔΕΕ C-617/10(26-2-2013), *Åkerberg Fransson*, ECLI:EU:C:2013:105, σκ.29.

μεταξύ της έννοιας και του περιεχομένου ενός δικαιώματος από την μία και των εθνικών προτύπων και μέτρων προστασίας του δικαιώματος αυτού από την άλλη. Με την σημαντικότερη σκέψη του 29 που επαναλάμβανε την σκέψη 63 της απόφασης *Melloni*, τόνισε ότι:

*«Ως εκ τούτου, όταν δικαστήριο κράτους μέλους καλείται να ελέγξει τη συμφωνία προς τα θεμελιώδη δικαιώματα εθνικής διατάξεως ή εθνικού μέτρου τα οποία, σε μια κατάσταση στην οποία η δράση των κρατών μελών δεν καθορίζεται εξ ολοκλήρου από το δίκαιο της Ένωσης, εφαρμόζουν το δίκαιο αυτό κατά την έννοια του άρθρου 51, παράγραφος 1, του Χάρτη, οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια δύνανται να εφαρμόζουν εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό τον όρον ότι η εφαρμογή αυτή δεν διακυβεύει το επίπεδο προστασίας που προβλέπει ο Χάρτης, ούτε την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης (βλ., κατά την έννοια αυτή, απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 2013, C-399/11, *Melloni*, σκέψη 63)»*

Με τον τρόπο αυτό κατέστησε σαφές, πως οι εθνικές αρχές ενός κράτους μέλους δύνανται να διαφοροποιηθούν και να απαγορεύσουν την επιβολή διοικητικών κυρώσεων για μία συμπεριφορά που έχει ήδη τιμωρηθεί ποινικά, ακόμα και αν αυτό δεν επιβάλλεται από την αρχή *ne bis in idem* του άρθρου 50, όσον αφορά όμως την μέθοδο και τα μέτρα προστασίας ενός δικαιώματος και όχι την ουσία και την έννοια της προστασίας αυτής.

Ο ενωσιακός, λοιπόν, δικαστής αναφορικά με τα εθνικά πρότυπα και μέτρα προστασίας, ακολούθησε την αρχή της ευρύτερης δυνατής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που συνιστά στοιχείο του άρθρου 53, χωρίς να εκφράζεται *expressis verbis* σε αυτό, θεωρώντας εν προκειμένω ότι ως προς αυτά, ο Χάρτης και το ενωσιακό δίκαιο προστασίας λειτουργούν ως το «κατώφλι» του επιπέδου προστασίας που παρέχεται. Φυσικά, και εδώ δεν παρέλειψε να υπενθυμίσει πως σε καμία περίπτωση η δράση των κρατών κατά τον καθορισμό των εθνικών προτύπων και μέτρων προστασίας δεν είναι ανεξέλεγκτη. Σε κάθε περίπτωση, περιορίζεται από το θεμελιώδες τρίπτυχο των αρχών που οικοδομούν την ενωσιακή έννομη τάξη την αρχή της υπεροχής, της ενότητας και της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Ακόμα, δηλαδή, και σε περιπτώσεις που ο εθνικός δικαστής υποψιάζεται πως πρόκειται για ένα εθνικό μέτρο που καθορίζει τον τρόπο εφαρμογής ενός δικαιώματος, και πάλι καλείται να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ⁹⁰, ώστε αυτό να κρίνει αν πρόκειται για περίπτωση ερμηνείας της έννοιας ενός θεμελιώδους δικαιώματος ή αν πρόκειται για την εφαρμογή ενός εθνικού προτύπου προστασίας αυτού.

⁹⁰ ΔΕΚ C-430/93(14-12-1995), *Van Schijndel/Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten*, ECLI:EU:C:1995:441, σκ.13-22.

Μάλιστα, η απόφαση αυτή συμβαδίζει και με την άποψη πως το άρθρο 53 αποτελεί μία διάταξη που σκοπό έχει να προάγει τον «διάλογο» μεταξύ των συνταγματικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ⁹¹. Υπό την οπτική αυτή, το άρθρο 53 δεν αντιμετωπίζεται ως ένα κανόνα επίλυσης συγκρούσεων, αλλά ως ένας κανόνας που προάγει τον «διάλογο» μεταξύ των συνταγματικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ.

Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη διαφορετικών επιπέδων προστασίας σε ενωσιακό και συνταγματικό επίπεδο, είναι πιθανό να οδηγήσει σε μία σύγκρουση που όμως δεν μπορεί να επιλυθεί τοποθετώντας τις διαφορετικές πηγές προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε μία ιεραρχική σχέση, καθώς κάτι τέτοιο δεν ανταποκρίνεται στην φύση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Αντίθετα, πρέπει η συγκρουσιακή κατάσταση να επιλυθεί μέσω ενός «διαλόγου» που εξασφαλίζει τον σεβασμό της ποικιλομορφίας των πηγών προστασίας και την ομοιόμορφη ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου. Ο διάλογος αυτός, είναι που νομιμοποιεί το ΔΕΕ να ερμηνεύσει τα ενωσιακά θεμελιώδη δικαιώματα όταν συγκρούονται με συνταγματικά, διότι προωθεί την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων ενώ συγχρόνως συνεπάγεται τον σεβασμό της εθνικής ταυτότητας και των ιδιαιτεροτήτων των εθνικών εννόμων τάξεων, όπως αυτά προστατεύονται από το 4 παρ. 2 ΣΕΕ⁹². Το άρθρο 53, επομένως, εξαιρεί την σπουδαιότητα του εθνικού δικαστή, ως του μόνου αρμόδιου να επιστήσει την προσοχή του Δικαστηρίου, μέσω της υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων, στις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα στην εθνική έννομη τάξη του⁹³. Βέβαια, στην απόφαση *Melloni*, το ΔΕΕ φάνηκε να στηρίζει περισσότερο την νομιμότητα της κρίσης του στην πάση θυσία εξασφάλιση της «αρχής της υπεροχής», παρά στην συγκριτική αναφορά στις «συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών», κάνοντας κάποιους να θεωρήσουν πως δεν προάγει την ιδέα του «διαλόγου», αλλά πολύ περισσότερο θέτει ως σημείο αναφοράς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτή ρυθμίζεται σε ενωσιακό επίπεδο⁹⁴.

Ενδεχομένως, κάποιος να θεωρήσει πως δημιουργείται μία αντίφαση μεταξύ των αποφάσεων *Melloni* και *Fransson*. Εντούτοις, μία προσεκτικότερη ανάγνωση των αποφάσεων αυτών εύκολα οδηγεί στο συμπέρασμα πως η αντίφαση αυτή μόνο φαινομενική θα μπορούσε να είναι. Διότι

⁹¹ Βλ. Groussot X. & Olsson I., “Clarifying or Diluting the Application of the EU Charter of Fundamental Rights ?- The Judgements in Åkerberg and Melloni.”, LSEU, Τευχ. 2, 2013, σελ. 23-24. Κατά τον Γεν. Εισαγγελέα Bot, βέβαια, σκοπός του άρθρου 53 δεν είναι να προάγει τον διάλογο μεταξύ συνταγματικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ καθώς πρόκειται για έργο που συνάδει περισσότερο με το περιεχόμενο των άρθρων 4 παρ.2 ΣΕΕ και 52 παρ. 4 ΧΘΔ.

⁹² Βλ. Safjan M., Düsterhaus D., Guérin A., οπ.π. υποσημ. 80, σελ. 244-246.

⁹³ Βλ. De Visser M., “National Constitutional Courts, the Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in a Post- Charter Landscape”, Human Rights Review, Τευχ. 15, Θέμα 1, 2014, σελ. 3, 9-10.

⁹⁴ Βλ. Nik de Boer, οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 1100-1101.

κάθε μία από τις αποφάσεις αυτές, απλώς θέτει δύο διαφορετικές παραμέτρους του ενωσιακού βαθμού προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην απόφαση *Melloni*, από την μία, αναγνωρίστηκε πως το περιεχόμενο και η ερμηνεία της έννοιας ενός θεμελιώδους δικαιώματος ρυθμίζονται βάσει του ενωσιακού δικαίου, καθώς αφορούν άμεσα το επίπεδο προστασίας αυτού και άρα ο καθορισμός αυτών θα επηρεάσει άμεσα τις ενωσιακές ισορροπίες. Αντιθέτως, στην απόφαση στην απόφαση *Fransson*, αναγνωρίζεται η οριοθετημένη δυνατότητα των κρατών μελών να επιλέγουν τα εθνικά μέτρα και πρότυπα προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος, δυνατότητα που απορρέει από το γεγονός ότι η Ένωση σέβεται τις εθνικές ιδιαιτερότητες των κρατών μελών και τους επιτρέπει να επέμβουν, όπου αυτό δεν διαταράσσει της ισορροπίες της αυτόνομης και υπερέχουσας τάξης της. Ο διαχωρισμός μάλιστα αυτός, συμφωνεί και με την γενικότερη στάση του Δικαστηρίου, το οποίο αποδέχεται πως κάθε κράτος μέλος έχει την δική του εθνική κλίμακα αξιών, δικαιολογώντας έτσι διαφορές στο πότε το κάθε κράτος θεωρεί ότι παραβιάζεται η δημόσια τάξη του ή η δημόσια ηθική του⁹⁵ και άρα δικαιολογεί τον διαφορετικό καθορισμό του τρόπου άσκησης ενός δικαιώματος.

Η στάση αυτή του Δικαστηρίου δεν αποτυπώθηκε φυσικά μόνο στην απόφαση *Fransson* αλλά επαναλήφθηκε και σε άλλες αποφάσεις, όπως ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την απόφαση *Jeremy F.*⁹⁶ και τις προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα *Bobek* στην υπόθεση *Ispas*⁹⁷. Στην πρώτη υπόθεση, το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί σχετικά με την νομιμότητα της παράτασης παράδοσης βρετανού υπηκόου, στο πλαίσιο έκδοσης ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, ενόψει μεταβολής της κατηγορίας απαγωγής παιδιού στο ποινικό αδίκημα της σύναψης σεξουαλικών σχέσεων με ανήλικο δεκαέξι ετών. Εν προκειμένω, το ΔΕΕ επανέλαβε στο πλαίσιο ερμηνείας της απόφασης 202/584 ΔΕΥ περί ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης ότι :

«52[...]. η απόφαση-πλαίσιο καταλείπει στις εθνικές αρχές περιθώριο εκτιμήσεως όσον αφορά τις συγκεκριμένες λεπτομέρειες εφαρμογής για την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει, ιδίως ως προς τη δυνατότητα να προβλέπουν ένδικο βοήθημα συνεπαγόμενο αναστολή κατά των σχετικών με το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης αποφάσεων[...].

53[.....]δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να εφαρμόζουν τους συνταγματικούς τους κανόνες που αφορούν, ιδίως, τον σεβασμό του δικαιώματος για μια δίκαιη δίκη»

⁹⁵ Βλ. Καρύδης Γ., «Ευρωπαϊκό Δίκαιο Συναλλαγών», Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 45 και Χριστιανός Β.(επιμέλεια), Β. Αγραπίδη, Δ. Αναγνωστοπούλου, Γ. Αυγερινός, Ν. Γαϊτενίδης, Γ. Γρύλλος, Σ. Κοροβέση, Μ. Κουσκουνά, Μ. Κρητικός, Γ. Κώτσηρας, Χρ. Μαλαματάρης, Α. Μαντά, Α. Μεταξάς, Ν. Μηλιώνης, Γ. Μουρνιαδάκης, Ι. Νάτσινας, Ε. Παλιού, Ρ.-Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Μενγκ-Παπαντώνη, Μ. Περάκης, Σ. Ρηγάκου, Μ. Ροδόπουλος, Α. Σκουλίκης, Α. Τσιώνα, Ν. Φαραντούρης, Β. Χριστιανός, «Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ: Κατ' άρθρο ερμηνεία»- Ερμηνεία άρθρου 36, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 292.

⁹⁶ ΔΕΕ C-168/13 PPU(30-5-2013), *Jeremy F.*, ECLI: ECLI:EU:C:2013:358, σκ. 52.

⁹⁷ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bobek* της 7-9-2017 στην υπόθεση C- 298/16(9-11-2017), *Ispas*, ECLI:EU:C:2017:650, σκ. 62-65.

Επιβεβαιώνοντας για ακόμη μία φορά την δυνατότητα των κρατών μελών να λαμβάνουν εθνικά μέτρα για την προστασία ενός θεμελιώδους δικαιώματος , καθορίζοντας τους όρους εφαρμογής αυτού του τελευταίου και παρέχοντας ενδεχομένως ένα υψηλότερο επίπεδο προστασίας από το ενωσιακό , προκειμένου να διαφυλαχθεί ένα εθνικό δημόσιο συμφέρον τους.

Αντίστοιχα, και με αρκετά μεταφορικό τρόπο, προσπάθησε να αποτυπώσει ο Γεν. Εισαγγελέας την ίδια συλλογιστική στην υπόθεση *Ispras*, η οποία αφορούσε την παραβίαση εκ μέρους των φορολογικών αρχών του άρθρου 41 του Χάρτη, σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε φάκελο, κατά την έκδοση βεβαιώσεων φόρου για οφειλόμενα ποσά Φ.Π.Α. των προσφευγόντων.

Συγκεκριμένα, ο Εισαγγελέας υπενθύμισε τον διαχωρισμό του Δικαστηρίου μεταξύ καταστάσεων οι οποίες ρυθμίζονται εξ' ολοκλήρου από το ενωσιακό δίκαιο και εκείνων στις οποίες διατηρούν ένα περιθώριο εκτίμησης τα κράτη μέλη, μία ελευθερία να εφαρμόζουν εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Εισαγγελέας, υιοθετεί μία «λογική φάρου»· όσο μεγαλύτερη είναι η εγγύτητα μίας κατάστασης προς το δίκαιο της Ένωσης, τόσο πιο περιορισμένη είναι και η διακριτική ευχέρεια που διαθέτουν τα κράτη μέλη. Αντίθετα, όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση από τον «φάρο»(Ένωση) τόσο μειώνεται και η ένταση του δικαστικού ελέγχου. Αυτό που μεταφορικά θέλει να αποδώσει ο Εισαγγελέας, είναι πως όσο πιο εξαντλητικά ρυθμίζεται ένας τομέας από ενωσιακούς κανόνες, τόσο δυσκολότερο είναι για τα κράτη μέλη να υιοθετούν εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που ενδεχομένως εξασφαλίζουν υψηλότερη στάθμη προστασίας. Βέβαια, το τελευταίο αυτό ενδεχόμενο φαίνεται να περιορίζεται όλο και περισσότερο, αφού πλέον η νομολογία του Δικαστηρίου για την ερμηνεία των ενωσιακών δικαιωμάτων εξελίσσεται ταχύτητα, προσεγγίζοντας σταδιακά εκείνη του ΕΔΔΑ⁹⁸.

Η ως άνω νομολογία, θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως η γενικότερη διάρθρωση του άρθρου 53 δεν είναι ιδιαίτερη ικανοποιητική , ενώ το περιεχόμενο του είναι αρκετά ελλιπές, πράγμα που εξηγεί και την προσήλωση της νομολογίας στην θεωρία των δύο συνιστωσών, για να προσαρμόσει το περιεχόμενο του στο πνεύμα της ενωσιακής έννομης τάξης αλλά και την μέχρι πριν την εφαρμογή του Χάρτη ισχύουσα νομολογιακή πορεία.

Μάλιστα, η όλη διάρθρωση του άρθρου 53 οδήγησε πολλούς θεωρητικούς να αναρωτηθούν αν πράγματι το άρθρο 53 συνιστά κωδικοποίηση των αποφάσεων *Solange*, θέτοντας την

⁹⁸ Βλ. Παπαδημητρίου Χ., «*Η περίπτωση κοινοτικής διάταξης απονέμουσας ελάσσονα από την ελληνική έννομη τάξη προστασία σε θεμελιώδες δικαίωμα*», ΝοΒ, Τομ. 54,2006, σελ. 176, που θεωρεί πως η μείωση του εθνικού επιπέδου προστασίας ενός δικαιώματος σε ενωσιακό επίπεδο, ενόψει της αρχής της υπεροχής, αντισταθμίζεται από την γενικότερη θετική επιρροή της ενωσιακής έννομης τάξης στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, υπό την προϋπόθεση της ανάλογης με το εθνικό δίκαιο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της ενωσιακής έννομης τάξης⁹⁹. Ορισμένοι μάλιστα, αναρωτήθηκαν μήπως το άρθρο 53 θα μπορούσε να πολλαπλασιάσει τις συγκρούσεις μεταξύ των συνταγματικών και ενωσιακών κανόνων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁰⁰.

Από την άλλη, άλλοι υποστήριξαν πως θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το άρθρο 53, όχι ως ένα κανόνα επίλυσης συγκρούσεων μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων προστασίας, αλλά ως ένα κανόνα που ενδυναμώνει την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, ζητώντας από τον ενωσιακό δικαστή να αιτιολογεί εμπεριστατωμένα τον λόγο για τον οποίο αφουγκράζεται ή δεν αναγνωρίζει ένα δικαίωμα, όπως αυτό προβλέπεται στις συνταγματικές προβλέψεις των κρατών μελών¹⁰¹. Κάποιοι μάλιστα υποστήριξαν ότι η διάταξη του άρθρου 53 δεν απειλεί την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου αλλά αντίθετα σκοπός της είναι να βεβαιώσει στα κράτη μέλη πως ο Χάρτης δεν υποκαθιστά τα συντάγματα τους αλλά συνυπάρχει με αυτά (“co- existence clause”)¹⁰². Έτσι, σκοπός του άρθρου 53, κατά την άποψη του Γεν. Εισαγγελέα *Bot*, στην υπόθεση *Melloni*, είναι να διασφαλίσει την ύπαρξη της ποικιλίας των πηγών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την οποία ο Χάρτης σε καμία περίπτωση δεν επιθυμεί να διαταράξει αφού αυτός ενεργοποιείται *ad hoc* και μόνο όταν εφαρμόζεται ενωσιακό δίκαιο.

Επομένως, ακολουθώντας την άποψη περί συνύπαρξης (“co- existence clause”) των δύο διαφορετικών επιπέδων προστασίας, θα μπορούσαμε να πούμε πως το άρθρο 53 δεν ακολουθεί την προσέγγιση της *Solange* αλλά πολύ περισσότερο των προαναφερόμενων αποφάσεων *Omega* και *Sayn- Wittgenstein*, από τις οποίες συνάγεται ότι όπου τα ενωσιακά συμφέροντα δεν επηρεάζονται, τα εθνικά δίκαια μπορούν να παρέχουν ένα επίπεδο προστασίας στα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτό προβλέπεται στα συντάγματά τους. Ακόμα, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε πως το ΔΕΕ, με τις αποφάσεις του *Melloni* και *Fransson*, αποφάσισε να προσδώσει στο άρθρο 53 περισσότερο το χαρακτήρα μίας διάταξης που προάγει και στηρίζει την ποικιλία των πηγών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων (“pluralist clause”, “co- existence clause”), αναγνωρίζοντας την δυνατότητα να εφαρμοστεί και το εθνικό-συνταγματικό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό την προϋπόθεση φυσικά πως γίνεται σεβαστή η αποτελεσματική και ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου¹⁰³.

⁹⁹ Βλ. Lenearts K., “Exploring the Limits of the EU Charter of Fundamental Rights”, E. C.L.R., Τευχ. 8, 2012, σελ. 397.

¹⁰⁰ Βλ. Liisberg J.B., “Does the EU Charter of Fundamental Rights Threaten the Supremacy of Community Law?”, Jean Monnet, 2001, Working Paper 4/01, Chapter 4.1.

¹⁰¹ Βλ. Lenearts K., οπ.π. υποσημ. 99, σελ. 398.

¹⁰² Liisberg J.B., οπ.π. υποσημ. 100, Chapter 4.1.

¹⁰³ Βλ. ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2013:107, σκ. 59-60.

Επομένως, δεν θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το άρθρο 53, ως άρθρο που γενικώς προάγει την ευρύτερη δυνατή προστασία(“best protection clause”)¹⁰⁴ ή που αναγνωρίζει την προστασία που παρέχει ο Χάρτης ως την ελάχιστη δυνατή(“minimum standard clause”) , αλλά που δέχεται ad hoc την εφαρμογή εθνικών ή υπερεθνικών επιπέδων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων , που παρέχουν ευρύτερη προστασία του ενωσιακού, όπου δεν τίγεται η ομοιόμορφη και αυτόνομη εφαρμογή και ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου¹⁰⁵. Επομένως, η προσέγγιση αυτή αναγνωρίζει την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης και επιτρέπει την δημιουργία ενός ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ανεξάρτητου μεν από εκείνο των εθνικών εννόμων τάξεων, που συνυπάρχει δε με το επίπεδο αυτών των τελευταίων¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Εξίσου απορρίπτεται και η θέση που θα μπορούσε να αναγνωρίσει τον Χάρτη ως πηγή μέγιστης προστασίας(“standard maximal de protection”) των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός της ενωσιακής έννομης τάξης διότι κάτι τέτοιο θα διασάλευε την αλληλεπίδραση των διαφόρων πηγών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που προάγει το άρθρο 53 του ΧΘΔ. Βλ. Αναλυτικότερα Βλ. Safjan M., Düsterhaus D., Guérin A., οπ.π. υποσημ. 82, σελ. 238.

¹⁰⁵ Βλ. Groussot X. & Olsson I., οπ.π. υποσημ. 91, σελ. 25 και Nik de Boer, οπ.π. υποσημ. 73, σελ. 1093.

¹⁰⁶ Βέβαια και ως προς την άποψη αυτή έχουν εκφραστεί αντιρρήσεις ως προς την δυσκολία να διαπιστωθεί τότε ένα θεμελιώδες δικαίωμα εντάσσεται στο εθνικό ή ενωσιακό επίπεδο προστασίας και επομένως να υπάρξει πλήρης διαχωρισμός για το πότε οι εθνικές αρχές ενεργούν σε ενωσιακό ή εθνικό πλαίσιο. Βλ. αναλυτικότερα Besselink L.F.M., “ *Entrapped by the Maximum Standard: On Fundamental Rights, Pluralism and Subsidiarity in the European Union*”, C.M.L.R., Τευχ. 35, Θέμα 3, 1998, σελ. 667-670.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως απόρροια της ενσωμάτωσης των κοινών συνταγματικών παραδόσεων στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

*

Η μακροχρόνια νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, και η άντληση έμπνευσης τόσο από τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις όσο και από τις διεθνείς συμφωνίες που έχουν συνάψει τα κράτη μέλη, με προεξέχουσα την ΕΣΔΑ, ανέδειξαν την ανάγκη για την διαμόρφωση ενός νομοθετήματος που θα περιείχε ένα γραπτό κατάλογο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό αναδείχθηκε η αναγκαιότητα για την δημιουργία ενός οργανωμένου ρητού καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων που θα σεβόταν την μέχρι τότε νομολογία αναφορικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα και που ουσιαστικά θα ολοκλήρωνε και θα καθιστούσε νομικώς δεσμευτική την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Έτσι, σε μία πρώτη προσπάθεια του, το Κοινοβούλιο υιοθέτησε την 12-4-1989 την μη νομικώς δεσμευτική «*Δήλωση των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών*»¹⁰⁷, η οποία περιελάμβανε ένα γραπτό κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς και μία σειρά Ψηφισμάτων¹⁰⁸, που όμως επαλήθευσαν περαιτέρω την ανάγκη για την σύνταξη ενός νομικά δεσμευτικού για την Ένωση και τα κράτη μέλη, Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Το εγχείρημα αυτό ετέθη σε κίνηση μετά την υιοθέτηση της Συνθήκης του Άμστερνταμ, από το Συμβούλιο της Κολωνίας το 1999 ενώ ο Χάρτης συνετάχθη από ένα *sui generis* συλλογικό όργανο, την «*Συνέλευση*». Το τελικό κείμενο του Χάρτη, υιοθετήθηκε τελικώς ως *κοινή πολιτική διακήρυξη* στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας το 2000¹⁰⁹, καθώς τα κράτη δεν ήταν τότε ακόμη έτοιμα να του προσδώσουν νομική δεσμευτικότητα.

¹⁰⁷ Βλ. ΕΕ C 120 της 16-5-1989, σελ.1.

¹⁰⁸ Βλ. Ψήφισμα του ΕυρωΚοιν της 17-12-1998 σχετικά με τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρωπαϊκή Ένωση(1997), παρ.4.

¹⁰⁹ Βλ. ΕΕ C 364/1(2000), παρ. 2.

Παρά την μη νομική δεσμευτικότητα του, τα ενωσιακά, με προεξέχοντα τα δικαιοδοτικά όργανα¹¹⁰, αλλά και τα εθνικά όργανα, φαίνεται να επικαλούνταν συχνά τον Χάρτη για να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία που κάθε φορά διαμόρφωναν σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής ακόμα αρχής του ενωσιακού δικαίου. Εν τέλει, ο Χάρτης απέκτησε νομική δεσμευτικότητα με το άρθρο 6 παρ. 1 της Συνθήκης της Λισαβόνας.

Η υιοθέτηση του Χάρτη ήταν μία θετική εξέλιξη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, κυρίως διότι επιβεβαίωσε την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης. Ειδικότερα, η ενωσιακή έννομη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορούσε πλέον να στηριχθεί σε ένα καινοτόμο, φιλόδοξο και προπαντός ενωσιακό νομοθέτημα, το οποίο όχι μόνο ενσωμάτωνε την ερμηνεία των ήδη υπαρχόντων δικαιωμάτων αλλά προέβλεπε και νέα δικαιώματα ή πιο σύγχρονες ερμηνείες των ήδη υπαρχόντων. Την αυτονομία αυτή ενίσχυσαν και διατάξεις του Χάρτη που ρύθμισαν την σχέση του με άλλες πηγές θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως με τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και τις διεθνείς συμφωνίες που αυτά έχουν συνάψει, ώστε να είναι ο Χάρτης αυτός που καθορίζει πλέον αυτόνομα τις ισορροπίες μεταξύ των διαφόρων πηγών¹¹¹.

Στο πλαίσιο εξασφάλισης της αυτονομίας αυτής, ο Χάρτης όρισε την σχέση του με τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις, τόσο μέσω της γενικής διάταξης του άρθρου 52 παρ.4, 6 όσο και με αναφορές του στο Προοίμιο αλλά και σε συγκεκριμένα δικαιώματα όπως αυτά των άρθρων 10 παρ.2, 14, 20, 49 παρ.2 ή ακόμα και το άρθρο 17 παρ.1. Φυσικά, παρά τις συχνές αναφορές του Χάρτη στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις, δεν είναι πάντοτε εύκολο να ανευρεθεί το ακριβές περιεχόμενο αυτών, ειδικότερα μάλιστα για την προστασία ορισμένων δικαιωμάτων σχετικά με τα οποία επικρατούν αρκετά διαφορετικές συνταγματικές αντιλήψεις μεταξύ των κρατών μελών¹¹².

¹¹⁰Βλ. μεγάλη δραστηριότητα Γεν. Εισαγγελέων, ενδεικτικά Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. Alber της 1-2-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C-340/99(17-5-2001), *TNT Traco*, ECLI:EU:C:2001:74., Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. Tizzano της 18-2-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C-173/99(26-6-2001), *BECTU*, ECLI:EU:C:2001:81., Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. Jacobs της 14-6-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C-377/98(9-10-2001), *Ολλανδία/ Κοινοβ. & Συμβ.*, ECLI:EU:C:2001:329, Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. Mischo της 20-9-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C- 20/00(10-5-2003), *Booker Aquaculture and Hydro Seafood*, ECLI:EU:C:2001:469., Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. Alber της 24-10-2002 στην υπόθεση ΔΕΚ C-63/01(4-12-2003), *Evans*, ECLI:EU:C:2002:615, Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. Kokott της 14-10-2004 στην υπόθεση ΔΕΚ C-387/02(3-5-2005), *Berlusconi and Others*, ECLI:EU:C:2004:624, αλλά και αποφάσεις του Πρωτοδικείου όπως π.χ T-177/01(3-5-2002), *Jégo Quééré*, ECLI:EU:T:2002:112, σκ. 42&47 αλλά και το ΔΕΚ C-540/03(27-6-2006), *Κοινοβούλιο/Συμβούλιο*, ECLI:EU:C:2005:517 σκ. 38& 58, ΔΕΚ C-547/03(19-1-2006), *ΑΙΤ/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2006:46, ΔΕΚ C-260/05(22-11-2007), *Sniace/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2007:700, ΔΕΚ C-388/07(5-3-2009), *Age Concern England*, ECLI:EU:C:2009:128.

¹¹¹ Βλ. Sánchez S.I., "*The Court and the Charter: The Impact of the Entry into Force of the Lisbon Treaty on the ECJ's Approach to Fundamental Rights*", C.M.L.R., Τεύχ. 49, 2012, σελ. 1599-1600.

¹¹² Βλ. για την προβληματική αυτή Besselink L.F.M., "*The Member States, the National Constitutions and the Scope of the Charter*", *Maastricht Journal*, Τεύχ. 8, Θέμα 1, 2001, σελ. 69-72.

Όπως γίνεται αντιληπτό, παρότι το περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να επηρεάζεται από την πηγή προέλευσης τους, δηλαδή από τις εθνικές έννομες τάξεις και συγκεκριμένα από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αυτό δεν σημαίνει πως το δικαίωμα αυτό δεν υφίσταται περαιτέρω μεταβολές προκειμένου να προσαρμοστεί στις ιδιαιτερότητες, τις αρχές και τους κανόνες της ενωσιακής έννομης τάξης. Αφότου ο Χάρτης κατέστη νομικά δεσμευτικός το περιεχόμενο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων καθορίζεται από ερμηνευτικά κριτήρια και κανόνες που ανευρίσκονται στο άρθρο 52 του Χάρτη.

Το άρθρο αυτό φαίνεται να είναι διαρθρωμένο με τρόπο που να διαχωρίζει τα δικαιώματα με κριτήριο την προέλευση τους, δηλαδή αναλόγως αν κατοχυρώνονται ήδη στις Συνθήκες ή αν απορρέουν από τις εθνικές ή τη διεθνή έννομη τάξη. Εν προκειμένω, θα αναλυθούν τα δικαιώματα εκείνα που αντιστοιχούν στα δικαιώματα των εθνικών συνταγμάτων (3.1.) αλλά θα σχολιασθεί και η αναφορά που γίνεται στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές ως ερμηνευτικό κριτήριο(3.2.).

3.1. Τα δικαιώματα του Χάρτη που αντιστοιχούν σε δικαιώματα των εθνικών συνταγμάτων(52 παρ. 4 ΧΘΔ)

3.1.1 Ανάλυση άρθρου 52 παρ.4 ΧΘΔ

Οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, όπως προαναφέρθηκε, άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή στην διαμόρφωση του συστήματος της κοινοτικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, πολύ μάλιστα προτού τεθεί σε ισχύ ο Χάρτης. Πράγματι, λειτούργησαν ως πηγή έμπνευσης για το ΔΕΚ κατά την διαμόρφωση των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου ενώ μετέπειτα συμπεριελήφθησαν και στο άρθρο 52 παρ. 4 του Χάρτη.

Ειδικότερα, το άρθρο 52 παρ. 4 διευκρινίζει, πως όσα δικαιώματα απορρέουν από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών θα πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με αυτές. Η λογική της διάρθρωσης του άρθρου αυτού, στηρίζεται στην αρχή της ερμηνείας των δικαιωμάτων βάσει κριτηρίων που είναι «εγγύτερα στην πηγή τους», όπως μάλιστα η αρχή αυτή

διακηρύσσεται στο άρθρο 6 παρ. 3 ΣΕΕ και απορρέει από την γενικότερη νομολογιακή στάση του Δικαστηρίου¹¹³.

Πρόκειται για έναν ερμηνευτικό κανόνα που αναγνωρίζει τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών ως απαραίτητο στοιχείο της ορθής και ισορροπημένης ερμηνείας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς παροτρύνει τον ενωσιακό δικαστή να λάβει υπόψη και τις εθνικές εξελίξεις στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Απεναντίας, αρκετοί βέβαια εξέφρασαν τις ανησυχίες τους ως προς τον περιορισμό του δικαστικού διαλόγου μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ και την συνακόλουθη συγκριτική ανάλυση και προσέγγιση των συνταγματικών παραδόσεων, προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη και το περιεχόμενο ενός θεμελιώδους δικαιώματος, λόγω της κατά κόρον επίκλησης των διατάξεων του Χάρτη¹¹⁴.

Παρότι, στο άρθρο αυτό χρησιμοποιείται ο όρος «πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα», ορθότερος φαίνεται ο όρος «αντλεί έμπνευση» που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο, διότι είναι χαλαρότερος, λιγότερο απόλυτος και συγχρόνως συμβιβάζεται με τις αρχές της υπεροχής, της αυτονομίας και της ενότητας της ενωσιακής έννομης τάξης, που επιβεβαιώνουν πως η ενωσιακή έννομη τάξη λειτουργεί κατά τρόπο αυτόνομο από τις εθνικές.

Η αφηρημένη και γενικόλογη διατύπωση της διάταξης δεν φαίνεται να καθιστά σαφές ποια είναι ακριβώς τα δικαιώματα εκείνα που αντιστοιχούν στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, καθώς ούτε οι Επεξηγήσεις φαίνεται να δίνουν απάντηση στο ζήτημα αυτό. Οι Επεξηγήσεις αναφέρονται μόνο στα άρθρα 10 παρ. 2, 14, 17, 20 και 49 παρ. 3 του Χάρτη, για τα οποία ρητώς διευκρινίζουν πως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις. Εντούτοις, ο κατάλογος αυτός δεν είναι εξαντλητικός, διότι υπάρχουν δικαιώματα που απορρέουν από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, όπως το άρθρο 16 περί επιχειρηματικής ελευθερίας, τα οποία δεν αναφέρονται στις Επεξηγήσεις, αλλά και δικαιώματα που νομολογιακά απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και την ΕΣΔΑ, όπως τα άρθρα 6 και 7 του Χάρτη αναφορικά με την ελευθερία, τη ασφάλεια και τον σεβασμό στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, που και πάλι δεν αναφέρονται.

Σκοπός της άντλησης έμπνευσης από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, όπως αναφέρουν οι Επεξηγήσεις, αποτελεί η διασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που θα σέβεται τις αρχές της υπεροχής και της ενότητας του ενωσιακού δικαίου. Συγχρόνως, απορρίπτεται η ιδέα της διαμόρφωσης ενός επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκείνων που απορρέουν από τις κοινές

¹¹³ Βλ. ενδεικτικά προαναφερόμενες αποφάσεις ΔΕΚ 44/79(13-12-1979) *Hauer* και ΔΕΚ 155/79(18-5-1982) *AM&S/Επιτροπή*.

¹¹⁴ Βλ. Sánchez S.I., οπ.π.υποσημ. 111, σελ. 1605.

συνταγματικές παραδόσεις, στηριζόμενου στην λογική ενός «ελάχιστου κοινού παρανομαστή»¹¹⁵. Επομένως, το ενωσιακό επίπεδο προστασίας «καθοδηγείται» και σε καμία περίπτωση δεν «δεσμεύεται» από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Διότι αν η Ένωση δεσμευόταν απόλυτα από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, θα βρισκόμασταν ενώπιον ενός φαινομένου, όπου η συσταλτική ερμηνεία του περιεχομένου ενός θεμελιώδους δικαιώματος από τις εθνικές έννομες τάξεις, θα μείωνε την παρεχόμενη από το ενωσιακό δίκαιο προστασία, πράγμα ανεπίτρεπτο¹¹⁶.

Ακόμα, σκόπιμο είναι να υπογραμμιστεί πως η προσφυγή στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, δεν προϋποθέτει πως το εν λόγω δικαίωμα προστατεύεται καθολικά ή έστω κατά πλειοψηφία στα κράτη μέλη. Αντίθετα, αυτό που απαιτείται είναι να αξιολογούνται και να συγκρίνονται μεν τα δίκαια των κρατών μελών αλλά συγχρόνως να λαμβάνονται και υπόψη οι ιδιαιτερότητες της αυτόνομης ενωσιακής έννομης τάξης. Αυτό, λοιπόν, συνεπάγεται πως δύναται να αναγνωρισθεί και ένα δικαίωμα που αναγνωρίζεται σε λίγες μόνο εθνικές έννομες τάξεις εφόσον κάτι τέτοιο συμφωνεί με την ιδιαίτερη φύση της ενωσιακής έννομης τάξης καθώς και τους στόχους και σκοπούς αυτής¹¹⁷.

Παρότι το Δικαστήριο στηρίζει την αυτόνομη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η ύπαρξη ενός γραπτού κειμένου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως ο Χάρτης, δεν εξαλείφει την πολυεπίπεδη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ούτε έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός πλήρως εναρμονισμένου ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, το ΔΕΕ φαίνεται να εξακολουθεί να επιφορτίζει τα εθνικά δικαστήρια με την κρίση του αν ένα εθνικό μέτρο είναι συμβατό με την προστασία που παρέχει ο Χάρτης, υπό την προϋπόθεση ότι ακολουθούν τις κατευθυντήριες γραμμές που το ΔΕΕ τους παρέχει¹¹⁸.

Αυτό φαίνεται λογικό, αφού ο εθνικός δικαστής είναι ο πλέον κατάλληλος να προβεί σε μία τέτοια κρίση, αφού λάβει υπόψη και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έννομης τάξης του, πράγμα που οδηγεί και στην έμμεση τήρηση της επιταγής του άρθρου 52 παρ. 4 ΧΘΔ¹¹⁹. Στην διαπίστωση αυτή κατέληξε το Δικαστήριο και στην υπόθεση *DEB*¹²⁰ στην οποία διαπίστωσε

¹¹⁵Βλ. Ηλιοπούλου- Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων- Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ. 384-385 και Επεξηγήσεις άρθρου 52 παρ.4.

¹¹⁶Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 152-153.

¹¹⁷ Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Kokott* της 29-4-2010 στην υπόθεση ΔΕΚ C-550/07(14-9-2010), *Akzo Nobel*, ECLI:EU:C:2010:229, σκ. 93-95.

¹¹⁸ Βλ. *Sánchez S.I.*, οπ.π. υποσημ. 111, σελ. 1606.

¹¹⁹ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 153.

¹²⁰ ΔΕΕ C-279/09(22-12-2010), *DEB*, ECLI:EU:C:2010:811, σκ. 60-62. Σχετικές και οι ΔΕΕ C-391/09(12-5-2011), *Runevič- Vardyn and Wardyn*, ECLI:EU:C:2011:291, ΔΕΕ C 145/09(23-11-2010), *Τσακουρίδης*, ECLI:EU:C:2010:708.

πως οι ειδικότερες προϋποθέσεις για την εφαρμογή του ευεργετήματος της πενίας που εντάσσονται στο πλαίσιο του δικαιώματος της αποτελεσματικής ένδικης προστασίας ,που προστατεύεται και ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου και μέσω του άρθρου 47 ΧΘΔ, καθορίζονται από τον εθνικό δικαστή αφού λάβει υπόψη του τις κατευθύνσεις του Δικαστηρίου της ΕΕ.

3.1.2. Κριτική απέναντι στην αξιοποίηση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων κατά την διαμόρφωση του άρθρου 52 παρ. 4 ΧΘΔ

Έχει υποστηριχθεί πως οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών δεν επηρέασαν παρά ελάχιστα τη νομολογιακή προσέγγιση του ΔΕΕ, συγκριτικά με το ΕΔΔΑ, και χρησιμοποιήθηκαν ελάχιστα ως πηγή έμπνευσης κατά την εκπόνηση του Χάρτη¹²¹.

Σε αυτό, συνηγορεί το γεγονός πως η έννοια των κοινών συνταγματικών παραδόσεων χρησιμοποιήθηκε ως πηγή έμπνευσης ορισμένων μόνο δικαιωμάτων του Χάρτη και συγκεκριμένα εκείνων της εκπαίδευσης(άρθρο 14), της ισότητας έναντι του νόμου (άρθρο 20), του περιβάλλοντος(άρθρο 37) και της γενικής αρχής της αναλογικότητας μεταξύ αδικημάτων και ποινών (άρθρο 49 παρ.3). Κάποιοι θεώρησαν πως στα δικαιώματα αυτά θα έπρεπε να συμπεριληφθεί και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας του άρθρου 17 ενώ για άλλους κάτι τέτοιο δεν ισχύει , άποψη που ενισχύεται αν προβούμε σε συγκριτική ανάλυση των επεξηγήσεων των άρθρων 14 και 17¹²². Άλλοι πάλι άσκησαν έντονη κριτική στην διάταξη του άρθρου 52 παρ. 4 , με την επιχειρηματολογία τους να στηρίζεται κυρίως στον ρευστό χαρακτήρα της αόριστης νομικής έννοιας των κοινών συνταγματικών παραδόσεων, που συνεπάγεται τον κίνδυνο διαφορετικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων από τα εθνικά δικαστήρια που θα μπορούσαν να προκαλέσουν μία νομική αβεβαιότητα και ανασφάλεια¹²³.

Παρότι οι αντιρρήσεις αυτές απέναντι στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις είναι απόλυτα ορθές και έχουν αρκετά ισχυρό νομικό έρεισμα, εντούτοις, εύκολα θα μπορούσαν να καταρριφθούν. Παρότι, ρητά οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών αποτελούν πηγή έμπνευσης στα τέσσερα προαναφερόμενα δικαιώματα , εντούτοις κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί πως το Δικαστήριο, με μία σειρά αποφάσεών του, έχει κρίνει προ της θέσεως σε ισχύ του Χάρτη, πως ορισμένα δικαιώματα που έχουν κατοχυρωθεί ρητά πλέον σε αυτόν, απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Τέτοια δικαιώματα είναι αυτό της επιχειρηματικής ελευθερίας(άρθρο 16)¹²⁴, του σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής

¹²¹ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 178.

¹²² Βλ. Αναλυτικότερα Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 179.

¹²³ Ηλιοπούλου- Στράγγα Τ., «Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης: από την Νίκαια στη Λισαβόνα», Ευρωπαϊών Πολιτεία, Τευχ. 1, 2008, σελ. 115-117.

¹²⁴ ΔΕΚ C-122/95(10-4-1998), Γερμανία κατά Συμβουλίου, ECLI:EU:C:1998:94.

ζωής(άρθρο 7) ¹²⁵, της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι(άρθρο 12)¹²⁶, της χρηστής διοίκησης(άρθρο 41)¹²⁷, της πρόσβασης στα έγγραφα(άρθρο 42) ¹²⁸, της πραγματικής προσφυγής και αμερολήπτου δικαστηρίου(άρθρο47)¹²⁹, της αρχής της νομιμότητας και της αναλογικότητας αξιόποινων πράξεων και ποινών(άρθρο 49) ¹³⁰ και της αρχής ne bis in idem (άρθρο 50) ¹³¹. Επομένως, λοιπόν, και για τα ως άνω δικαιώματα εφαρμόζεται ο ερμηνευτικός κανόνας του άρθρου 52 παρ. 4, οδηγώντας στο εύλογο συμπέρασμα πως ο κανόνας αυτός δύναται να επεκταθεί και σε άλλα δικαιώματα αν αυτά αναγνωριστούν από το Δικαστήριο ως απορρέοντα από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών.

Ακόμα, οι αιτιάσεις περί ρευστότητας και αβεβαιότητας της έννοιας των συνταγματικών παραδόσεων δεν φαίνονται απόλυτα ορθές, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς πως στα ενωσιακά νομοθετήματα ανευρίσκεται πλήθος αόριστων νομικών εννοιών , που μάλιστα κρίνονται απαραίτητες , διότι εκφράζουν την στάση του ενωσιακού νομοθέτη να εναποθέσει την εξειδίκευση των εννοιών αυτών στον ενωσιακό δικαστή αλλά και να επιτρέψει σε αυτές τις έννοιες να αποκτούν περιεχόμενο που να ανταποκρίνεται στις τρέχουσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές περιστάσεις της εποχής. Επομένως, παρά την ρευστότητα του περιεχομένου τους , τα εθνικά δικαστήρια δεν είναι ανεξέλεγκτα αλλά τις εφαρμόζουν όπως αυτές έχουν εξειδικευτεί από τον ενωσιακό δικαστή¹³². Επιπλέον, οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών αξιοποιούνται όχι μόνο για τα τέσσερα προαναφερόμενα δικαιώματα αλλά και για εκείνα τα δικαιώματα που νομολογιακά έχουν αναγνωριστεί πως απορρέουν από τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Εντούτοις, για οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα ακολουθούνται οι ερμηνευτικοί κανόνες των άρθρων 52 παρ. 2 ή 3¹³³.

Παρά τις αντιρρήσεις που εκφράζονται αναφορικά με το 52 παρ.4, κανείς δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει πως οι κοινές συνταγματικές στα κράτη μέλη παραδόσεις αποτελούν για το ΔΕΕ ένα πολύ σημαντικό εργαλείο ,αφού του επιτρέπουν να προβεί σε μία δικαιοσυγκριτική ανάλυση

¹²⁵ ΔΕΚ C -404/92(5-10-1994), *X/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1994:361, σκ.17

¹²⁶ ΔΕΚ C-415/93(15-12-1995), *Bosman*, ECLI:EU:C:1995:463, σκ. 8

¹²⁷ ΠΕΚ T-54/99(30-1-2002), *Max Mobil*, ECLI:EU:C:2002:20, σκ. 48

¹²⁸ Βλ. Προτάσεις *Γεν. Εισαγγελέα Tesouro* της 28-11-1995 στην υπόθεση ΔΕΚ C-58/94(30-7-1996), *Ολλανδία κατά Συμβουλίου*, ECLI:EU:C:1995:409, σκ. 19.

¹²⁹ ΔΕΚ 222/84(15-5-1986), *Johnston*, ECLI:EU:C:1986:206, σκ. 18.

¹³⁰ ΔΕΚ C-74/95 και C-129/95 (12-12-1996), *X*, ECLI:EU:C:1996:491, σκ. 25

¹³¹ ΔΕΚ C-238/99 , 244/99, 245/99 κ.τ.λ.(15-10-2002), *Limburgse Vinyl Maatschappij και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2002:582, σκ. 167.

¹³² Βλ. Χριστιανός Β., «*Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*», οπ.π. υοσημ. 6,σελ. 14.

¹³³ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 180-181.

και να αναζητήσει το περιεχόμενο ενός θεμελιώδους δικαιώματος στις διάφορες έννομες τάξεις των κρατών μελών και να το προσαρμόσει στα ενωσιακά δεδομένα¹³⁴.

3.2. Η αναφορά στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές ως ερμηνευτικό κριτήριο(52 παρ.6 ΧΘΔ)

Οι ως άνω αναφερόμενες κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών του άρθρου 52 παρ. 4, θα πρέπει να διακρίνονται από τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές που αναφέρονται στο άρθρο 52 παρ. 6. Ειδικότερα, το άρθρο αυτό προβλέπει πως : *«Οι εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές πρέπει να λαμβάνονται πλήρως υπόψη όπως καθορίζεται στον παρόντα Χάρτη»*.

Από την διάταξη αυτή προκύπτει πως οι προϋποθέσεις εφαρμογής της , οι οποίες μάλιστα πρέπει να συντρέχουν και σωρευτικά, είναι δύο· η εφαρμογή ενός άρθρου του Χάρτη που παραπέμπει ρητά στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές και η εξεταζόμενη ad hoc νομοθεσία να είναι εθνική και να αφορά το συγκεκριμένο άρθρο του Χάρτη¹³⁵

Παρότι το άρθρο αυτό συνιστά ένα ερμηνευτικό κριτήριο κατά την εφαρμογή των διατάξεων του Χάρτη, την ιδιότητα του άρθρου αυτού ως ερμηνευτικού κανόνα δικαίου φαίνεται να κλονίζει η φράση που χρησιμοποιείται στο άρθρο 52 παρ. 6 «λαμβάνονται πλήρως υπόψη». Και αυτό διότι αν ερμηνεύσουμε την φράση αυτή πλήρως γραμματικά, βρισκόμαστε ενώπιον ενός φαινομένου ανατροπής του συστήματος ρυθμίσεων του άρθρου 52 από την ειδικότερη ρύθμιση της παραγράφου 6. Οπότε, αν θεωρήσουμε πως κάθε περιορισμός που τίθεται από εθνικό μέτρο ή πρακτική θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και να εφαρμόζεται αυτομάτως λόγω της ειδικότητας της παραγράφου 6, τότε θα έπρεπε να δεχτούμε πως η παράγραφος 6 εισάγει αυτόματα νομικά θεμιτούς περιορισμούς και υπερισχύει κατ' εξαίρεση των λοιπών παραγράφων του άρθρου 52 όταν συντρέχει περίπτωση εφαρμογής της¹³⁶.

Μία τέτοια ερμηνεία δεν φαίνεται να μπορεί να γίνει συστηματικά και τελεολογικά δεκτή, διότι θα ανέτρεπε το σύστημα υπεροχής του ενωσιακού δικαίου καθώς και την υπέρτερη θέση των κοινών συνταγματικών παραδόσεων του άρθρου 52 παρ. 4 , αλλά και θα ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της επικουρικότητας ως προς τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές, η οποία βάσει των επεξηγήσεων του Χάρτη διαπνέει την παράγραφο 6 του άρθρου 52.

¹³⁴ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 652.

¹³⁵ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 654-655.

¹³⁶ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 655.

Επομένως, το άρθρο 52 παρ. 6 δεν είναι όπως προαναφέραμε παρά ένας ερμηνευτικός κανόνας δικαίου, όπου όταν οι εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές δεν μπορούν ερμηνευθούν σύμφωνα με τον Χάρτη, δεν αξιοποιούνται.

Την διάταξη αυτή αξιοποίησε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Γερμανίας*¹³⁷, η οποία αφορούσε το άρθρο 28 του Χάρτη σχετικά με το δικαίωμα διαπραγμάτευσης και συλλογικών δράσεων, το οποίο παραπέμπει ρητά στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές. Με την υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο επιχείρησε αρχικά να διαχωρίσει μεταξύ των διατάξεων εκείνων που παραπέμπουν ευθέως και ρητώς στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές και μεταξύ των διατάξεων που δεν παραπέμπουν. Σκοπός του διαχωρισμού αυτού από το Δικαστήριο, είναι να αναδείξει την μεγαλύτερη επιρροή των εθνικών νομοθεσιών και πρακτικών στις διατάξεις της πρώτης κατηγορίας αλλά και να επιβεβαιώσει την υποχρέωσή του να λαμβάνει υπόψη τις εθνικές αυτές νομοθεσίες και πρακτικές, όπου υφίσταται ρητή παραπομπή¹³⁸. Επιπλέον, στην υπόθεση αυτή, έγινε εμφανής η ανάγκη του Δικαστηρίου να διευκρινίσει πως οι εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές δεν εφαρμόζονται ανεξαιρέτως, ακόμα και σε περιπτώσεις άρθρων που παραπέμπουν ρητώς σε αυτές. Αντίθετα, εφαρμόζονται μόνο όταν η εφαρμογή τους αυτή είναι σύμφωνη με το σύστημα περιορισμών του άρθρου 52.

Κάποιοι εξέφρασαν επίσης τις ανησυχίες τους απέναντι στο ενδεχόμενο το άρθρο 52 παρ. 6 να προκαλέσει ανισότητες στην προστασία ενός δικαιώματος εντός της ΕΕ, ενόψει της ύπαρξης διαφορετικών νομοθεσιών και πρακτικών στα κράτη μέλη¹³⁹. Κίνδυνος που δεν φαίνεται να εντοπίζεται και στο πλαίσιο των «κοινών συνταγματικών παραδόσεων». Και αυτό διότι η εθνική νομοθεσία αφορά αποκλειστικά ένα κράτος μέλος και η παραπομπή σε αυτή συνεπάγεται μία προσκόλληση στις κρατικές νομοθεσίες, κάτι που η Ευρωπαϊκή ένωση ως αυτόνομο οικοδόμημα προσπαθεί να αποφεύγει. Αντίθετα, οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις δεν φαίνεται να απειλούν την αυτόνομη ενωσιακή έννομη τάξη διότι συνιστούν το σύνολο κοινών στα κράτη μέλη παραδόσεων, έννοια, επομένως, η οποία συμφωνεί περισσότερο με την εξελικτική πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Βέβαια, η προσφυγή στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές συνιστά μια αναμενόμενη πολιτική επιλογή αν κανείς αναλογιστεί τον ευρωσκεπτικισμό που υιοθετούν ορισμένα κράτη μέλη και την διστακτικότητα τους να αναγνωρίσουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση πιο διευρυμένες αρμοδιότητες.

Κάποιοι πάλι θεώρησαν τον ερμηνευτικό κανόνα του άρθρου 52 παρ. 6 περιττό¹⁴⁰, διότι ο Χάρτης εφαρμόζεται γενικότερα όπου είναι εφαρμοστέο το ενωσιακό δίκαιο είτε πρόκειται για

¹³⁷ ΔΕΕ C- 271/08(15-7-2010), *Επιτροπή κατά Γερμανίας*, ECLI:EU:C:2010:426, σκ. 38 και 43.

¹³⁸ Βλ. Sánchez S.I., οπ.π. υποσημ. 111, σελ. 1605-1606.

¹³⁹ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ.22, σελ. 181-182.

¹⁴⁰ Βλ. Sánchez S.I., οπ.π. υποσημ. 111, σελ. 1605 και Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 19, σελ. 181-182.

πράξεις της ΕΕ είτε για πράξεις των καρτών μελών της. Όπου επομένως, δεν εφαρμόζεται το δίκαιο της ΕΕ εφαρμόζεται το δίκαιο του κράτους μέλους , καθώς πρόκειται για μία κατάσταση που αφορά μια εθνική έννομη τάξη διαφορετική της ενωσιακής. Πρόκειται για μία συλλογιστική που αναφέρεται και στις Επεξηγήσεις και επομένως η αναφορά της στο άρθρο 52 παρ. 6 ενδεχομένως περιττεύει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η έμπνευση από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις κατά την διαμόρφωση των επιτρεπόμενων περιορισμών

*

Οι επιτρεπόμενοι περιορισμοί στα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν μία θεματική που απασχόλησε έντονα το Δικαστήριο της Ε.Ε. , το οποίο κλήθηκε να προσδιορίσει τους λόγους εκείνους που περιλαμβάνονται στην έννοια των επιτρεπόμενων περιορισμών , αξιοποιώντας ως εργαλείο του το άρθρο 52 , ακολουθώντας την αρχή της αναλογικότητας και αναζητώντας τον επιδιωκόμενο σκοπό, το προστατευόμενο αγαθό και τον «πυρήνα» του θιγόμενου δικαιώματος.

Η παρούσα ανάλυση, έχει καταστήσει σαφές πως το Δικαστήριο καθίσταται αποκλειστικά αρμόδιο να ερμηνεύσει το περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που προστατεύονται και ως γενική αρχή ενωσιακού δικαίου, ενόψει των αρχών της ομοιόμορφης ερμηνείας και εφαρμογής και ενότητας του ενωσιακού δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό, ο προσδιορισμός του περιεχόμενου και η οριοθέτηση των περιορισμών ανατίθεται στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και όχι στα εθνικά δικαστήρια , καθώς το Δικαστήριο της Ε.Ε κρίνεται το πλέον καταλληλότερο να αξιολογήσει τις ιδιομορφίες της ενωσιακής έννομης τάξης και έτσι να διαμορφώσει ένα σύστημα περιορισμών ανταποκρινόμενο στις ανάγκες της Ένωσης.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η ανάλυση της θέσης του Δικαστηρίου ως προς τις προϋποθέσεις επιβολής περιορισμών στα θεμελιώδη δικαιώματα μέσα από μία προ του Χάρτη νομολογία (4.1.) ενώ στη συνέχεια θα αναλυθούν οι προϋποθέσεις επιβολής περιορισμών όπως σκιαγραφούνται στο άρθρο 52 παρ.1 του νομικά πλέον δεσμευτικού Χάρτη(4.2.).

4.1. Η αναγνώριση μίας «οριοθετημένης» διακριτικής ευχέρειας στα κράτη μέλη ως προς την επιβολή περιορισμών από το Δικαστήριο. Η υπόθεση *Omega*

Στο πλαίσιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων που απορρέουν από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, το Δικαστήριο έχοντας σε αρκετά πρώιμο στάδιο αναγνωρίσει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου , αργότερα ένιωσε την ανάγκη να προσδιορίσει το πλαίσιο των περιορισμών που τα κράτη μέλη θα δικαιολογούνται να επιβάλλουν.

Αξιοσημείωτη, εν προκειμένω, είναι η απόφαση *Omega* η οποία εισάγει όχι μόνο την θεωρία των δύο συνιστωσών, η οποία αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά θέτει σημαντικά θεμέλια και για το σύστημα των επιτρεπόμενων περιορισμών. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο δείχνοντας απόλυτο σεβασμό στην ποικιλία των συνταγματικών συστημάτων που υπάρχουν εντός των κόλπων της Ε.Ε., αναγνώρισε την ύπαρξη μίας ευρείας διακριτικής ευχέρειας στα κράτη μέλη κατά την επιβολή περιορισμών από αυτά, ενόψει μάλιστα των διαφορετικών πολιτισμικών και κοινωνικών αξιών που συνθέτουν τις έννομες τάξεις τους. Συγκεκριμένα, δέχτηκε πως το γερμανικό μέτρο που απαγόρευε τα εικονικά παιχνίδια με ακτίνες laser με σκοπό την προστασία του δικαιώματος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και που επομένως περιόριζε την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, είναι δικαιολογημένο χωρίς να απαιτείται ο συγκεκριμένος τρόπος προστασίας που επέλεξε η Γερμανική Κυβέρνηση για την προστασία του θεμελιώδους δικαιώματος της αξιοπρέπειας, να υιοθετείται ακριβώς με το ίδιο περιεχόμενο και από όλα τα υπόλοιπα κράτη μέλη¹⁴¹.

Πρόκειται για μία συλλογιστική που το Δικαστήριο επανέλαβε στην υπόθεση *Sayn-Wittgenstein*¹⁴² και η οποία επιβεβαιώνει την διακριτική ευχέρεια που το Δικαστήριο αναγνωρίζει στα κράτη μέλη ως προς την επιβολή περιοριστικών μέτρων, αντιλαμβανόμενο πως οι εθνικές έννομες τάξεις διαφέρουν μεταξύ τους αλλά και με την ενωσιακή και ως εκ τούτου προβαίνουν σε διαφορετικές αξιολογήσεις, διαμορφώνοντας διαφορετικές κλίμακες αξιών, οι οποίες σαφώς μπορεί να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οικοδομούν το σύστημα περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η διακριτική αυτή ευχέρεια δεν πρέπει να θεωρηθεί ανεξέλεγκτη αλλά σε κάθε περίπτωση «οριοθετημένη» από την αρχή της αναλογικότητας και την αρχή της ίσης μεταχείρισης, οι οποίες επιβάλλουν στα κράτη να είναι τα εθνικά μέτρα προστασίας τους αναλογικά, αναγκαία και κατάλληλα αλλά και να εφαρμόζονται ομοιόμορφα τόσο στους κατοίκους της εθνικής όσο και της ενωσιακής έννομης τάξης¹⁴³. Η αναλογικότητα και η αναγκαιότητα των περιοριστικών μέτρων που τα κράτη μέλη επιλέγουν δεν περιορίζεται βέβαια από το γεγονός πως ένα κράτος μέλος υιοθετεί ένα σύστημα προστασίας και περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων διαφορετικό από εκείνο που υιοθετούν τα λοιπά κράτη μέλη¹⁴⁴. Σκοπός εν προκειμένω, δεν αποτελεί το τι υιοθετούν τα υπόλοιπα κράτη μέλη, αλλά αν οι περιορισμοί που τίθενται από το κράτος μέλος συμφωνούν με τις επιταγές του ενωσιακού δικαίου και ιδίως με την αρχή της αναλογικότητας που αυτό προκρίνει.

¹⁴¹ ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614, σκ. 33-37.

¹⁴² ΔΕΚ C-208/09(20-12-2010), *Sayn-Wittgenstein*, σκ.91.

¹⁴³ ΔΕΚ C-268/99(20-11-2001), *Jany και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2001:616,σκ.60.

¹⁴⁴ ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614, σκ. 38.

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα που θέτει η υπόθεση *Omega*¹⁴⁵, το οποίο προηγουμένως είχε θέσει και η υπόθεση *Schmidberger*¹⁴⁶, αποτελεί η σαφής στάση του Δικαστηρίου απέναντι στην δυνατότητα περιορισμού των τεσσάρων βασικών οικονομικών ελευθεριών, όπως αυτές αναγνωρίζονται στις Συνθήκες, θέτοντας και πάλι ως όριο την αρχή της αναλογικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η αρχή της αναλογικότητας αξιοποιείται όχι προκειμένου να περιοριστεί η ανεξέλεγκτη επίκληση λόγων περιοριστικών των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκ μέρους των κρατών μελών, αλλά προκειμένου να θωρακιστούν οι θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες που αναγνωρίζονται στις Συνθήκες από την συνεχή επίκληση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ως λόγου περιορισμού αυτών. Το Δικαστήριο, βέβαια, αναγνώρισε την εξέχουσα σημασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο μίας Ένωσης που δεν αποτελεί μόνο μια «εσωτερική αγορά την οποία θα χαρακτηρίζει η εξάλειψη των εμποδίων στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και κεφαλαίων», αλλά και «μια πολιτική στον κοινωνικό τομέα». Επομένως, αναγνώρισε πως οι ελευθερίες περί ελεύθερης κυκλοφορίας δεν είναι απόλυτες αλλά δύναται να περιοριστούν, εφόσον *in concreto* απαιτείται να τεθούν οι σκοποί της κοινωνικής πολιτικής σε προτεραιότητα¹⁴⁷.

Το Δικαστήριο αναγνωρίζοντας την αυτονόητη διστακτικότητα των κρατών μελών απέναντι στον αυτόνομο χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης, που θέτει «απειλή» στην άσκηση των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων, προέβη στην αυτονόητη επέκταση των επιτρεπόμενων για ορισμένους λόγους δημοσίου συμφέροντος περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων των κρατών μελών. Ήδη από το 1979 το Δικαστήριο στην υπόθεση *Hauer* έθεσε την έννοια του «γενικού συμφέροντος», ως λόγου απορρέοντος από «τις κοινές συνταγματικές αντιλήψεις και πάγιες νομοθετικές πρακτικές των κρατών μελών», ως λόγου θεμιτού να επιβάλλει περιορισμούς στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας¹⁴⁸.

Πράγματι, το Δικαστήριο στην προσπάθεια του να συγκεκριμενοποιήσει την έννοια του γενικού συμφέροντος, με μακρά νομολογία του, αναγνώρισε ως λόγους που μπορούν να δικαιολογήσουν περιορισμούς σε κάποιο θεμελιώδες δικαίωμα την δημόσια τάξη, την δημόσια υγεία, την δημόσια ασφάλεια και την δημόσια ηθική. Για παράδειγμα, η έννοια της δημόσιας ηθικής επιφυλάσσει για τα κράτη μέλη ένα ευρύ πεδίο διακριτικής ευχέρειας, καθώς το περιεχόμενο της είναι μεταβλητό χρονικά και γεωγραφικά και καθορίζεται από την κλίμακα

¹⁴⁵ ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614, σκ. 35.

¹⁴⁶ ΔΕΚ C-112/00(12-6-2003), *Schmidberger*, ECLI:EU:C:2003:333, σκ. 74, 79-80.

¹⁴⁷ ΔΕΚ C-438/05(11-12-2007), *The International Transport Workers' Federation και The Finnish Seamen's Union/Viking*, ECLI:EU:C:2007:772, σκ. 78-79 και ΔΕΚ C-341/05(18-12-2007), *Laval un Partneri*, ECLI:EU:C:2007:809, σκ. 104-105.

¹⁴⁸ ΔΕΚ C-44/79(13-12-1979), *Hauer*, ECLI: ECLI:EU:C:1979:290, σκ. 20-23.

αξιών που το κάθε κράτος μέλος υιοθετεί¹⁴⁹, ενώ το γεγονός ότι στα άλλα κράτη μέλη οι αντιλήψεις περί δημόσιας ηθικής είναι λιγότερο ή περισσότερο αυστηρές δεν ασκεί επιρροή¹⁵⁰. Αντιστοίχως, η έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνει την ύπαρξη μίας πραγματικής και επαρκούντως σοβαρής απειλής που θίγει ένα θεμελιώδες κοινωνικό συμφέρον¹⁵¹. Ακολουθως, η έννοια της δημόσιας ασφάλειας περιλαμβάνει τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική ασφάλεια¹⁵². Εξίσου σημαντική είναι και η προστασία της δημόσιας υγείας καθώς η προστασία της ζωής και της υγείας των ανθρώπων αποτελεί πρωταρχικό σκοπό της ενωσιακής έννομης τάξης.

Επομένως, γίνεται εμφανές πως τα κράτη μέλη μπορούν να καθορίζουν ,ανάλογα με τις ιδιαίτερες ανάγκες της έννομης τάξης τους , τους περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων προκειμένου να εξασφαλιστεί η δημόσια τάξη, ασφάλεια υγεία ή ηθική τους με ένα όμως περιορισμό την αρχή της αναλογικότητας. Πράγματι, η επίκληση των λόγων αυτών δεν συνεπάγεται αυτόματα πως κάθε εθνικό μέτρο περιοριστικό των θεμελιωδών δικαιωμάτων δικαιολογείται. Αντίθετα, απαιτείται κάθε περιορισμός να ελεγχθεί με βάση τις αρχές της αναλογικότητας και της ίσης μεταχείρισης¹⁵³.

4.2. Η ενίσχυση της αυστηρότητας του πλαισίου επιβολής περιορισμών στα θεμελιώδη δικαιώματα από τα κράτη μέλη. Ο Χάρτης θέτει ρητώς τις προϋποθέσεις

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σεβόμενο τις συνταγματικές τάξεις των κρατών μελών του, εμπνεόμενο από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και αναγνωρίζοντας την ανάγκη εξισορρόπησης μεταξύ του εθνικού και ενωσιακού συμφέροντος, επιβεβαίωσε αρκετά νωρίς την δυνατότητα των κρατών μελών να επιβάλλουν περιορισμούς , οι

¹⁴⁹ Βλ. Χριστιανός Β.(επιμέλεια), Β. Αγραπίδη, Δ. Αναγνωστοπούλου, Γ. Αυγερινός, Ν. Γαϊτενίδης, Γ. Γρύλλος, Σ. Κοροβέση, Μ. Κουσκούνα, Μ. Κρητικός, Γ. Κώτσηρας, Χρ. Μαλαματάρης, Α. Μαντά, Α. Μεταξάς, Ν. Μηλιώνης, Γ. Μουρνιαδάκης, Ι. Νάτσινας, Ε. Παλιού, Ρ.-Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Μενγκ-Παπαντώνη, Μ. Περάκης, Σ. Ρηγάκου, Μ. Ροδόπουλος, Α. Σκουλίκης, Α. Τσιώνα, Ν. Φαραντούρης, Β. Χριστιανός, «*Συνθήκη ΣΕΕ & ΣΑΕΕ- Κατ' άρθρο ερμηνεία*», οπ.π. υποσημ. 95, σελ. 292.

¹⁵⁰ ΔΕΚ C-67/98 (21-10-1999), *Zenatti*, ECLI:EU:C:1999:514 και ΔΕΚ C-124/97 (21-9-1999), *Läära και Λοιποί* , ECLI:EU:C:1999:435.

¹⁵¹ ΔΕΚ C-482/01 και C-493/01(29-4-2004), *Ορφανόπουλος και Olivieri*, ECLI: ECLI:EU:C:2004:262, σκ. 66, ΔΕΚ C- 30/77(27-10-1977), *Regina/Bouchereau*, ECLI:EU:C:1977:172, σκ.35, ΔΕΚ C-36/75(28-10-1975), *Rutili/Υπουργό Εσωτερικών*, ECLI:EU:C:1975:137, σκ. 28, ΔΕΚ C- 41/74(4-12-1974), *Van Duyn/Home Office* , ECLI: ECLI:EU:C:1974:133, σκ. 18-19.

¹⁵² ΔΕΚ C-72/83(10-7-1984), *Campus Oil*, ECLI:EU:C:1984:256, σκ.34-35, ΔΕΚ C-347/88(13-12-1990), *Επιτροπή/Ελλάδα*, ECLI:EU:C:1990:470, σκ. 26-27, ΔΕΚ C-367/89(4-10-1991), *Richardt*, ECLI:EU:C:1991:376, σκ. 22-23, ΔΕΚ C-70/94(17-10-1995), *Fritz Werner*, ECLI: ECLI:EU:C:1995:328, σκ. 25-27, ΔΕΚ C-83/94(17-10-1995), *Leifer και Λοιποί*, ECLI:EU:C:1995:329, σκ. 26, 35.

¹⁵³ ΔΕΚ C-180/96(5-5-1998), *H.B/Επιτροπή*, ECLI: ECLI:EU:C:1998:192,σκ. 96 και ΔΕΚ C-65/05(26-10-2006), *Επιτροπή/ Ελλάδα*, ECLI:EU:C:2006:673, σκ. 49.

οποίοι όμως θα πρέπει να υπακούουν σε κάποιες προϋποθέσεις, ώστε να διαφυλάσσεται και ο ακέραιος και αυτόνομος χαρακτήρας της Ένωσης. Η νομολογιακή αυτή θέση αποτυπώθηκε στο άρθρο 52 παρ.1 το οποίο ορίζει ποιοι είναι οι νομικά θεμιτοί περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων και συγκεκριμένα προβλέπει :

«Κάθε περιορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη πρέπει να *προβλέπεται από το νόμο και να σέβεται το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών. Τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας*, περιορισμοί επιτρέπεται να επιβάλλονται μόνον εφόσον είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται πραγματικά σε *στόχους γενικού ενδιαφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων.*»

Οι προϋποθέσεις αυτές έχουν αναλυθεί συστηματικά στην απόφαση *Trabelsi*¹⁵⁴, σχετικά με την ακύρωση απόφασης που εκδόθηκε από το Συμβούλιο και με την οποία επιβλήθηκαν περιοριστικά μέτρα κατά των προσώπων τα οποία θεωρήθηκαν υπεύθυνα για παράνομη ιδιοποίηση τунησιακών κρατικών κεφαλαίων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και η οικογένεια Trabelsi, οι οποίοι ισχυρίστηκαν παραβίαση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας τους. Εν προκειμένω, το ΓΔΕΕ προέβη σε μία σημαντική ανάλυση των προϋποθέσεων των περιορισμών που δύνανται να επιβληθούν σε ένα δικαίωμα βάσει του άρθρου 52 παρ.1 :

«78. Από το άρθρο αυτό προκύπτει ότι, προκειμένου ένας περιορισμός στην άσκηση του δικαιώματος ιδιοκτησίας να είναι σύμφωνος με το δίκαιο της Ένωσης, πρέπει σε κάθε περίπτωση να πληροί τρεις προϋποθέσεις.

79. Πρώτον, ο περιορισμός πρέπει να «προβλέπεται από τον νόμο»Το σχετικό μέτρο, δηλαδή, πρέπει να έχει νομική βάση.

80. Δεύτερον, ο περιορισμός πρέπει να εξυπηρετεί σκοπούς γενικού ενδιαφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση....

81. Τρίτον, ο περιορισμός δεν πρέπει να είναι υπερβολικός. Αφενός, πρέπει να είναι αναγκαίος και ανάλογος προς τον επιδιωκόμενο σκοπόΑφετέρου, το «βασικό περιεχόμενο», ήτοι η υπόσταση, του σχετικού δικαιώματος ή ελευθερίας δεν πρέπει να θίγεται»

Το σύστημα των περιορισμών που έχει υιοθετηθεί από τον Χάρτη κρίνεται ιδιαίτερα καινοτόμο¹⁵⁵ διότι σε αντίθεση με την ΕΣΔΑ αλλά και τα εθνικά συστήματα δεν προβλέπει κατ' αρχήν ειδικούς περιορισμούς στα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη, παρά μόνο

¹⁵⁴ ΓΔ Τ-187/11(28-5-2013), *Trabelsi και Λοιποί/Συμβουλίου*, ECLI:EU:T:2013:273.

¹⁵⁵ Βλ. Ηλιοπούλου -Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων-όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π.υοσημ.36, σελ.369

κατ' εξαίρεση όπως π.χ συμβαίνει με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας(17 παρ.1). Αντίθετα, υιοθετεί ένα γενικό σύστημα επιβολής περιορισμών.

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν οι προϋποθέσεις που τίθενται στο άρθρο 52 παρ.1 ώστε να θεωρηθεί επιτρεπτός ένας περιορισμός, δηλαδή η πρόβλεψη του περιορισμού στον νόμο (4.2.1.) , η νομιμότητα του σκοπού του περιορισμού (4.2.2.) , ο σεβασμός του βασικού περιεχομένου του δικαιώματος (4.2.3.) και η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας (4.2.4.) .

4.2.1. Πρόβλεψη στον νόμο

Το άρθρο 52 παρ.1 απαιτεί προκειμένου να είναι νόμιμος ο περιορισμός που τίθεται σε ένα θεμελιώδες δικαίωμα να προβλέπεται στον νόμο. Ο νόμος αυτός δύναται να είναι εθνικός ή ενωσιακός.

Αναφορικά με την έννοια του εθνικού νόμου, το Δικαστήριο φαίνεται να έχει δείξει αρκετή ευελιξία στον ορισμό της, ενόψει ιδίως του γεγονότος πως μεταξύ των κρατών μελών επικρατούν διαφορετικές αντιλήψεις ως προς την έννοια του νόμου. Επομένως, στην έννοια του νόμου υπάγεται ακόμα και το εθνικό δίκαιο¹⁵⁶. Παρόλα αυτά, ενόψει της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, δεν αρκεί πως μία εθνική έννομη τάξη θεωρεί πως πρόκειται για νόμο, αλλά απαιτείται να πληρούνται και ενωσιακά κριτήρια τα οποία διαμορφώνονται, από τον αποκλειστικά αρμόδιο για την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενωσιακό δικαστή¹⁵⁷. Στο πλαίσιο αυτό το Δικαστήριο έκρινε στην υπόθεση *Knauf Gips*¹⁵⁸, σχετικά με την αναίρεση αποφάσεως της Επιτροπής σχετικά με την διαδικασία του άρθρου 81 ΣΕΚ, πως :

«91. Ελλείπει ρητώς προβλεπόμενης προς τούτο νομικής βάσεως, ο περιορισμός αυτός αντιβαίνει στις θεμελιώδεις αρχές της νομιμότητας και του σεβασμού των δικαιωμάτων άμυνας[...]»

Επιβεβαιώνοντας πως ελλείπει ρητής νομικής βάσης, η Επιτροπή δεν δύναται να περιορίσει τα δικαιώματα μίας επιχείρησης σχετικά με το δικαίωμά της για πρόσβαση στην δικαιοσύνη. Με αυτή του την σκέψη, το Δικαστήριο ουσιαστικά έκρινε πως κάθε περιορισμός στα θεμελιώδη

¹⁵⁶ Βλ. Ηλιοπούλου -Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων-όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ.373.

¹⁵⁷ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 640.

¹⁵⁸ ΔΕΚ, C-407/08 P(1-5-2010), *Knauf Gips/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:389, σκ. 91-92.

δικαιώματα δεν θα πρέπει να προκαλεί νομική αβεβαιότητα, αλλά να στηρίζεται σε μία σαφής και ακριβή νομική βάση¹⁵⁹.

Ως προς την έννοια του ενωσιακού νόμου, φαίνεται να γίνεται δεκτή και πάλι μία ευρεία ερμηνεία αυτού με την μόνη επιφύλαξη, πως όταν βρισκόμαστε ενώπιον σοβαρών περιορισμών, αυτοί θα πρέπει μάλλον να απορρέουν από κάποιο Κανονισμό ή Οδηγία, ώστε να αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα¹⁶⁰.

Η έννοια του νόμου έχει ερμηνευθεί, λοιπόν, διασταλτικά από το Δικαστήριο ώστε να περιλαμβάνει κάθε κανονιστικού χαρακτήρα διάταξη, ανεξαρτήτως της μορφής της πράξης με την οποία περιβάλλεται¹⁶¹, κάνοντας ακόμα κατανοητότερο πως για τον ορισμό της έννοιας του νόμου είναι καθοριστική η νομολογία του Δικαστηρίου¹⁶². Η διασταλτική ερμηνεία της έννοιας του νόμου επιβεβαιώνεται και από τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα *Szpunar* στην υπόθεση *TC*, μέσω της οποίας Ο Γεν. Εισαγγελέας συμπεριέλαβε στο ευρύ περιεχόμενο της έννοιας του νόμου την νομολογία, εφόσον αυτή είναι προσβάσιμη, προβλέψιμη, πάγια και μη συστηματικώς αμφισβητηθείσα¹⁶³.

Την διασταλτική αυτή ερμηνεία του νόμου, επιβεβαιώνει και η *Γνωμοδότηση 1/15* του Δικαστηρίου, με την οποία το Δικαστήριο απέρριψε το επιχειρήμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ότι ο όρος «νόμος», ο οποίος χρησιμοποιείται στο άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη, ταυτίζεται με την έννοια της «νομοθετικής πράξεως» που προβλέπεται στη ΣΛΕΕ. Αντιθέτως, έκρινε πως οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την εκπλήρωση της απαιτήσεως υπάρξεως νομικής βάσεως δεν συνδέονται με τα τυπικά χαρακτηριστικά της πηγής του περιορισμού, αλλά με τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της, τα οποία είναι η προσβασιμότητα και η προβλεψιμότητά της¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Villalón* της 14-4-2011, στην υπόθεση ΔΕΕ C- 70/10(24-11-2011), *Scarlet Extended SA*, ECLI:EU:C:2011:255, σκ.112.

¹⁶⁰ Βλ. Ηλιοπούλου -Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων-όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ.373

¹⁶¹ ΔΕΚ C-274/99(6-3-2001), *Conolly/ Comm. CE*, ECLI:EU:C:2001:127, σκ. 42

¹⁶² ΔΕΕ C-407/08 P(1-5-2010), *Knauf Gips/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:389,σκ. 91, ΔΕΕ C-92/09&93/09(9-11-2010), *Volker und Markus Schecke and Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662, σκ.66,ΔΕΕ C-291/12(17-10-2013), *Schwarz*, ECLI:EU:C:2013:670,σκ.35, ΓΔ T-187/11(28-5-2013), *Trabelsi και Λοιποί /Συμβουλίου*, ECLI:EU:T:2013:273,σκ.84&117, ΓΔ T-590/10(29-11-2012), *Thesing and Bloomberg Finance/ EKT*, ECLI:EU:T:2012:635, σκ. 76.

¹⁶³ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Szpunar* της 6-11-2018 στην υπόθεση ΔΕΕ C-492/18(6-11-2018), *TC*, ECLI:EU:C:2018:875, σκ.46.

¹⁶⁴ *Γνωμοδότηση 1/15* (Συμφωνία PNR ΕΕ-Καναδά) της 26ης Ιουλίου 2017 (EU:C:2017:592), σκ.37 &146.

4.2.2. Νομιμότητα του σκοπού των περιορισμών

Σύμφωνα με το άρθρο 52 παρ. 1 εδ.β', περιορισμοί επιτρέπεται να επιβάλλονται, μόνο «εφόσον ανταποκρίνονται σε στόχους γενικού ενδιαφέροντος» που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων.

Στις επεξηγήσεις του άρθρου 52, η έννοια των γενικών συμφερόντων που αναγνωρίζονται από την Ένωση, αφορά τους στόχους που αναφέρονται στο άρθρο 3 ΣΕΕ όσο και άλλα συμφέροντα που προστατεύονται από ειδικές διατάξεις, όπως τα άρθρα 4 παρ.1 ΣΕΕ, 35 παρ.3, 36 και 346 ΣΛΕΕ. Αναφορικά δε με την ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων, η διάταξη εισάγει ένα κανόνα επίλυσης συγκρούσεων μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και των δικαιωμάτων εκείνων που απορρέουν από τις Συνθήκες, όπως εκείνα που αφορούν τις ελευθερίες κυκλοφορίας και την ενωσιακή ιθαγένεια¹⁶⁵, διαφορετικών νομικών οντοτήτων¹⁶⁶. Κρίσιμο είναι να αναφερθεί εν προκειμένω, πως όταν συγκρούονται θεμελιώδη δικαιώματα μεταξύ τους ή θεμελιώδη δικαιώματα με θεμελιώδεις ελευθερίες, η σύγκρουση επιλύεται μέσω στάθμισης συμφερόντων καθώς δεν υπάρχει κάποια ιεραρχική σχέση μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων ή μεταξύ αυτών και των θεμελιωδών ελευθεριών¹⁶⁷. Η επιδίωξη δε των συμφερόντων από την Ένωση ή από τους τρίτους, θα πρέπει να είναι πραγματική, συνεπής και συστηματική και όχι τυχαία ή συμπτωματική¹⁶⁸.

Η νομολογία του Δικαστηρίου φαίνεται να ακολουθεί μία ευρεία ερμηνεία της έννοιας του γενικού συμφέροντος: περιπτώσεις όπως η κοινή οργάνωση της αγοράς¹⁶⁹, η προστασία της δημόσιας υγείας, της δημόσιας και διεθνούς ασφάλειας¹⁷⁰ ή η αρχή της διαφάνειας¹⁷¹ έχουν κριθεί ως θεμιτοί λόγοι γενικού συμφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό, ένας στόχος γενικού συμφέροντος δεν είναι απαραίτητο να απορρέει από κάποιο κανόνα του πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου, αλλά αρκεί να απορρέει από κάποιο κανόνα του παράγωγου ευρωπαϊκού δικαίου, ο οποίος όμως δεν πρέπει να αντίκειται σε κάποιο γενικό συμφέρον που απορρέει από κανόνα πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου¹⁷².

¹⁶⁵ ΔΕΚ C-112/00(12-6-2013), *Schmidberger*, ECLI:EU:C:2003:333, σκ. 70 επ, ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614, σκ. 28 επ.

¹⁶⁶ Βλ. Ηλιοπούλου -Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων-όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ.374.

¹⁶⁷ Βλ. Lenaerts K., οπ.π. υποσημ. 99, σελ. 392-393.

¹⁶⁸ ΔΕΕ C- 390/12(30-4-2014), *Pfleger και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2014:281, σκ.43.

¹⁶⁹ ΔΕΚ C-44/79(13-12-1979), *Hauer*, ECLI:EU:C:1979:290, σκ.8.

¹⁷⁰ ΔΕΚ C- 402/05, C-415/05P(3-9-2008), *Kadi and Al Barakaat International Foundation/Συμβούλιο & Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2008:461.

¹⁷¹ ΔΕΚ C-92/09 & 93/09(9-11-2010), *Volker und Markus Schecke and Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662, σκ. 67-71.

¹⁷² Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 641.

4.2.3. Σεβασμός του «πυρήνα» του δικαιώματος

Στο άρθρο 52 παρ. 1 εδ. α' ορίζεται ότι «κάθε περιορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη πρέπει... να σέβεται το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών». Στην επεξήγηση του άρθρου 52 γίνεται ρητή αναφορά στην νομολογία του Δικαστηρίου¹⁷³ από την οποία αντλεί έμπνευση το σύστημα περιορισμών του Χάρτη, καθώς μάλιστα ο ενωσιακός δικαστής είναι ο αποκλειστικός κριτής για το πότε ένας περιορισμός δεν θίγει τον «πυρήνα», την «ουσία», το «βασικό περιεχόμενο» ενός ενωσιακά κατοχυρωμένου δικαιώματος¹⁷⁴. Φυσικά, είναι αυτονόητο πως όταν επιβάλλεται ένας περιορισμός από κράτος μέλος κατ' εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, κριτής καθίσταται ο εθνικός δικαστής.

Έτσι, μεταξύ άλλων¹⁷⁵, στην υπόθεση *Irish Farmers* που αφορούσε Ιρλανδούς γαλακτοπαραγωγούς, οι οποίοι ισχυριστήκαν πως παραβιάστηκε το δικαίωμα ιδιοκτησίας τους από Κανονισμό που σκοπό είχε την μείωση της πλεονασματικής γαλακτοπαραγωγής, καθώς δεν τους καταβλήθηκε αποζημίωση, το ΔΕΕ έκρινε πως:

«27. Ούτε αυτή η επιχειρηματολογία μπορεί να γίνει δεκτή. Ασφαλώς, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας καταλέγεται μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων των οποίων τον σεβασμό διασφαλίζει το Δικαστήριο. Ωστόσο, τα δικαιώματα αυτά δεν αποτελούν απόλυτες αξίες, αλλά πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε συνάρτηση με τη λειτουργία τους εντός του κοινωνικού συνόλου. Κατά συνέπεια, επιτρέπεται να επιβάλλονται περιορισμοί στην άσκηση των δικαιωμάτων αυτών, ιδίως στο πλαίσιο μιας κοινής οργανώσεως αγοράς, υπό τον όρο ότι οι εν λόγω περιορισμοί ανταποκρίνονται πράγματι σε επιδιωκόμενου από την Κοινότητα σκοπούς εξυπηρετούντες το κοινό συμφέρον και δεν συνιστούν, ενόψει του επιδιωκόμενου σκοπού, υπέρμετρη και αφόρητη επέμβαση που θίγει την ίδια την ουσία των εν λόγω δικαιωμάτων.»

Με την μακρόχρονη νομολογία του, το Δικαστήριο έχει κρίνει πως όταν επιβάλλονται περιορισμοί σε ένα δικαίωμα από την Ένωση ή από ένα κράτος μέλος, οι περιορισμοί αυτοί δεν πρέπει να επεμβαίνουν «υπέρμετρα και αφόρητα» στην ουσία ή στον πυρήνα του δικαιώματος αυτού. Πολλοί, μάλιστα, προκειμένου να περιγράψουν το απαραβίαστο του πυρήνα, χαρακτήρισαν το σύστημα επιβολής περιορισμών που θέτει ο Χάρτης σαν μία διαδικασία που

¹⁷³ ΔΕΚ C-292/97(13-4-2000), *Karlsson και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2000:202, σκ. 45.

¹⁷⁴ Βλ. Brkan M., “*The Concept of Essence of Fundamental Rights in the EU Legal Order: Peeling the Onion to its Core*”, ECLR, Τευχ. 2, 2018, σελ.334.

¹⁷⁵ ΔΕΚ C-177/90(10-1-1992), *Kühn*, ECLI:EU:C:1992:2, σκ.16, ΔΕΚ C- 22/94(15-4-1997) *Irish Farmers Association and Others κατά Minister for Agriculture, Food and Forestry, Ireland and Attorney General*, ECLI:EU:C:1997:187, σκ.27, ΔΕΕ C- 379/08, C-380/08(9-3-2010), ERG και Λοιποί, ECLI:EU:C:2010:127, σκ.80, ΔΕΕ C-317/08& 320-08(18-3-2010), *Alassini και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2010:146, σκ.63, ΔΕΕ C-92/09& C-93/09(9-11-2010), *Volker und Markus Schecke and Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662, σκ. 50, ΔΕΕ C-362/14(6-10-2015), *Schrems*, ECLI:EU:C:2015:650, σκ. 94-95.

ομοιάζει με το «να ξεφλουδίζεις ένα κρεμμύδι» (“peeling an onion”) · όσο περισσότερο ξεφλουδίζεις το κρεμμύδι, τόσο περισσότερο πλησιάζεις στο κέντρο του, πράγμα που αντίστοιχα συμβαίνει στα θεμελιώδη δικαιώματα, διότι όσο περισσότερο επεμβαίνεις στα θεμελιώδη δικαιώματα τόσο περισσότερο πλησιάζεις τον πυρήνα τους και άρα καθίσταται σοβαρότερη η επέμβαση. Η διαδικασία, όμως, ανεύρεσης του ακριβούς περιεχομένου αυτού του «πυρήνα» δεν είναι σε καμία περίπτωση ένα εγχείρημα δίχως δυσκολίες¹⁷⁶. Για αυτό άλλωστε, κάθε περιορισμός θα πρέπει να ελέγχεται από τον ενωσιακό δικαστή βάσει της αρχής της αναλογικότητας, ώστε να διαπιστωθεί αν θίγεται ο πυρήνας ενός δικαιώματος ή αν βρισκόμαστε ενώπιον ενός περιορισμού που αγγίζει την περιφέρεια και όχι τον πυρήνα αυτού¹⁷⁷.

Το Δικαστήριο υιοθετεί μία προσέγγιση που επικρατεί σε αρκετές συνταγματικές τάξεις σχετικά με το άθικτο και απαραβίαστο του πυρήνα του δικαιώματος¹⁷⁸. Πράγματι, και στην ελληνική συνταγματική θεωρία, έχει εκφραστεί η άποψη πως οι περιορισμοί δεν δύνανται να θίγουν την «ουσία» ενός δικαιώματος καθώς έτσι θα το καθιστούσαν «κενό περιεχομένου»¹⁷⁹. Πολλοί, μάλιστα, έχουν εκφράσει και την άποψη πως η έννοια του «βασικού περιεχομένου» δεν είναι απόλυτα ταυτόσημη αλλά συγγενεύει αρκετά νοηματικά με την έννοια του «πυρήνα» και της «ουσίας» αυτού¹⁸⁰.

Εξάλλου, ο σεβασμός του πυρήνα εφαρμόζεται και στις περιπτώσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται ως αρχές του ενωσιακού δικαίου, όπως συμβαίνει με την αρχή της ελεύθερης ασκήσεως επαγγελματικής δραστηριότητας. Έτσι, στην υπόθεση *Kokopelli* σχετικά με την κατηγορία περί αθέμιτου ανταγωνισμού εναντίον της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης στον τομέα των κηπευτικών, *Kokopelli*¹⁸¹, η οποία ισχυρίστηκε παραβίαση της αρχής της ελεύθερης άσκησης οικονομικής δραστηριότητας, το ΔΕΕ έκρινε:

«77. Κατά πάγια νομολογία, η ελεύθερη άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας συγκαταλέγεται στις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης. Οι αρχές αυτές, ωστόσο, δεν είναι απόλυτες, αλλά πρέπει να νοούνται σε σχέση προς την κοινωνική τους λειτουργία. Επομένως, στην ελευθερία ασκήσεως επαγγελματικής δραστηριότητας μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί, υπό την προϋπόθεση ότι οι περιορισμοί αυτοί αντιστοιχούν πράγματι σε σκοπούς γενικού συμφέροντος επιδιωκόμενους από την Ένωση και δεν συνιστούν, σε σχέση προς τον επιδιωκόμενο σκοπό,

¹⁷⁶ Βλ. Brkan M., οπ.π. υποσημ. 174, σελ.332 επ.

¹⁷⁷ Ibid, σελ. 363 επ.

¹⁷⁸ Ibid, σελ. 339-345.

¹⁷⁹ Παντελής Α.Μ., «Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου- Τρίτη έκδοση επαυξημένη», 3^η εκδ., εκδ. Λιβάνη, 2016, σελ. 475.

¹⁸⁰ Βλ. και Besselink L.F.M., “Entrapped by the Maximum Standard: On Fundamental Rights, Pluralism and Subsidiarity in the European Union”, οπ.π. υποσημ. 106, σελ. 6734 και Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 641

¹⁸¹ ΔΕΕ C-59/11(12-7-2012), *Association Kokopelli*, ECLI:EU:C:2012:447, σκ.77.

δυσανάλογη και ανεπίτρεπτη επέμβαση που να θίγει την ίδια την υπόσταση των ως άνω κατοχυρωμένων δικαιωμάτων.»

4.2.4. Η αρχή της αναλογικότητας ως όριο επέμβασης των κρατών μελών στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Τελευταία προϋπόθεση που τίθεται στο άρθρο 52 παρ.1 ως όριο στους περιορισμούς που τίθενται στα θεμελιώδη δικαιώματα, αποτελεί η γνωστή στο ενωσιακό δίκαιο από την εποχή ίδρυσης των Κοινοτήτων , αρχή της αναλογικότητας. Πρόκειται για μία αρχή , η οποία με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου έχει αναγνωριστεί ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου¹⁸².

Πλέον, η αρχή της αναλογικότητας έχει ρητώς κατοχυρωθεί στο πρωτογενές δίκαιο με την Συνθήκη της Λισαβόνας στο άρθρο 5 παρ.1 και 4 ΣΛΕΕ, έχοντας αποκτήσει μία «οιονεί τυπική συνταγματική ισχύ»¹⁸³ ενώ για τα σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της αναλογικότητας και της επικουρικότητας, παραπέμπει στο Πρωτόκολλο 2. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, «το περιεχόμενο και η μορφή της ενωσιακής δράσης δεν επιτρέπεται να υπερβαίνουν τα απαιτούμενα για την επίτευξη των Συνθηκών όρια». Αποδέκτες της επιταγής για σεβασμό της αρχής της αναλογικότητας αποτελούν πρωτίστως η Ένωση και τα θεσμικά όργανα¹⁸⁴ αλλά και τα κράτη μέλη¹⁸⁵ όταν εφαρμόζουν ενωσιακό δίκαιο.

Η αρχή της αναλογικότητας αναλύεται σε τρία κριτήρια: το μέτρο πρέπει να είναι κατάλληλο, δηλαδή ικανό να εξασφαλίσει την υλοποίηση του επιδιωκόμενου στόχου. Συγχρόνως, πρέπει να είναι αναγκαίο, δηλαδή να μην υφίσταται εξίσου αποτελεσματικό και λιγότερο επιβλαβές για την επίτευξη του επιδιωκόμενου στόχου μέτρο και τέλος να μην αποτελεί υπέρμετρη επιβάρυνση ενός εννόμου αγαθού σχετικά με τον επιδιωκόμενο στόχο(*stricto sensu* αναλογικό)¹⁸⁶. Κάποιοι θεωρητικοί, φαίνεται να υποστήριξαν την άποψη¹⁸⁷ πως η αρχή της αναλογικότητας του άρθρου 52 δεν περιλαμβάνει την αναλογικότητα εν στενή έννοια,

¹⁸² ΔΕΚ 8/55(29-11-1956), *Fédération Charbonnière de Belgique*, ECLI: ECLI:EU:C:1956:11, σκ. 93, ΔΕΚ 178/84(12-3-1987), *Επιτροπή/ Γερμανίας*, ECLI: ECLI:EU:C:1987:126, σκ. 43 επ., ΔΕΚ C-112/00(12-6-2003), *Schmidberger*, ECLI:EU:C:2003:333, σκ. 82 επ. , ΔΕΚ C-380/03(12-12-2006), *Ομοσπονδ. Δημ. Της Γερμανίας/ ΕυρΚοιν& Συμβ.*, ECLI:EU:C:2006:772, σκ. 144.

¹⁸³ Βλ. . Βλ. Ηλιοπούλου -Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων-όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ.377.

¹⁸⁴ ΔΕΚ 265/87(11-7-1989), *Schröder*, ECLI:EU:C:1989:303, ΔΕΚ C-27/95(15-4-1997), *Bakers of Nailsea*, ECLI:EU:C:1997:188.

¹⁸⁵ ΔΕΚ C-221/89(25-7-1991), *Factortame*, ECLI:EU:C:1991:320,σκ. 14, ΔΕΚ C-210/91(16-12-1992), *Επιτροπή/ Ελλάδα*, ECLI:EU:C:1992:525, ΔΕΚ C-127/92(27-10-1993), *Enderby*, ECLI:EU:C:1993:859.

¹⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά ΔΕΚ 265/87(11-7-1989), *Schröder*, ECLI:EU:C:1989:303, σκ. 21, ΔΕΕ C-390/12(30-4-2014), *Pfleger και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2014:281,σκ. 58-59, ΔΕΕ C-134/15(30-6-2016), *Lidl*, ECLI:EU:C:2016:498, σκ.33, ΔΕΕ C- 601/15(15-2-2016), *J.N.*, ECLI:EU:C:2016:84, σκ. 54., ΔΕΕ C- 203/15(21-12-2016), *Tele2 Sverige AB*, ECLI:EU:C:2016:970, σκ.96.

¹⁸⁷ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 642.

στηρίζοντας το επιχείρημα αυτό στο γεγονός πως το άρθρο 52 παρ. 1 ρητά αναφέρει μόνο τις λέξεις «αναγκαίου» και «ανταποκρίνονται πραγματικά», καθώς και σε ορισμένες αποφάσεις του ΔΕΕ στις οποίες φαίνεται να σταματά ο έλεγχος στο κριτήριο της αναγκαιότητας¹⁸⁸.

Να επισημάνουμε πως ο έλεγχος των ενωσιακών και κρατικών πράξεων ως προς την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας είναι περιορισμένος, διότι αναγνωρίζεται μία ευρεία διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη και την Ένωση ως προς την τήρηση της αρχής αυτής¹⁸⁹. Επομένως, διαπιστώνεται παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας μόνο εφόσον διαπιστώνεται κατάφωρη ή πρόδηλη παραβίαση της αρχής αυτής¹⁹⁰. Επομένως, ο ενωσιακός δικαστής πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός όταν ελέγχει την δράση της Ένωσης ή των κρατών μελών, διότι πρέπει να αναγνωρίζει στον νομοθέτη και την διοίκηση μία ευρεία διακριτική ευχέρεια, ειδικότερα μάλιστα σε τομείς που απαιτούν σύνθετες εκτιμήσεις πολιτικής, οικονομικής ή κοινωνικής φύσεως.

Η ευρεία διακριτική ευχέρεια που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη κατά τον έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας, επισημαίνεται και στην υπόθεση *Pfleger*¹⁹¹, η οποία αναφέρει ότι:

«43. Εξάλλου, υπενθυμίζεται ότι οι περιορισμοί τους οποίους επιβάλλουν τα κράτη μέλη πρέπει να πληρούν τις προϋποθέσεις αναλογικότητας και μη δημιουργίας διακρίσεων που έχει θέσει συναφώς η νομολογία του Δικαστηρίου. Επομένως, η εθνική νομοθεσία δεν μπορεί να διασφαλίζει την επίτευξη του σκοπού που υποτίθεται ότι επιδιώκει παρά μόνο αν εξυπηρετεί πράγματι την επίτευξη του με συνέπεια και σύστημα

44 ..Το γεγονός και μόνο ότι ένα κράτος μέλος έχει επιλέξει ένα σύστημα προστασίας διαφορετικό από εκείνο που έχει θεσπίσει ένα άλλο κράτος μέλος δεν μπορεί να έχει επίπτωση στην εκτίμηση της αναλογικότητας των διατάξεων που έχουν εκδοθεί στον τομέα αυτό. Οι διατάξεις αυτές πρέπει να αξιολογούνται αποκλειστικά υπό το φως των σκοπών που επιδιώκουν οι αρμόδιες αρχές του ενδιαφερόμενου κράτους μέλους και του επιπέδου προστασίας που προτίθενται να διασφαλίσουν»

Με την κρίση του αυτή το Δικαστήριο αποδεικνύει για ακόμη μία φορά πως σέβεται τις διαφορετικές κλίμακες αξιών και τις αξιολογήσεις στις οποίες προβαίνει το κάθε κράτος μέλος, αναφορικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αναγνωρίζοντας σε αυτό την

¹⁸⁸ ΔΕΕ C-442/14(23-11-2016), *Bayer CropScience*, ECLI:EU:C:2016:890, σκ.97, ΔΕΕ C-362/14(6-10-2015), *Schrems*, ECLI:EU:C:2015:650, σκ. 92

¹⁸⁹ ΔΕΕ C-201/15(21-12-2016), *ΑΓΕΤ Ηρακλής*, ECLI:EU:C:2016:972, σκ. 81, ΔΕΕ C-438/14(2-6-2016), *Bogendorff von Wolffersdorff*, ECLI:EU:C:2016:401, σκ. 68., Βλ. ΔΕΕ C-442/14(23-11-2016), *Bayer CropScience*, ECLI:EU:C:2016:890, σκ.99.

¹⁹⁰ ΔΕΚ C-233/94(13-5-1997), *Γερμανία/ΕυρωΚοιν& Συμβ.*, ECLI:EU:C:1997:231, σκ. 56, ΔΕΕ C-58/08(8-6-2010), *Vodafone και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2010:321,σκ.51, ΔΕΕ C-203/12(17-10-2013), *Billerud Karlsborg and Billerud Skärblacka*, ECLI:EU:C:2013:664,σκ. 35.

¹⁹¹ ΔΕΕ C-390/12(30-4-2014), *Pfleger και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2014:281.

δυνατότητα να υιοθετεί ένα σύστημα προστασίας και περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων που διαφέρει από τα συστήματα που υιοθετούν άλλα κράτη μέλη, χωρίς κάτι τέτοιο να θεωρείται ως παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας. Με τον τρόπο αυτό, μάλιστα, το Δικαστήριο αναγνωρίζει στα κράτη μέλη ένα ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, πράγμα μάλιστα αυτονόητο αν αναλογισθεί κανείς τις διαφορετικές νομικές παραδόσεις που επικρατούν στα κράτη μέλη αναφορικά με την στάθμη και τις προϋποθέσεις προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Φυσικά, σε κάθε περίπτωση, παρά την ευελιξία που το Δικαστήριο επιδεικνύει, στην υπόθεση *Επιτροπή κατά Ουγγαρίας*¹⁹², όπου τέθηκε το ζήτημα αν ο περιορισμός των δικαιωμάτων επικαρπίας σε γεωργικές γαίες παραβιάζει το δικαίωμα ιδιοκτησίας του άρθρου 17 του Χάρτη, το ΔΕΕ επισήμανε ότι προκειμένου να θεωρηθεί ένας περιορισμός αναγκαίος, κατάλληλος και αναλογικός εν στενή εννοία, θα πρέπει να εισφέρονται συγκεκριμένες αποδείξεις προς αυτό.

¹⁹²ΔΕΕ C-235/17(21-5-2019), *Επιτροπή/Ουγγαρία*, ECLI:EU:C:2019:432, σκ.94.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Το επίπεδο προστασίας και η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε. ως απόρροια της αλληλεπίδρασης με την ΕΣΔΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η νομολογικά διαμορφωμένη σχέση μεταξύ διεθνούς και ενωσιακής έννομης τάξης αναφορικά με το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων

*

Η διακήρυξη της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης σε ένα πρώιμο χρονικό στάδιο από το Δικαστήριο, μαρτυρά την προσπάθεια του να διακρίνει την έννομη τάξη του όχι μόνο από τις εθνικές αλλά και από την διεθνή έννομη τάξη, και ιδίως από την ΕΣΔΑ. Ο ενωσιακός δικαστής αναγνώρισε την αυτοτέλεια της υπερεθνικής έννομης τάξης της ΕΣΔΑ, επιλέγοντας να την αξιοποιήσει «συμπληρωματικά», ενόψει της απουσίας ενός ρητού καταλόγου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ανάδειξης της ανάγκης για μία πληρέστερη και πιο αναβαθμισμένη προστασία αυτών.

Παρά την ετερονομία των δύο αυτών εννόμων τάξεων, ο ενωσιακός δικαστής συνειδητά επέλεξε να τις διασταυρώσει στον τομέα προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδιαίτερα από την δεκαετία του '70, όταν και αναγνώρισε την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου, η οποία επηρεάζεται όχι μόνο από τις κοινές στα κράτη

μέλη συνταγματικές παραδόσεις αλλά και από τα διεθνή κείμενα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά θα παρουσιαστεί η έμπνευση που αντλεί το Δικαστήριο από διεθνή συμβατικά κείμενα προκειμένου να τονισθεί η επίδραση που αυτά ασκούν στο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων **(1.1.)** ενώ σε ένα επόμενο στάδιο θα αναδειχθεί η σπουδαιότητα της ΕΣΔΑ μεταξύ των διεθνών αυτών συμβάσεων **(1.2.)**. Στην συνέχεια, θα γίνει μία αναφορά στον τρόπο με τον οποίο η νομολογία του ΕΔΔΑ αξιοποιείται από το ΔΕΕ κατά την διαμόρφωση του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη **(1.3.)**. Τέλος, θα γίνει και μία σύντομη αναφορά στην ιδέα της προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ, με έμφαση κυρίως στο πως η αρνητική στάση της Ένωσης, και ιδίως του ΔΕΕ, απέναντι σε μία ιδέα προσχώρησης, επηρεάζεται από την θέση που το ΔΕΕ έχει υιοθετήσει ως προς το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων **(1.4.)**

1.1 Η στάση του Δικαστηρίου ως προς την αξιοποίηση των διεθνών συμφωνιών

Το Δικαστήριο επηρεάζεται ως προς το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όχι μόνο από τις κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αλλά και από τις διεθνείς συμφωνίες που έχουν συνάψει τα κράτη μέλη.

Αυτό φαίνεται να επισήμανε το Δικαστήριο επί της υποθέσεως *Nold*¹⁹³. Εν προκειμένω, μία γερμανική εταιρία κατέθεσε αίτηση ακύρωσης κατά Απόφασης της Επιτροπής, επικαλούμενη μεταξύ άλλων παραβίαση του δικαιώματός της στην ελεύθερη ανάπτυξη εμπορικής δραστηριότητας. Το Δικαστήριο στο πλαίσιο αυτό τόνισε πως:

«13. Όπως έκρινε ήδη το Δικαστήριο, τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου, την τήρηση των οποίων διασφαλίζει. Κατά την προστασία των δικαιωμάτων αυτών το Δικαστήριο καθοδηγείται από τις συνταγματικές παραδόσεις που είναι κοινές στα κράτη μέλη και, συνεπώς, δεν μπορεί να κάνει δεκτά μέτρα που αντίκεινται στα θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζονται και προστατεύονται από τα συντάγματα των κρατών αυτών. Οι διεθνείς συμβάσεις που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, στις οποίες συνέπραξαν και προσχώρησαν τα κράτη μέλη, παρέχουν επίσης ενδείξεις που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στα πλαίσια του κοινοτικού δικαίου.»

¹⁹³ ΔΕΚ C-4/73(11-1-1977), *Nold KG/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1974:51.

Με την απόφαση του αυτή το Δικαστήριο αναγνώρισε πέρα από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών , και τις διεθνείς συμβάσεις, ως πηγή έμπνευσης για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο. Η προσθήκη των διεθνών συμβάσεων ως πηγής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν φαίνεται να είναι συμπτωματική. Το Δικαστήριο στην προσπάθειά του να εξισορροπήσει την ενωσιακή αυτονομία με τα εθνικά συντάγματα των κρατών μελών , αναζήτησε μία επιπλέον πηγή προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί ευκολότερα , διότι η ανεύρεση των κοινών συνταγματικών στα κράτη μέλη παραδόσεων δεν ήταν ένα έργο δίχως εμπόδια. Αντίθετα, οι διεθνείς συμβάσεις προσέδιδαν μεγαλύτερη βεβαιότητα ως προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων· αφενός διότι υπογράφονταν από τα κράτη μέλη, τα οποία στην συνέχεια τις ενσωμάτωναν στις έννομες τάξεις τους , καθιστώντας σαφή την στάση τους ως προς την προστασία που αναγνωρίζουν στα θεμελιώδη δικαιώματα , αφετέρου διότι οι διεθνείς συμβάσεις κάλυπταν το κενό που υπήρχε στην ενωσιακή προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως προς την ύπαρξη ενός ρητού καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁹⁴.

Η παραπομπή σε διεθνή συμβατικά κείμενα φαίνεται να εντατικοποιήθηκε και με την απόφαση *Rutili*¹⁹⁵. Η υπόθεση αυτή, αφορούσε έναν Ιταλό υπήκοο ο οποίος διέμενε στην Γαλλία και στον οποίο απαγόρευσαν να διαμείνει σε ορισμένες διοικητικές περιφέρειες της χώρας, ενόψει ορισμένων συνδικαλιστικών δράσεων που ασκούσε, προκειμένου να αποφευχθεί διατάραξη της δημόσιας τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, ανέκυψαν προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο καθορισμού της έννοιας της δημόσιας τάξης. Το ΔΕΚ αναγνώρισε μία ευρεία διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη ως προς τον προσδιορισμό της έννοιας αυτής ανάλογης των ιδιαίτερων εθνικών αναγκών τους, θέτοντας όμως ορισμένα όρια στην δράση των κρατών για να αποφευχθεί κάθε αυθαιρεσία¹⁹⁶.

Τα όρια της δράσης των κρατών μελών φαίνεται να συνήγαγε το Δικαστήριο από ορισμένα άρθρα της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, το Δικαστήριο στήριξε την θέση του περί επιβολής περιορισμών στην κρατική δράση στα άρθρα 8-11 της ΕΣΔΑ καθώς και του άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου 4 . Πράγματι, από τα άρθρα αυτά προκύπτει πως ενόψει της δημόσιας τάξης και ασφάλειας δικαιολογούνται περιορισμοί στα δικαιώματα που σε καμία περίπτωση όμως δεν δύναται να υπερβαίνουν τα όρια του απολύτως αναγκαίου σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό¹⁹⁷. Το ΔΕΚ με το σκεπτικό του αυτό προσέθεσε κάτι επιπλέον συγκριτικά με την υπόθεση *Nold*. Η γενικόλογη αναφορά σε διεθνείς συμβάσεις συγκεκριμενοποιήθηκε με την ΕΣΔΑ να αποτελεί

¹⁹⁴ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 38-39.

¹⁹⁵ ΔΕΚ C-36/75(28-10-1975),*Rutili/Υπουργού Εσωτερικών*, ECLI:EU:C:1975:137.

¹⁹⁶ *Rutili/Υπουργού Εσωτερικών*, οπ.π., σκ. 26-27.

¹⁹⁷ *Rutili/ Υπουργού Εσωτερικών*, οπ.π., σκ. 32.

την κύρια διεθνή σύμβαση προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁹⁸, πράγμα μάλιστα καθόλου περίεργο, αφού η ΕΣΔΑ συνιστά μία διεθνή σύμβαση που ρυθμίζει αρκετά διεξοδικά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και αναπτύσσει τα αποτελέσματα της στην «ευρωπαϊκή ήπειρο»¹⁹⁹.

Μέσα από τις αποφάσεις *Nold* και *Rutili*, διαπιστώνουμε πως τα διεθνή συμβατικά κείμενα συνιστούν μία σπουδαίας σημασίας κατευθυντήρια γραμμή για το ΔΕΕ, το οποίο φαίνεται από πολύ νωρίς να διακηρύσσει την σπουδαιότητά τους, κάνοντας εμφανέστερο, πολύ πριν από την θέση σε ισχύ του άρθρου 53 του Χάρτη, την επιρροή που αυτά ασκούν στην διαμόρφωση του ενωσιακού επιπέδου προστασίας.

1.2. Η «ιδιαίτερη σημασία» που αποδίδεται στην ΕΣΔΑ

Η εξέχουσα και σπουδαία θέση της ΕΣΔΑ κατά την οικοδόμηση του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε., που εκφράστηκε στην υπόθεση *Rutili*, έγινε ακόμα εμφανέστερη στην υπόθεση *Hauer*²⁰⁰. Στην υπόθεση αυτή, η προσφεύγουσα αιτήθηκε άδεια να φυτεύσει αμπέλους σε ιδιόκτητο κτήμα, πράγμα που οι γερμανικές αρχές απέρριψαν. Το γερμανικό δικαστήριο διαπιστώνοντας πως η παροχή άδειας αντίκειται στον *Κανονισμό 1162/76*²⁰¹, σχετικά με την προσαρμογή του αμπελουργικού δυναμικού στις ανάγκες της αγοράς, υπέβαλε προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με την συμβατότητα του Κανονισμού αυτού με τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας και της ελεύθερης άσκησης των επαγγελματικών δραστηριοτήτων, όπως αυτά προστατεύονται από τα άρθρα 12 και 14 του γερμανικού συντάγματος.

Το Δικαστήριο υπενθύμισε πως τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου, καθώς και ότι το Δικαστήριο εμπνέεται από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και τις διεθνείς συμβάσεις²⁰². Το σημαντικότερο δε είναι πως κατέστη πλέον σαφής ο εξέχων ρόλος της ΕΣΔΑ, καθώς η ΕΣΔΑ αναγνωρίστηκε ως διεθνής

¹⁹⁸ Φυσικά, έχει γίνει αναφορά και σε άλλες διεθνείς συμβάσεις σε μικρότερο όμως βαθμό όπως π.χ. στο Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων(ΔΕΚ C-374/87(18-10-1989), *Orkem*/Επιτροπή, ECLI:EU:C:1989:387) ή σε Συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας(ΔΕΚ C-43/75(8-4-1976), *Defrenne/SABENA*, ECLI:EU:C:1976:56) ή στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη(ΔΕΚ 24/86(2-2-1988), *Blazit/Université de Liège και Λοιποί*, ECLI: ECLI:EU:C:1988:43).

¹⁹⁹ Βλ. . Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 41.

²⁰⁰ ΔΕΚ 44/79(13-12-1979), *Hauer/ Land Rheinland-Pfalz*, ECLI:EU:C:1979:290.

²⁰¹ Κανονισμός(ΕΟΚ) 1162/76 του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, της 17ης Μαΐου 1976(OJ L 135 της 24.5.1976, σελ. 32–33), όπως τροποποιήθηκε από τον Κανονισμό 2776/78 (ΕΟΚ) του Συμβουλίου, της 23ης Νοεμβρίου 1978(OJ L 333 της 30.11.1978, σελ. 1–2), σχετικά με μέτρα που αποβλέπουν στην προσαρμογή του αμπελουργικού δυναμικού στις ανάγκες της αγοράς.

²⁰² ΔΕΚ 44/79(13-12-1979), *Hauer /Land Rheinland-Pfalz*, οπ.π., σκ. 14-15.

σύμβαση που ασκεί μεγάλη επιρροή στην διαμόρφωση του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η εξέχουσα σημασία της ΕΣΔΑ επιβεβαιώνεται ακόμα περισσότερο από την εκτενή ανάλυση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, όπως αυτό αντικατοπτρίζεται στο Πρώτο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ, γεγονός που αποδεικνύει την εδραίωση της σπουδαίας θέσης της ΕΣΔΑ μεταξύ των διεθνών συμφωνιών που επηρεάζουν την νομολογία του Δικαστηρίου. Μπορεί ,πράγματι, η ΕΣΔΑ να μην αποτελεί άμεση πηγή του ενωσιακού δικαίου, καθώς η Ένωση δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος της, εντούτοις της αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία καθώς οι αρχές της έχουν υιοθετηθεί από πολλά κράτη μέλη, με αποτέλεσμα το Δικαστήριο να πετυχαίνει και τον στόχο, που στο προηγούμενο κεφάλαιο αναλύθηκε, για την αναζήτηση «σταθερών θεμελίων», επί των οποίων θα μπορέσει να οικοδομήσει το ενωσιακό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁰³.

Το Δικαστήριο δεν φαίνεται να αναγνώρισε κατά τρόπο γενικό και αφηρημένο όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα που ανευρίσκονται στην ΕΣΔΑ, ως γενικές αρχές του τότε κοινοτικού δικαίου. Αντίθετα, φαίνεται να έκρινε επί συγκεκριμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενόψει μάλιστα και της έλλειψης γραπτού καταλόγου προστασίας αυτών.

Μετά το 1975, το Δικαστήριο φαίνεται να εντατικοποίησε τις αναφορές του στην ΕΣΔΑ²⁰⁴, επικαλούμενο το κείμενο της ΕΣΔΑ περισσότερο από κάθε άλλο διεθνές κείμενο. Η επίκληση της ΕΣΔΑ από το Δικαστήριο συνέβαλε στον καθορισμό της έννοιας και του περιεχομένου πολλών θεμελιωδών δικαιωμάτων. Έτσι πολλά από τα παραδοσιακά θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζονταν ως άξια προστασίας στην ΕΣΔΑ, όπως αυτά του σεβασμού στην ιδιωτική ζωή²⁰⁵ και στο απόρρητο²⁰⁶ αλλά και πολλές από τις θεμελιώδεις ανθρώπινες αξίες όπως ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια²⁰⁷ και η απαγόρευση των διακρίσεων²⁰⁸, περιβλήθηκαν μέσω της νομολογίας του τότε ΔΕΚ με το ένδυμα της κοινοτικής προστασίας. Ο σαφής καθορισμός πολλών εκ των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που ήταν απαραίτητος στο πλαίσιο μίας έννομης τάξης, που διακήρυσσε συνεχώς τον αυτόνομο χαρακτήρα της, εξυπνήρησε την

²⁰³ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 36.

²⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά ΔΕΚ C-222/84(15-5-1986), *Johnston/ Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, ECLI:EU:C:1986:20, ΔΕΚ C-46/87 & C-227/88(21-9-1989), *Hoechst/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:337, ΔΕΚ C-112/00(12-6-2003), *Schmidberger*, ECLI:EU:C:2003:333.

²⁰⁵ ΔΕΚ C-136/79(26-6-1980), *National Panasonic/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1980:169, ΔΕΚ C-97/87,98/87, 99/87(17-10-1989), *Dow Chemical Iberica και Λοιποί/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:380.

²⁰⁶ ΔΕΚ C-155/79(18-5-1982), *AM& S/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1982:157, ΔΕΚ C-404/92P(5-10-1994), *X/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1994:361.

²⁰⁷ ΔΕΚ C-377/98(9-10-2001), *Netherlands/ΕυρΚοιν & Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2001:523.

²⁰⁸ ΔΕΚ C-293/83(13-2-1985), *Gravier/ Ville de Liège*, ECLI:EU:C:1985:69.

ασφάλεια του δικαίου, την οικονομία της δίκης, την ισότητα αλλά και την σταδιακή εξέλιξη του ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁰⁹.

Ωστόσο, η εκτενής αναφορά του Δικαστηρίου στην ΕΣΔΑ δεν συνεπάγεται πως αυτή δεσμεύει νομικά τα ενωσιακά όργανα, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου, ενόσω μάλιστα η Ένωση δεν έχει προσχωρήσει σε αυτή. Πράγματι, το Δικαστήριο, μεταξύ άλλων²¹⁰ στην υπόθεση *Schindler*²¹¹, στην οποία οι προσφεύγοντες ζήτησαν την ακύρωση απόφασης της Επιτροπής, η οποία εκδόθηκε δυνάμει του άρθρου 81 ΕΚ, ενόψει της παραβίασης του δικαιώματός τους για δίκαιη δίκη, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ και 47 του Χάρτη, ανέφερε:

« 32. Εξάλλου, καίτοι, όπως επιβεβαιώνεται από το άρθρο 6, παράγραφος 3, ΣΕΕ, τα αναγνωρισμένα από την ΕΣΔΑ θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν τμήμα του δικαίου της Ένωσης ως γενικές αρχές, και το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη επιβάλλει να αναγνωρίζεται στα περιεχόμενα στον εν λόγω Χάρτη δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται από την ΕΣΔΑ η ίδια έννοια και η ίδια εμβέλεια με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση, η Σύμβαση αυτή δεν συνιστά, ενόσω η Ένωση δεν έχει προσχωρήσει σε αυτή, νομική πράξη τυπικώς ενταγμένη στην έννομη τάξη της Ένωσης.»

Άποψη την οποία το Δικαστήριο ενίσχυσε προσθέτοντας στην απόφαση *Menci*²¹², ένα ακόμα επιχείρημα αντλούμενο από την επεξήγηση του άρθρου 52 παρ.3 του Χάρτη :

«23. Κατά τις επεξηγήσεις σχετικά με το άρθρο 52 του Χάρτη, η παράγραφος 3 του άρθρου αυτού αποσκοπεί στη διασφάλιση της αναγκαίας συνοχής μεταξύ του Χάρτη και της ΕΣΔΑ «χωρίς αυτό να θίγει την αυτονομία του δικαίου της Ένωσης και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης»

Επομένως, η σπουδαία καθοδήγηση που η ΕΣΔΑ προσφέρει στο Δικαστήριο δεν μπορεί να εξομοιωθεί με την δέσμευση των ενωσιακών οργάνων από το διεθνές αυτό κείμενο, όπως θα συνέβαινε με μία διεθνή συμφωνία την οποία έχει συνάψει η Ένωση με ένα τρίτο κράτος ή ένα διεθνή οργανισμό, όπως προβλέπει σχετικά το άρθρο 216 παρ.2 ΣΛΕΕ. Πρόκειται μάλιστα για μία αναμενόμενη συλλογιστική του Δικαστηρίου διότι η αντίθετη άποψη θα ήθελε την ΕΣΔΑ τμήμα του δεσμευτικού για το Δικαστήριο πρωτογενούς δικαίου, πράγμα που δεν ισχύει, ενόσω η Ένωση δεν έχει προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ, ενώ θα έθιγε συγχρόνως και τον αυτόνομο χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης έναντι της διεθνούς.

²⁰⁹ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ.4, σελ. 79.

²¹⁰ Βλ. ενδεικτικά ΔΕΕ C - 617/10(26-2-2013), *Åkerberg Fransson*, ECLI:EU:C:2013:105,σκ. 44, ΔΕΕ C-295/12P(10-7-2014), *Telefónica and Telefónica de España/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2014:2062, σκ.40.

²¹¹ ΔΕΕ C- 501/11 P(18-5-2013), *Schindler Holding και Λοιποί/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2013:522.

²¹²ΔΕΕ C-524/15(20-3-2018), *Menci*, ECLI:EU:C:2018:197. Βλ. ενδεικτικά και αποφάσεις ΔΕΕ C-601/15, PPU(15-2-2016), *J.N.*,ECLI:EU:C:2016:84, σκ. 47, ΔΕΕ C-18/16(14-9-2017),*K.*, ECLI: EU:C:2017:680, σκ. 50.

Η θέση αυτή του Δικαστηρίου αποτυπώνεται χαρακτηριστικά και στις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα *Van Gerven* στην υπόθεση *Grogan*²¹³. Εν προκειμένω, ο Εισαγγελέας αναφέρει πως σε καμία περίπτωση το ΔΕΚ δεν προσδίδει άμεση εφαρμογή στις διατάξεις των διεθνών συνθηκών, αλλά απλώς αξιοποιεί τις διεθνείς συμβάσεις και τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών ως εργαλείο για την διαμόρφωση του ενωσιακού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ενώ ενδείξεις προς την κατεύθυνση αυτή θέτει και η νομολογία του Πρωτοδικείου, όπως η απόφαση *Mayr-Melnhof Kartongesellschaft*²¹⁴, η οποία επιβεβαιώνει πως παρότι αντλείται έμπνευση και από τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το διεθνές επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, και ιδίως εκείνο της ΕΣΔΑ, εντούτοις δεν σημαίνει πως το ενωσιακό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ταυτίζεται με το διεθνές. Επομένως, το Δικαστήριο δεν είναι αρμόδιο να κρίνει την συμβατότητα ορισμένων πράξεων με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ, οι οποίες δεν αποτελούν μέρος του ενωσιακού δικαίου.

Η συνεχής διακήρυξη της έλλειψης δεσμευτικής ισχύος του κειμένου της ΕΣΔΑ επιβεβαιώνει και την θέση πως το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καίτοι επηρεάζεται από την ΕΣΔΑ, δεν καθορίζεται σε καμία περίπτωση από αυτή. Για αυτό άλλωστε δεν θα μπορούσαμε κιάλας να συμπεράνουμε πως το άρθρο 53 του Χάρτη, το οποίο ρυθμίζει την στάθμη προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ταυτίζεται ως προς το περιεχόμενό του με το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ. Και αυτό γιατί μπορεί η νομολογία του Δικαστηρίου να έχει προσδώσει μια προεξέχουσα σημασία στην ΕΣΔΑ, εντούτοις δεν πρέπει να λησμονούμε, πως η ενωσιακή έννομη τάξη και η έννομη τάξη της ΕΣΔΑ, αποτελούν δύο διαφορετικές έννομες τάξεις, οι οποίες οικοδομούνται στην βάση διαφορετικών θεμελιωδών αρχών ενώ μία τέτοια ερμηνεία θα ερχόταν, συγχρόνως, σε αντίθεση και με τις αρχές της υπεροχής και της ενότητας του ενωσιακού δικαίου, που συνεπάγονται την μη ταύτιση της Ένωσης με τις διεθνείς έννομες τάξεις. Πράγματι, το άρθρο 53 του Χάρτη έχει ένα ιδιαίτερο περιεχόμενό και έτσι πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των ιδιαιτεροτήτων και των θεμελιωδών αρχών της ενωσιακής έννομης τάξης²¹⁵.

Εξάλλου βάσει της ανωτέρω σκέψης, απορρίπτεται και η θέση που αναγνωρίζει το άρθρο 53 ως μία ρήτρα «μη υποβάθμισης» (non-regression clause) ή ως μία ρήτρα standstill (standstill clause). Η άποψη αυτή, μπορεί να εξασφαλίζει πως η αύξηση ή μείωση του επιπέδου προστασίας που παρέχεται από την ΕΣΔΑ στο μέλλον, δεν θα μπορούσε να επηρεάσει και το επίπεδο προστασίας που παρέχεται από το ενωσιακό δίκαιο, γεγονός πράγματι μη αποδεκτό,

²¹³ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Van Gerven* της 11-6-1991 στην υπόθεση ΔΕΚ C-159/90(4-10-1991), *Society for the Protection of Unborn Children Ireland /Grogan*, ECLI:EU:C:1991:249, σκ.30.

²¹⁴ ΠΕΚ T-347/94(14-5-1998), *Mayr-Melnhof Kartongesellschaft/ Επιτροπή*, ECLI:EU:T:1998:101, σκ. 31.

²¹⁵ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 185.

αφού θα συνεπαγόταν νέα ερμηνεία του Χάρτη ενώ συγχρόνως θα παραβίαζε και την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης²¹⁶. Η άποψη όμως αυτή, θέλει συγχρόνως τον Χάρτη ως ένα όργανο που εξασφαλίζει ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας (“minimum standard clause”) όπως φαίνεται να κάνει και το αντίστοιχο άρθρο 53 της ΕΣΔΑ, και επομένως δεν θα μπορούσε και πάλι να είναι δογματικά σωστή διότι δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη τις αρχές της υπεροχής, της ενότητας και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου²¹⁷.

Αναλογιζόμενοι, δηλαδή, την αυτόνομη και υπερέχουσα θέση της ενωσιακής έννομης τάξης, εύκολα αντιλαμβανόμαστε πως δεν αποτελεί στόχο της η ανεύρεση ενός «ελάχιστου κοινού παρανομαστή» ή ενός «μέγιστου κοινού πολλαπλάσιου» με άλλα λόγια δεν τίθεται το δίλημμα ανεύρεσης ενός ελάχιστου ή ενός μέγιστου επιπέδου προστασίας. Και αυτό γιατί μία ελάχιστη προστασία θα περιόριζε την αναγνώριση δικαιωμάτων αξιών προστασίας σε ενωσιακό επίπεδο ενώ μία μέγιστη προστασία θα διάβρωνε τον αυτόνομο χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης, καθώς θα επιβάλλονταν η μεγαλύτερη δυνατή προστασία που αναγνωρίζεται από κάποιο κράτος μέλος ή από την ΕΣΔΑ ως προς ένα δικαίωμα²¹⁸. Εξάλλου, η αναζήτηση ενός ελάχιστου ή ενός μέγιστου επιπέδου προστασίας έχει ρητώς απορριφθεί από το ΔΕΕ στην απόφαση-σταθμό *Melloni*²¹⁹, όπου τόνισε ότι:

«60. Ασφαλώς, το άρθρο 53 του Χάρτη επιβεβαιώνει ότι, όταν πράξη της Ένωσης υπαγορεύει την εφαρμογή εθνικών μέτρων, είναι κατ' αρχήν θεμιτό οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια να εφαρμόζουν τα κατοχυρωμένα στα Συντάγματά τους θεμελιώδη δικαιώματα, αρκεί η εν λόγω εφαρμογή να μη θέτει υπό διακύβευση την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του Χάρτη.»

Διακηρύσσοντας τον αυτόνομο χαρακτήρα του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε. που συνεπάγεται πως πρωτεύων στόχος δεν είναι η αναζήτηση μίας ελάχιστης ή μέγιστης δυνατής προστασίας, αλλά η διαμόρφωση ενός επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θα σέβεται την αρχή της υπεροχής, της ενότητας και της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

²¹⁶ Βλ. Lenearts K., οπ.π. υποσημ. 99, σελ. 394.

²¹⁷ Βλ. Safjan M., Düsterhaus D., Guérin A., οπ.π. υποσημ. 80, σελ. 237.

²¹⁸ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 95-97 και Besselink L.F.M., “*Entrapped by the Maximum Standard: On Fundamental Rights, Pluralism and Subsidiarity in the European Union*”, οπ.π. υποσημ.106, σελ. 673.

²¹⁹ ΔΕΕ C- 399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2013:107.

1.3 Η νομολογία του ΕΔΔΑ ως κατευθυντήρια γραμμή για την ερμηνεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εντός των κόλπων της ΕΕ

Από την αναγνώριση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικής αρχής του ενωσιακού δικαίου και από την συχνότατη αναφορά στο κείμενο της ΕΣΔΑ , ως πηγής έμπνευσης για την σταδιακή διαμόρφωση ενός ενωσιακού και άρα αυτόνομου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το Δικαστήριο δε θα μπορούσε να αποφύγει τις συχνότατες αναφορές του και στην νομολογία του Δικαστηρίου του ΕΔΔΑ, ως κατεξοχήν αρμόδιου για την ερμηνεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ.

Παρότι η νομολογία του ΕΔΔΑ δεν είναι δεσμευτική για την ενωσιακή έννομη τάξη, καθώς η Ένωση δεν έχει προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ, εντούτοις φαίνεται να έχει αναπτυχθεί συνεργατική σχέση και ένα κλίμα γόνιμου διαλόγου μεταξύ του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ, ως προς την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Πράγματι στην υπόθεση *P/S*²²⁰, αναφορικά με το ζήτημα της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε περίπτωση απόλυσης τρανσεξουαλικού ατόμου, το Δικαστήριο εμπνεόμενο από την νομολογία του ΕΔΔΑ αναγνώρισε την παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Να προστεθεί εδώ πως αν και με τις Προτάσεις του ο Γεν. Εισαγγελέα *Tesauro*²²¹ δεν κατόρθωσε να καταλήξει σε κάποιο συμπέρασμα ως προς την ύπαρξη ενός κοινού , ελάχιστου μεταξύ των κρατών μελών επιπέδου προστασίας των δικαιωμάτων των τρανσέξουαλ, εντούτοις το ΔΕΚ δεν δίστασε απλώς και μόνο στηριζόμενο στην νομολογία του ΕΔΔΑ να προβεί σε μία κρίση που ουσιαστικά θα αναβάθμιζε το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των τρανσέξουαλ.

Το ΔΕΕ φαίνεται να αξιοποιεί την νομολογία του ΕΔΔΑ ως κατευθυντήρια γραμμή , χωρίς αυτό να σημαίνει πως πολλές φορές δεν επιλέγει να ερμηνεύσει τα δικαιώματα με διαφορετικό τρόπο , αν αυτό επιτάσσουν οι ιδιαίτερες ανάγκες της έννομης τάξης του. Χαρακτηριστική προς τούτο, είναι και η απόφαση *Akrich*²²² του ΔΕΕ, στην οποία κλήθηκε να ερμηνεύσει το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ , ενόψει αιτήματος Μαροκινού υπηκόου να του επιτραπεί η είσοδος και διαμονή στο Ην. Βασίλειο, από το οποίο είχε παλαιότερα απελαθεί, ως

²²⁰ ΔΕΚ C-13/94(30-4-1996), *P/S και Cornwall County Council*, ECLI:EU:C:1996:170, σκ. 21.

²²¹ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Tesauro* της 14-12-1995 στην υπόθεση *P/S και Cornwall County Council C-13/94(30-4-1996)* ,ECLI:EU:C:1995:444, σκ.8-13.

²²² ΔΕΚ C-109/01(23-9-2003), *Akrich*, ECLI:EU:C:2003:491.

συζύγου πλέον Ευρωπαϊάς υπηκόου, την οποία μάλιστα παντρεύτηκε ενόσω διέμενε παράνομα στο Ην. Βασίλειο. Το Δικαστήριο επισήμανε ότι:

«59. Έστω και αν η ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνει υπέρ του αλλοδαπού κανένα ιδιαίτερο δικαίωμα εισόδου ή διαμονής σε συγκεκριμένο κράτος, το να μην επιτραπεί σε ορισμένο πρόσωπο η είσοδος ή διαμονή σε κράτος στο οποίο ζουν οι στενοί συγγενείς του μπορεί να αποτελέσει επέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της οικογενειακής ζωής, όπως αυτό κατοχυρώνεται από το άρθρο 8, παράγραφος 1, της εν λόγω συμβάσεως. Η επέμβαση αυτή αντίκειται στην ΕΣΔΑ, αν δεν πληροί τις απαιτήσεις της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου, δηλαδή αν δεν «προβλέπεται εκ του νόμου», δεν επιβάλλεται από έναν ή περισσότερους νόμιμους σκοπούς που απαριθμούνται στην εν λόγω παράγραφο και δεν είναι «αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία», δηλαδή δεν δικαιολογείται από επιτακτική κοινωνική ανάγκη και δεν είναι, ιδίως, ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό.»

Εν προκειμένω, το ΔΕΕ επέλεξε να ερμηνεύσει ευρύτερα το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή θέτοντας επιπλέον προϋποθέσεις, ώστε να θεωρηθεί συμβατός με το ενωσιακό δίκαιο ένας περιορισμός στο δικαίωμα αυτό. Συγκεκριμένα, έκρινε πως για να θεωρηθεί μία επέμβαση σύμφωνη με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ θα πρέπει να έχει νομοθετικό έρεισμα, να υπηρετεί ένα νόμιμο σκοπό αλλά και να υπακούει στην αρχή της αναλογικότητας. Την τελευταία αυτή προϋπόθεση εμπνεύστηκε το ΔΕΕ από προηγούμενη νομολογία του²²³, καθιστώντας μία επέμβαση στο δικαίωμα της οικογενειακής ζωής δυσκολότερη, καθώς για να γίνει δεκτή θα πρέπει να κριθεί, πέραν από τις προϋποθέσεις που θέτει το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, αναγκαία και αναλογική.

Εντούτοις, το ΔΕΕ επέλεξε να υιοθετήσει διαφορετική προσέγγιση από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Hoechst*²²⁴, στην οποία αποφάνθηκε πως το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης δεν προστατεύει και τα νομικά πρόσωπα, τα οποία το ΕΔΔΑ στην συνέχεια ενέταξε στο πεδίο προστασίας του. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Niemietz*²²⁵ το ΕΔΔΑ έκρινε πως το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ καλύπτει και ορισμένες επιχειρήσεις ή επαγγελματικές δραστηριότητες. Παρότι, λοιπόν, το Δικαστήριο της ΕΕ φαίνεται αρχικά να διαφοροποιήθηκε από το ΕΔΔΑ, με επόμενες αποφάσεις του προέβη σε μία μεταστροφή της νομολογίας του, στην προσπάθειά του να συμπλεύσει νομολογιακά με το ΕΔΔΑ, κρίνοντας πως το απαραβίαστο της κατοικίας του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ καλύπτει και τους επαγγελματικούς χώρους²²⁶.

²²³ ΔΕΚ C-60/00(11-7-2002), *Carpenter*, ECLI:EU:C:2002:434, σκ. 42.

²²⁴ ΔΕΚ C- 46/87&227/88(21-9-1989), *Hoechst/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:337, σκ. 18.

²²⁵ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) ν. 13710/88(16-12-1992), *Niemietz/Γερμανία*.

²²⁶ ΔΕΚ C-94/00(22-10-2002), *Roquette Frères*, ECLI:EU:C:2002:603, σκ.29.

Κάτι αντίστοιχο, συνέβη και στην υπόθεση *Orkem*²²⁷, η οποία αφορούσε την προσφυγή της εταιρίας *Orkem* κατά απόφασης της Επιτροπής που εκδόθηκε στο πλαίσιο του άρθρου 85 παρ.1 της Συνθήκης, και η οποία μεταξύ άλλων επικαλούταν προσβολή των δικαιωμάτων υπεράσπισης της, καθώς της ζητήθηκε η παροχή πληροφοριών που την ενοχοποιούσαν. Εν προκειμένω, το ΔΕΚ αποφάνθηκε πως δεν περιλαμβάνεται στο περιεχόμενο του δικαιώματος της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ η αρχή της μη αυτοενοχοποίησης, ερμηνεία την οποία τελικά δεν ακολούθησε το ΕΔΔΑ.

Δεν είναι λίγες βέβαια οι περιπτώσεις στις οποίες το ΔΕΕ έκρινε πως γενικότερα η νομολογία του ΕΔΔΑ θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων²²⁸, ενώ επισήμανε σε άλλες περιπτώσεις πως ορισμένα δικαιώματα που βρίσκονται στην ΕΣΔΑ θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από το ΔΕΕ με το περιεχόμενο που τους προσδίδει το ΕΔΔΑ²²⁹.

Πράγματι, παρότι τα δύο δικαστήρια κατά κύριο λόγο αλληλοεπιδρούν, συνεργάζονται και συμπλέουν ως προς τις απόψεις τους, υπάρχουν φορές που επιλέγουν να ερμηνεύσουν με διαφορετικό τρόπο μία διάταξη της ΕΣΔΑ. Αυτή η - σπάνια εμφανιζόμενη- διαφοροποίηση δεν είναι, όμως, παράλογη, αν αναλογιστεί κανείς τις διαφορετικές έννομες τάξεις στις οποίες εντάσσονται οι Συνθήκες και η ΕΣΔΑ, και επομένως, τους διαφορετικούς στόχους που αυτές υπηρετούν και τις διαφορετικές θεμελιώδεις αρχές επάνω στις οποίες είναι οικοδομημένες. Παρότι, τις περισσότερες φορές παρατηρείται μια ευθυγράμμιση των αποφάσεών τους, εντούτοις δεν θα μπορούσαμε να αρνηθούμε πως οι διαφορές που παρατηρούνται είναι περισσότερο από αναμενόμενες. Αυτό οφείλεται στην διαφορά των ιδρυτικών στόχων της κάθε έννομης τάξης. Από την μία, ιδρυτικός σκοπός της ΕΣΔΑ είναι καθαρά η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ευρωπαϊκή ήπειρο, κάτι που δεν θα μπορούσε να ειπωθεί απόλυτα για την ενωσιακή έννομη τάξη, της οποίας σκοπός είναι να επιτύχει την συνύπαρξη των θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών με τα θεμελιώδη δικαιώματα, ενόψει του έντονα αγοραίου προσανατολισμού της. Η βασική αυτή διαφορά δικαιολογεί σε κάθε περίπτωση την δημιουργία ενός αυτόνομου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θα σέβεται την ιδιαίτερη φύση και τους ιδρυτικούς σκοπούς της ενωσιακής έννομης τάξης²³⁰. Διότι η Ένωση είναι ένα αυτόνομο οικοδόμημα που όχι μόνο βάσει του άρθρου 2 ΣΕΕ προκρίνει «τον

²²⁷ ΔΕΚ C-374/87(18-10-1989), *Orkem/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:387, σκ. 30.

²²⁸ ΔΕΚ C-238/99, 244/99, 245/99 κ.τ.λ. (15-10-2002), *Limburgse Vinyl Maatschappij και Λοιποί/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2002:582, σκ. 274, C-301/04 P (29-6-2006), *Επιτροπή/ SGL Carbon AG*, ECLI:EU:C:2006:432, σκ. 170.

²²⁹ ΔΕΚ C-276/01(10-4-2003), *Steffensen*, ECLI:EU:C:2003:228, σκ. 72, ΔΕΚ C-540/03(27-6-2006), *ΕυρΚοιν/Συμβούλιο*, ECLI:EU:C:2006:429, σκ. 85, ΔΕΚ C-256/11(15-11-2011), *Derecci και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2011:734, σκ. 70.

²³⁰ ΔΕΚ C- 402/05P&C-415/05P(3-9-2008), *Kadi and Al Barakaat International Foundation/Συμβούλιο & Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2008:461, σκ. 316-317.

σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» αλλά συγχρόνως βάσει του άρθρου 3 παρ. 3 «εγκαθιδρύει εσωτερική αγορά».

Στο πλαίσιο αυτό, είναι εμφανές πως ανακύπτουν αμφιβολίες για το αν αυτή η διαλεκτική σχέση θα μπορούσε να διατηρηθεί μεταξύ των δύο δικαστηρίων, ενόψει μάλιστα της αυτονόητης δυσκολίας να συμβιβαστεί η ιδέα της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης με την υιοθέτηση της ερμηνείας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτή διατυπώνεται από ένα «εξωτερικό δικαστήριο». Σε αυτό συνηγορεί και η *Γνωμοδότηση 2/13* του Δικαστηρίου με την οποία το ΔΕΕ τόνισε την ανάγκη αυτοτελούς ερμηνείας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ενόψει της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης²³¹. Παρόλα, αυτά ενδεχομένως πρόκειται για ανησυχίες που δεν έχουν απασχολήσει ακόμα το ΔΕΕ, πράγμα το οποίο αποδεικνύεται και από δύο αποφάσεις²³² που εξέδωσε την ίδια μέρα με την *Γνωμοδότηση 2/13* και με τις οποίες το ΔΕΕ έμεινε πιστό στην ιδέα της άντλησης έμπνευσης από την νομολογία του ΕΔΔΑ.

Καταληκτικώς, να επισημάνουμε πως η εμπιστοσύνη που το ΔΕΕ δείχνει στην νομολογία του ΕΔΔΑ δεν είναι συμπτωματική. Πέρα από το γεγονός πως το ΕΔΔΑ είναι κατεξοχήν ένα δικαστήριο που ειδικεύεται στην ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, και άρα είναι το πλέον κατάλληλο για να επικουρήσει το ΔΕΕ στον τομέα αυτό, η εμπιστοσύνη αυτή οφείλεται και στην στάση που το ΕΔΔΑ έχει υιοθετήσει αναφορικά με την επάρκεια της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ενωσιακό επίπεδο.

Μέσα από νομολογία του, το ΕΔΔΑ κατέληξε σε μία σημαντική για την προώθηση της στενότερης σχέσης μεταξύ των δύο δικαστηρίων διαπίστωση. Ειδικότερα, αναγνώρισε το επιτρεπτό της εκχώρησης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων από τα κράτη μέλη σε διεθνείς οργανισμούς, υπό τον όρο όμως ότι οι οργανισμοί αυτοί αναγνωρίζουν προστασία ισοδύναμη και συγκρίσιμη στα θεμελιώδη δικαιώματα με αυτή της ΕΣΔΑ²³³. Το ΕΔΔΑ όμως δεν σταμάτησε εκεί· αναγνώρισε πως η προστασία που παρέχεται από την Ένωση στα θεμελιώδη δικαιώματα, ακόμα και στο πλαίσιο της προστασίας αυτών μέσω γενικής αρχής δικαίου και δίχως την ύπαρξη ενός γραπτού καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων, είναι ισοδύναμη της ΕΣΔΑ. Πρόκειται για μία σημαντικότερη διαπίστωση, διότι όχι μόνο δεν καθιστά τα κράτη μέλη υπόλογα ενώπιον του ΕΔΔΑ για παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων ενόψει τήρησης των ενωσιακών τους υποχρεώσεων, αλλά και σε κάθε περίπτωση αποτελεί έκφραση του

²³¹ *Γνωμοδότηση 2/13*(18-12-2014), ECLI:EU:C:2014:2454, σκ.170.

²³² ΔΕΕ C-542/13(18-12-2014), *M' Bodj*, ECLI:EU:C:2014:2452, σκ. 39-40, ΔΕΕ C-562/13(18-12-2014), *Abbidia*, ECLI:EU:C:2014:2453, σκ. 47 & 52.

²³³ Προσφυγή(Επιτροπή) v.13258/87(9-2-1990), *M & Co / Γερμανία*, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) v.24833/94(18-2-1999), *Matthews/H.B.*, παρ.32.

σεβασμού και του γονίμου διαλόγου που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των δικαιοδοτικών οργάνων των δύο εννόμων τάξεων, της ΕΣΔΑ και της Ένωσης²³⁴.

Η αλληλεπίδραση και η διαλεκτική σχέση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των δύο δικαστηρίων μαρτυρά την επιρροή που η νομολογία του ΕΔΔΑ αναπόφευκτα έχει στην διαμόρφωση του επιπέδου προστασίας στην Ε.Ε. Το πλήθος των αποφάσεων του ΔΕΕ οι οποίες παραπέμπουν στην νομολογία του ΕΔΔΑ αυξάνεται διαρκώς. Σε ένα Δικαστήριο, όπως αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που συνήθως παραπέμπει σε δικές του αποφάσεις και στις προτάσεις των Γενικών Εισαγγελέων του, η αναφορά στη νομολογία του ΕΔΔΑ, σχεδόν σε κάθε υπόθεση που αφορά τον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεν θα μπορούσε να είναι τυχαία. Το Δικαστήριο της Ε.Ε. σε κάθε περίπτωση αξιοποιεί στοιχεία από τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ για να διαμορφώσει το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του, πάντοτε όμως καθοδηγούμενο από την βασική ιδέα της διατήρησης της αυτονομίας της έννομης τάξης του, πράγμα που αποδεικνύουν οι διαφορετικές τοποθετήσεις του ΔΕΕ συγκριτικά με το ΕΔΔΑ, ως προς ορισμένα δικαιώματα.

1.4. Επίπεδο προστασίας και προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ

Η προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ αποτελεί ένα εγχείρημα που έλαβε ήδη χώρα από τις αρχές της δεκαετίας του '90, μετά ιδίως από την τόνωση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986 και την Συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992. Η προσπάθεια προσχώρησης επιχειρήθηκε δύο φορές, με την δεύτερη φορά να είναι περισσότερο οργανωμένη, ενόψει συντάξεως ενός συγκεκριμένου Σχεδίου Προσχώρησης. Εντούτοις, το εγχείρημα αυτό απέβη άκαρπο, διότι συνάντησε τις αρνητικές *Γνωμοδοτήσεις* 2/94²³⁵ και 2/13²³⁶ του ΔΕΕ.

Παρότι, το πρόβλημα ως προς την έλλειψη αρμοδιότητας της ΕΕ να προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ, το οποίο ήταν και ο βασικότερος λόγος της αρνητικής Γνωμοδότησης του 1994, φαίνεται να επιλύθηκε με την ρητή απονομή της αρμοδιότητας αυτής από το άρθρο 6 ΣΕΕ, το οποίο εισήχθη με την Συνθήκη της Λισαβόνας, εντούτοις το ΔΕΕ παρέμεινε αρνητικό ως προς μία προσχώρηση και με την *Γνωμοδότηση* 2/13. Και αυτό οφείλετο κυρίως στην εξακολούθηση

²³⁴ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 77.

²³⁵ ΔΕΚ Γνωμοδότηση 2/94(28-3-1996), *Προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ*, EU:C:1996:140.

²³⁶ ΔΕΕ Γνωμοδότηση 2/13(18-12-2014), *Σχέδιο Συμφωνίας Προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ*, ECLI:EU:C:2014:2454.

ύπαρξης συνταγματικής εμβέλειας προβλημάτων , συνδεδεμένα κυρίως με την παραβίαση θεμελιωδών και απαραβίαστων ενωσιακών αρχών²³⁷.

Ένα από τα βασικότερα μεμπτά σημεία που το Δικαστήριο φαίνεται να εντόπισε και τα οποία σχετίζονται με το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ήταν η ασυμβατότητα του Σχεδίου Προσχώρησης με την αρχή της υπεροχής²³⁸. Ειδικότερα, το Δικαστήριο φαίνεται να προβάλλει τις ανησυχίες του σχετικά με το θέμα της υπεροχής του ενωσιακού έναντι των εθνικών επιπέδων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων , όπως αυτό κρίθηκε με την απόφαση *Melloni*, αφότου πραγματοποιηθεί η προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ και έτσι καταστεί το δίκαιο της τελευταίας τμήμα του ενωσιακού δικαίου. Το ΔΕΕ ουσιαστικά με την απόφαση του αυτή, αποφάνθηκε πως τα τυχόν υψηλότερα εθνικά επίπεδα προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος δεν δύναται να υπερέχουν του αντίστοιχου ενωσιακού, διότι έτσι θα απειλούνταν η υπεροχή και η ενότητα του ενωσιακού δικαίου.

Στο πλαίσιο της συλλογιστικής του αυτής, το ΔΕΕ ανέπτυξε τον προβληματισμό αναφορικά με τα άρθρα 53 του Χάρτη και 53 της ΕΣΔΑ, τα οποία ρυθμίζουν με παρεμφερή τρόπο το θέμα την σχέση των εννόμων τάξεών τους με άλλα διεθνή ή εθνικά νομοθετήματα. Πιο συγκεκριμένα, και τα δύο άρθρα φαίνεται να παρέχουν στα κράτη μέλη την δυνατότητα να κατοχυρώνουν ένα αυξημένο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθότι φαίνεται να αποκλείουν κάθε εφαρμογή και ερμηνεία τους, που δύναται να περιορίζει ή να θίγει παράλληλες διεθνείς ή εθνικές ρυθμίσεις . Εντούτοις, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 53 του Χάρτη, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η επιπλέον προϋπόθεση που έχει θέσει το Δικαστήριο με την απόφαση *Melloni*, η οποία υπερτονίζει πως η εφαρμογή εθνικών προδιαγραφών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων , σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θίγει την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου.

Αντίθετα, το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ, προβλέπει πως το επίπεδο προστασίας που η ΕΣΔΑ θέτει αποτελεί ένα *minimum* συγκριτικά με τα εθνικά επίπεδα προστασίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει, πως αν γίνει δεκτή μία μελλοντική προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, τότε αυτή η τελευταία , συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του άρθρου 53 της, θα καταστεί τμήμα του ενωσιακού δικαίου και άρα πλήρως δεσμευτική. Αυτό θα έχει ως ενδεχόμενο αποτέλεσμα τα κράτη μέλη επικαλούμενα το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ να αμφισβητήσουν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, θέτοντας ξανά το ζήτημα της ενδεχόμενης επικράτησης των υψηλότερων εθνικών επιπέδων προστασίας.

²³⁷ Γνωμοδότηση 2/13, οπ.π., σκ. 157-158.

²³⁸ Γνωμοδότηση 2/13, οπ.π., σκ. 187-190.

Παρότι τα άρθρα 53 του Χάρτη και 53 της ΕΣΔΑ έχουν όμοια διατύπωση, σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να ερμηνευθούν το ίδιο. Και αυτό διότι, τα δύο αυτά άρθρα στηρίζονται σε μία τελείως διαφορετική λογική. Το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ αποσκοπεί στην θέση ενός ελάχιστου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την στιγμή που το άρθρο 53 του Χάρτη κινείται προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης ενός αυτόνομου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το οποίο θα λαμβάνει υπόψη την ιδιαίτερη φύση της ενωσιακής έννομης τάξης και θα πληροί την νομολογιακή προϋπόθεση που έχει τεθεί περί σεβασμού της αρχής της υπεροχής, της ενότητας και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

Πρόκειται για μία σκέψη του Δικαστηρίου, η οποία συμβαδίζει με την λειτουργία του Δικαστηρίου ως «θεματοφύλακα» των θεμελιωδών αρχών επί των οποίων οικοδομείται η Ένωση, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η αρχή της αυτονομίας του ενωσιακού δικαίου. Ο ενωσιακός δικαστής, εντοπίζοντας το πλήγμα που θα μπορούσε να προξενήσει η προσχώρηση της ενωσιακής έννομης τάξης στην ΕΣΔΑ, ενόψει των θεσμικών μεταβολών και των συνεπειών συνταγματικής εμβέλειας, που αυτή θα συνεπαγόταν, θεώρησε πρόπον να θέσει μέσω της *Γνωμοδότησης 2/13* ένα φραγμό στην προσχώρηση αυτή.

Εντούτοις, κάποιοι θεώρησαν πως η ενσωμάτωση του άρθρου 53 της ΕΣΔΑ στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο δεν αποτελεί απειλή για την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου. Και αυτό γιατί προκειμένου να συνάψει η Ένωση μια διεθνής συμφωνία αυτή θα πρέπει να συμφωνεί με το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, βάσει του άρθρου 218 παρ. 11, και επομένως σε περίπτωση πιθανής σύγκρουσης η ερμηνεία του άρθρου 53 από το Δικαστήριο υπερισχύει. Ακόμα, πειστικό είναι και το επιχείρημα πως εφόσον το άρθρο 52 παρ.3 του Χάρτη προβλέπει πως δικαιώματα του Χάρτη που αντιστοιχούν με εκείνα της ΕΣΔΑ αποκτούν την ίδια έννοια και εμβέλεια με αυτά, τότε θα ήταν αρκετά απίθανο η ΕΣΔΑ να παρέχει υψηλότερη προστασία από εκείνη του Χάρτη. Επομένως, η άποψη αυτή θέλει να δίνεται λύση στο πρόβλημα που το ΔΕΕ εντόπισε, αναφορικά με την σχέση που θα αναπτυχθεί μεταξύ των άρθρων 53 του Χάρτη και 53 της ΕΣΔΑ, με την προσθήκη μίας φράσης στο Σχέδιο Προσχώρησης, η οποία θα αναφέρει πως το άρθρο 53 της ΕΣΔΑ δεν απαιτεί από τα κράτη μέλη της ΕΕ να παρέχουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από εκείνο της ΕΣΔΑ²³⁹.

Παρότι, το Δικαστήριο κατηγορήθηκε από αρκετούς ότι θυσίασε την ολοκλήρωση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εστιάζοντας περισσότερο το ενδιαφέρον του στην

²³⁹ Βλ. Lock T., “*The future of EU accession to the ECHR after Opinion 2/13: is it possible and is it still desirable?*”, Research Paper Series No 2015/18(Europa Working Paper No 2015/02), σελ. 16-17.

πάση θυσία διατήρηση της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης²⁴⁰, εντούτοις κάτι τέτοιο ίσως να μην είναι ακριβές. Και αυτό γιατί αυτό που απλώς ήθελε να εξασφαλίσει ο ενωσιακός δικαστής είναι η διατήρηση της ομοιόμορφης ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου μεταξύ όλων των κρατών μελών. Αντίθετα, η ΕΣΔΑ αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών της²⁴¹. Πρόκειται για μία πολύ ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο συνθηκών, απορρέουσα και πάλι από το γεγονός πως εντάσσονται σε δύο διαφορετικά και αυτοτελή μεταξύ τους νομικά συστήματα. Πράγματι, το ΔΕΕ με κάθε ευκαιρία επισημαίνει τον αυτόνομο χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης του, την στιγμή που το ΕΔΔΑ φαίνεται να αναγνωρίζει την ΕΣΔΑ ως ιδιαίτερο «συνταγματικό εργαλείο της Ευρωπαϊκής Δημόσιας Τάξης»²⁴².

Η αρνητική *Γνωμοδότηση 2/13* του ΔΕΕ δεν αποτέλεσε σε καμία περίπτωση αυτοσκοπό, προκειμένου να παρεμποδιστεί η προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ, ούτε κάποια παραμέληση στην αναβάθμιση του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων ενόψει προστασίας της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης²⁴³. Αντιθέτως, το Δικαστήριο ήθελε απλώς να περάσει το μήνυμα πως βρισκόμαστε ενώπιον δύο εννόμων τάξεων με διαφορετικό χαρακτήρα και υπόβαθρο, οι οποίες ίσως θα ήταν καλύτερο να εξακολουθήσουν να λειτουργούν συνεργατικά, ενόσω μάλιστα η συνεργασία τους αυτή είναι μέχρι στιγμής αρμονική και επαρκής, χωρίς να αναζητάται πάση θυσία ένας τρόπος η συνεργασία αυτή να τεθεί σε ένα αυστηρό θεσμικό πλαίσιο²⁴⁴.

²⁴⁰ Βλ. Douglas- Scott S., “*The Relationship between the EU and the ECHR five years on from the Treaty of Lisbon*”, Oxford Legal Studies Research Paper, Paper No XX/2015, 12-1-2015, σελ. 2.

²⁴¹ Βλ. Lisberg J., οπ.π. υποσημ. 100, σελ. 1194.

²⁴² Προσφυγή(ΕΔΔΑ), *Λοϊζίδου/Τουρκία*(23-3-1995), Α310.

²⁴³ Βλ. Peers S., “*The CJEU and the EU’s accession to the ECHR: a clear and present danger to human rights protection*”, EU Law Analysis Blogspot, 18-12-2014, Διαθέσιμο σε: <http://eulawanalysis.blogspot.com/2014/12/the-cjeu-and-eus-accession-to-echr.html> (Τελευταία πρόσβαση: 7-9-2019)

²⁴⁴ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 110.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως προϊόν της ιδιαίτερης σχέσης της ΕΣΔΑ με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

*

Με την θέση του Χάρτη σε νομικά δεσμευτική ισχύ, το εύρος της προστασίας των ενωσιακών θεμελιωδών δικαιωμάτων ρυθμίστηκε από τον ερμηνευτικό κανόνα του άρθρου 52 του Χάρτη. Πρόκειται για ένα άρθρο αρκετά περίπλοκο που μάλιστα ομοιάζει με το «κουτί της Πανδώρας»²⁴⁵, διότι ανοίγει τη συζήτηση για το πολυσχιδές ζήτημα της σχέσεως του Χάρτη με τις «εξωτερικές» πηγές προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επιδιώκοντας να επιτύχει μια αρμονική συνύπαρξη μεταξύ τους. Ειδικότερα, το άρθρο αυτό ακολουθεί μία συλλογιστική κατηγοριοποίησης και τελικά ερμηνείας των δικαιωμάτων, όπως έχει ήδη αναφερθεί στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, αναλόγως της ιδιαίτερης προέλευσης τους. Εν προκειμένω, τα δικαιώματα που προέρχονται από διεθνείς συμφωνίες με κυρίαρχη την ΕΣΔΑ, υπάγονται στην παράγραφο 3 του άρθρου 52.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα επιχειρηθεί μία ανάλυση των επιταγών και κατευθυντήριων αρχών που θέτει το άρθρο 52 παρ.3 ως προς την κατηγορία αυτή των θεμελιωδών δικαιωμάτων(2.1) ενώ στην συνέχεια θα αναλυθεί η θέση του Δικαστηρίου ως προς την ερμηνεία και αντιμετώπιση του άρθρου αυτού(2.2).

2.1. Η σχέση μεταξύ των δικαιωμάτων του Χάρτη και των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ (Άρθρο 52 παρ. 3)

Σημαντική αλλά και περίπλοκη ως προς την ερμηνεία των δικαιωμάτων του Χάρτη τα οποία αντιστοιχούν σε θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΣΔΑ, αποτελεί η διάταξη του άρθρου 52

²⁴⁵ Βλ. Groussot X., Olsson I., οπ.π. υποσημ. 91, σελ. 13.

παρ.3.Πρόκειται για μια διάταξη που απασχόλησε ιδιαίτερα τους συντάκτες του Χάρτη, οι οποίοι ανέλαβαν το δύσκολο έργο του σχεδιασμού μίας διάταξης που θα επέλυε το πρόβλημα της δημιουργίας διαφορούμενων ερμηνειών μεταξύ των όμοιων άρθρων της ΕΣΔΑ και του Χάρτη.

Βάσει της διάταξης αυτής , όσα δικαιώματα περιέχονται στον Χάρτη και αντιστοιχούν σε δικαιώματα που διασφαλίζει η ΕΣΔΑ, έχουν την ίδια εμβέλεια και έννοια με αυτή που τους αποδίδει η Σύμβαση²⁴⁶. Η συγκεκριμένη διάταξη δεν είναι προϊόν του Χάρτη αλλά αντίθετα κωδικοποιεί μακροχρόνια νομολογία του Δικαστηρίου και συνιστά εξειδίκευση της διάταξης του άρθρου 6 παρ. 3 ΣΕΕ²⁴⁷.

Πρόκειται για έναν ερμηνευτικό κανόνα βάσει του οποίου το πνεύμα και το γράμμα της ΕΣΔΑ, συμπεριλαμβανομένου όχι μόνο του κειμένου αλλά και των Πρωτοκόλλων αυτής, ανεξαρτήτως κατά μία άποψη επικυρώσεων ή επιφυλάξεων μεμονωμένων συμβαλλόμενων κρατών²⁴⁸, λαμβάνεται υπόψη από τον ενωσιακό δικαστή και νομοθέτη κατά την διαμόρφωση του περιεχομένου των αντίστοιχων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται η «παράλληλη ερμηνεία» των δικαιωμάτων αυτών και η επίτευξη της «συνοχής»²⁴⁹ μεταξύ του Χάρτη και της ΕΣΔΑ. Αυτό , λοιπόν, που επιδιώκει ο Χάρτης είναι να επιτύχει μία στενή σύνδεση μεταξύ των δικαιωμάτων του ίδιου και της ΕΣΔΑ, και μία όσο το δυνατόν μεγαλύτερη «ομοιογένεια» ως προς την ερμηνεία τους²⁵⁰. Ο τρόπος μάλιστα με τον οποίο αντιστοιχούνται τα δικαιώματα του Χάρτη με αυτά της ΕΣΔΑ, δημιούργησε την εντύπωση πως δεν βρισκόμαστε ενώπιον ενός καθαρά ερμηνευτικού κανόνα αλλά ίσως ενός κανόνα «μερικής ενσωμάτωσης»²⁵¹ της ΕΣΔΑ στον Χάρτη.

Εντούτοις, δεν είναι πάντα σαφές ποια είναι τα δικαιώματα του Χάρτη που αντιστοιχούν σε εκείνα της ΕΣΔΑ, διότι όπως δεν είναι πανομοιότυπα τα κείμενα του Χάρτη και της ΕΣΔΑ, έτσι δεν είναι πανομοιότυπα και τα δικαιώματα που εκείνα περιέχουν. Ακόμα, η έννοια των

²⁴⁶ Άρθρο 52 παρ. 3: «Στο βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία».

²⁴⁷ Το άρθρο 6 παρ.3 αναφέρει: «3. Τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης.».

²⁴⁸ Βλ. Πρεβεδούρου Ε. , «Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου : σχέση ανταγωνισμού ή αλληλοσυμπλήρωσης», ΕφημΔΔ, Τευχ. 2, 2011, σελ. 297.

²⁴⁹ Joint communication from Presidents Costa and Skouris(Κοινή ανακοίνωση των Προέδρων Costa και Σκουρής), παρ. 1.

²⁵⁰ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Kokott της 14-4-2011 στην υπόθεση ΔΕΕ C-109/10 P(14-4-2011), *Solvay SA/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2011:257, σκ.95.

²⁵¹ Βλ. Weib W., “Human Rights in the EU : Rethinking the Role of the European Convention on Human Rights After Lisbon”, ECLR, Τευχ. 7, Θέμα 1, 2011, σελ. 69-70.

«αντίστοιχων» δικαιωμάτων δεν είναι απόλυτα σαφής. Πράγματι, η έννοια της αντιστοιχίας φαίνεται να δημιουργεί ερμηνευτικά ζητήματα, με την κρατούσα άποψη να καταλήγει πως αντίστοιχα δικαιώματα είναι εκείνα τα οποία δεν απαιτείται μεν να είναι πανομοιότυπα, αλλά αρκεί να είναι παρεμφερή και παρόμοια, εμφανίζοντας μια αρμονική σύνδεση μεταξύ τους²⁵². Άλλωστε, πρόκειται και για άποψη που υιοθέτησε ο Γεν. Εισαγγελέας *Villalón* με τις Προτάσεις στην υπόθεση *Scarlet Extended*²⁵³, στην οποία η προσφεύγουσα επικαλέστηκε παραβίαση των δικαιωμάτων του σεβασμού στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα αλλά και της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης. Ειδικότερα, επισήμανε ότι:

«31. Λαμβανομένων υπόψη των περιστάσεων στην υπόθεση της κύριας δίκης, τα δικαιώματα που κατοχυρώνει το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ «αντιστοιχούν», υπό την έννοια του άρθρου 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, σε αυτά που κατοχυρώνουν τα άρθρα 7 [...]και 8[...] του Χάρτη, ενώ τα δικαιώματα που κατοχυρώνει το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ «αντιστοιχούν» σε εκείνα που κατοχυρώνει το άρθρο 11 του Χάρτη [...], παρά τις διαφορές που εντοπίζονται, αντιστοίχως, στη διατύπωσή τους και στους χρησιμοποιούμενους όρους»

Ακόμα, για παράδειγμα, το άρθρο 6²⁵⁴ του Χάρτη, σχετικά με το δικαίωμα στην ελευθερία και την ασφάλεια αποτυπώνεται σε μία γραμμή, την στιγμή που το άρθρο 5²⁵⁵ της ΕΣΔΑ, σχετικά με την προσωπική ελευθερία και ασφάλεια αποτυπώνεται σε πέντε παραγράφους, πράγμα που αποδεικνύει πως «αντίστοιχα» δεν σημαίνει απαραίτητα και πανομοιότυπα δικαιώματα. Σημαντικές ως προς την επίλυση του ζητήματος αυτού, είναι οι Επεξηγήσεις²⁵⁶ του Χάρτη αναφορικά με το άρθρο 52 παρ.3, οι οποίες φαίνεται να παρέχουν έναν ενδεικτικό κατάλογο των θεμελιωδών εκείνων δικαιωμάτων του Χάρτη που αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, οι οποίες παρότι δεν έχουν νομικά δεσμευτική ισχύ, εντούτοις βάσει του άρθρου 52 παρ.7, λαμβάνονται δεόντως υπόψη παρέχοντας σπουδαίες κατευθύνσεις για την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

²⁵² Βλ. Brittain S., “The Relationship between the EY Charter of Fundamental Rights and the European Convention on Human Rights: an Originalist Analysis”, ECLR, Τευχ. 11, 2015, σελ.496.

²⁵³ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Villalón* της 14-4-2011 στην υπόθεση ΔΕΕ C-70/10(24-11-2011), *Scarlet Extended* , ECLI:EU:C:2011:255.

²⁵⁴ Άρθρο 6 ΧΘΔ: «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία και την ασφάλεια.»

²⁵⁵ Άρθρο 5 ΕΣΔΑ: «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν και την ασφάλειαν[...]. 2. Παν συλληφθέν πρόσωπον δέον να πληροφορηθή κατά το δυνατόν συντομώτερον και εις γλώσσαν την οποίαν εννοεί [...].3. Παν πρόσωπον συλληφθέν ή κρατηθέν, υπό τας προβλεπομένας εν παραγράφω 1γ του παρόντος άρθρου συνθήκας οφείλει να παραπεμφθή συντόμως ενώπιον δικαστού ή ετέρου δικαστικού λειτουργού νομίμως εντεταλμένου όπως εκτελή δικαστικά καθήκοντα, έχει δε το δικαίωμα να δικασθή εντός λογικής προθεσμίας ή απολυτή κατά την διαδικασίαν.[...].4. Παν πρόσωπον στερούμενον της ελευθερίας του συνεπεία συλλήψεως ή κρατήσεως έχει δικαίωμα προσφυγής ενώπιον δικαστηρίου.[...].5. Παν πρόσωπον θύμα συλλήψεως ή κρατήσεως υπό συνθήκας αντιθέτους προς τας ανωτέρω διατάξεις, έχει δικαίωμα επανορθώσεως.»

²⁵⁶ Επεξηγήσεις σχετικά με του άρθρου 52 παρ.3 του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2007, OJ C303/17.

Βέβαια, έχει παρατηρηθεί²⁵⁷, πως ο κατάλογος που περιέχεται στις Επεξηγήσεις δεν είναι απόλυτα ακριβής, διότι αντιστοιχεί με δικαιώματα της ΕΣΔΑ, δικαιώματα του Χάρτη με ευρύτερο περιεχόμενο²⁵⁸ ή με ευρύτερο περιεχόμενο και πεδίο εφαρμογής²⁵⁹. Ξεχωριστή κατηγορία δικαιωμάτων αποτελεί εκείνη που δεν αντιστοιχεί με δικαιώματα της ΕΣΔΑ²⁶⁰ και επομένως ερμηνεύεται αυτοτελώς από το ΔΕΕ. Παρότι, το Προοίμιο του Πρωτοκόλλου 30, σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη στην Πολωνία και το Ηνωμένο Βασίλειο, αναφέρει πως ο Χάρτης «επαναβεβαιώνει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που αναγνωρίζονται στην Ένωση και τα προβάλλει περισσότερο, αλλά δεν δημιουργεί νέα δικαιώματα και νέες αρχές», κάτι τέτοιο δεν είναι ακριβές. Πράγματι, αν αναλογιστεί κανείς το κεφάλαιο IV περί Αλληλεγγύης του Χάρτη, το οποίο εισάγει καινούρια δικαιώματα, όπως το δικαίωμα συλλογικής δράσης του άρθρου 28, διαπιστώνει πως ο Χάρτης εισάγει νέα δικαιώματα. Πιο , ακριβές λοιπόν , θα ήταν να υποστηριχθεί, όχι πως ο Χάρτης δεν εισάγει νέα δικαιώματα, αλλά πως δεν εισάγει «ολοκληρωτικά» καινούρια δικαιώματα, τα οποία να διαφέρουν σημαντικά με δικαιώματα που υπάρχουν ήδη προ της Συνθήκης της Λισαβόνας²⁶¹.

Ένα ακόμα ζήτημα που γεννάται, είναι αν ο ερμηνευτικός κανόνας του άρθρου 52 παρ.3 παραπέμπει όχι μόνο στο κείμενο της ΕΣΔΑ αλλά και στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Και αυτό διότι το άρθρο 52 παρ. 3 αναφέρεται ρητώς μόνο στην ΕΣΔΑ και όχι και στην νομολογία του ΕΔΔΑ.

Από τη μία πλευρά, είναι εξαιρετικά δύσκολο να δεχτούμε πως οι συντάκτες του άρθρου 52 παρ.3 δεν είχαν πρόθεση να συμπεριλάβουν την νομολογία του ΕΔΔΑ, ειδικότερα την στιγμή που το δικαστήριο του Στρασβούργου αναγνωρίζει την ΕΣΔΑ ως ένα «ζωντανό όργανο»²⁶² που χρήζει διαρκούς ερμηνείας. Ακόμα, σε αυτή την άποψη συνηγορούν και οι επεξηγήσεις του Χάρτη²⁶³ αλλά και το ίδιο το Προοίμιο²⁶⁴ αυτού. Από την άλλη, όμως, το άρθρο 52 παρ. 7 εισάγει το καθήκον να «λαμβάνουν δεόντως υπόψη» η Ένωση και τα κράτη μέλη τις Επεξηγήσεις του Χάρτη και επομένως να «λαμβάνουν απλώς υπόψη» την νομολογία του ΕΔΔΑ. Πράγμα , μάλιστα που είναι απόλυτα λογικό αν κανείς λάβει υπόψη την συνεργατική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των δύο δικαστηρίων του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ. Πράγματι, η νομολογία του

²⁵⁷ Βλ. Lenaerts K., οπ.π. υποσημ. 99, σελ. 395-396.

²⁵⁸ Π.χ. το άρθρο 9 του Χάρτη και το άρθρο 12 της ΕΣΔΑ.

²⁵⁹ Π.χ. το άρθρο 47 του Χάρτη και το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ.

²⁶⁰ Π.χ. το άρθρο 41 του Χάρτη.

²⁶¹ Βλ. Weib W., οπ.π. υποσημ. 251, σελ. 73.

²⁶² Προσφυγή (ΕΔΔΑ), ν. 5856/72(25-4-1978) *Tyrer / UK*, παρ. 31.

²⁶³ Στις Επεξηγήσεις αναφέρεται: «Η έννοια και η εμβέλεια των δικαιωμάτων που διασφαλίζονται καθορίζονται όχι μόνο από το κείμενο των πράξεων αυτών, αλλά και από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στόχος της τελευταίας φράσης της παραγράφου είναι να δοθεί στην Ένωση η δυνατότητα να εξασφαλίσει ευρύτερη προστασία».

²⁶⁴ Στο Προοίμιο αναφέρεται πως: «Ο παρών Χάρτης επιβεβαιώνει [...] τα δικαιώματα που απορρέουν[...] καθώς και από τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.»

ΕΔΔΑ δεν θα μπορούσε να αξιοποιηθεί κατά άλλο τρόπο από το ΔΕΕ από το να λαμβάνεται απλώς υπόψη. Και αυτό γιατί αν ήταν δεσμευτική για το ΔΕΕ αυτό θα συνεπάγετο κίνδυνο για την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης, όπως εκτέθηκε παραπάνω. Ακόμα, θα καταλήγαμε στο παράδοξο να δεσμεύεται το ΔΕΕ από τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, την στιγμή που το ίδιο το ΕΔΔΑ αλλά και τα συμβαλλόμενα στην ΕΣΔΑ μέρη δεν δεσμεύονται από αυτές, καθώς ακόμα και για τα συμβαλλόμενα μέρη βάσει του άρθρου 46²⁶⁵ της ΕΣΔΑ, η δέσμευση είναι μόνο *inter partes*. Το δικαστήριο της ΕΕ φαίνεται να δέχτηκε πως η διάρθρωση του άρθρου 52 παρ.3 επιβάλλει να λαμβάνεται υπόψη η νομολογία του ΕΔΔΑ για την ερμηνεία των διατάξεων του Χάρτη²⁶⁶.

Στην ίδια παράγραφο του άρθρου 52, τονίζεται πως το δίκαιο της Ένωσης δύναται να παρέχει ευρύτερη προστασία από αυτή που προσφέρει η ΕΣΔΑ. Πρόκειται για μία πρόβλεψη που σκοπό έχει να επιβεβαιώσει για άλλη μία φορά τον αυτόνομο τρόπο καθορισμού της έννοιας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁶⁷, τα οποία παρότι μπορεί να αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, αυτό δεν σημαίνει πως δεν δύναται να αποκτούν «ξεχωριστό νόημα και ταυτότητα», ενώ συγχρόνως προωθείται η εξέλιξη στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁶⁸. Ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό τίθεται το επίπεδο προστασίας της ΕΣΔΑ ως ελάχιστο- *minimum* αναφορικά με την έννοια και την εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επομένως, η κατοχύρωση ενός θεμελιώδους δικαιώματος στην ενωσιακή έννομη τάξη σε επίπεδο κατώτερο της ΕΣΔΑ συνιστά παράβαση του ενωσιακού δικαίου²⁶⁹. Από την άλλη, το Δικαστήριο δύναται να προβλέψει λιγότερους περιορισμούς σε ένα δικαίωμα από την ΕΣΔΑ καθώς αυτό θα σήμαινε ευρύτερη της ΕΣΔΑ προστασία, πράγμα απόλυτα επιτρεπτό βάσει του άρθρου 52 παρ.3.

Παρότι, το άρθρο αυτό εισάγει την δυνατότητα της ευρύτερης προστασίας από την ΕΕ μόνο ως προς τα δικαιώματα του Χάρτη που αντιστοιχούν σε εκείνα της ΕΣΔΑ, εντούτοις αν η διάταξη αυτή συνδυαστεί με το άρθρο 53 του Χάρτη, ο κανόνας αυτός φαίνεται να καλύπτει τελικά και το σύνολο των δικαιωμάτων, που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ, καθώς το άρθρο 53 αποτελεί μία γενική διάταξη ρυθμίζουσα την επίτευξη μίας αρμονικής ερμηνείας των διαφόρων επιπέδων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων²⁷⁰. Ακόμα, έχει υποστηριχθεί ότι ο

²⁶⁵ Το άρθρο 4 αναφέρει: « 1. Τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να συμμορφώνονται προς τις οριστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου επί των διαφορών στις οποίες είναι διάδικοι.»

²⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά ΔΕΕ C-562/13(18-12-2014), *Abbidia*, ECLI:EU:C:2014:2453, σκ. 47, ΔΕΕ C-579/12 *RX-II*(19-9-2013), *Réexamen Commission/ Strack*, ECLI:EU:C:2013:570, σκ. 43, ΔΕΕ C- 279/09(22-12-2010), *DEB*, ECLI:EU:C:2010:811, σκ.35.

²⁶⁷ Βλ. Sánchez I.S., οπ.π. υποσημ. 111, σελ. 1600.

²⁶⁸ Βλ. Πρεβεδούρου Ε., οπ.π. υποσημ. 248, σελ. 297.

²⁶⁹ Βλ. Σαγκεκίδου Ε., «Ευρωπαϊκό Δίκαιο», εκδ. Σάκκουλας Π., 2011, σελ. 158.

²⁷⁰ Βλ. Weib W., οπ.π. υποσημ. 251, σελ. 72.

συνδυασμός των διατάξεων 52 παρ.3 και 53 του Χάρτη, οδηγεί στο συμπέρασμα πως σε περίπτωση διεύρυνσης του επιπέδου προστασίας ενός δικαιώματος από την ΕΣΔΑ, το ΔΕΕ υποχρεούται να αναπροσαρμόσει προς τα πάνω την ερμηνεία του αντίστοιχου δικαιώματος του Χάρτη. Αντίθετα, σε περίπτωση μείωσης του επιπέδου προστασίας ενός δικαιώματος από την ΕΣΔΑ, το ενωσιακό επίπεδο προστασίας του δικαιώματος διατηρείται ως έχει, με το άρθρο 53 να λειτουργεί ως «ρήτρα μη υποβάθμισης»²⁷¹. Βέβαια, πρόκειται για μία άποψη ενδεχομένως όχι απόλυτα συνεπής νομολογιακά, αν αναλογιστεί κανείς την προώθηση από την υπόθεση *Fransson* ενός αυτόνομου τρόπου καθορισμού του ενωσιακού επιπέδου προστασίας.

Το άρθρο αυτό ουσιαστικά εισάγει μία «νομική υποχρέωση»²⁷², η οποία μάλιστα απορρέει από τον Χάρτη, που αποτελεί ένα κείμενο ενωσιακού πρωτογενούς δικαίου, και η οποία συνεπάγεται τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ που αντιστοιχούν σε δικαιώματα του Χάρτη, από όλα τα ενωσιακά όργανα αλλά και τα κράτη μέλη, όταν τα τελευταία εφαρμόζουν ενωσιακό δίκαιο. Πρόκειται για μία υποχρέωση που απορρέει ευθέως από τον Χάρτη και δεν εξαρτάται ούτε από την προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ ούτε από κάποια απόφαση του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ούτε από την επιβολή κάποιας κύρωσης για παραβίαση ενός θεμελιώδους δικαιώματος στην ΕΕ από το ΕΔΔΑ.

Καταληκτικώς το άρθρο 52 παρ.3 φαίνεται να αποτελεί την διάταξη εκείνη του Χάρτη η οποία επιβεβαιώνει την διαδραστική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ και η οποία κατά κάποιο τρόπο επιβάλλει στο ΔΕΕ να σέβεται την ΕΣΔΑ αλλά και την νομολογία του ΕΔΔΑ. Και αυτό διότι ο μόνος τρόπος να αποφευχθούν οι διφορούμενες ερμηνείες των δικαιωμάτων του Χάρτη που αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ και να επιτευχθεί μία ομοιογενής αντιμετώπισή τους, είναι ο διάλογος μεταξύ των δύο δικαστηρίων. Ακόμα, σημαντικό είναι να τονίσουμε πως τα δικαιώματα της ΕΣΔΑ που αντιστοιχούν σε δικαιώματα του Χάρτη, ενσωματώνονται σε αυτόν, αποκτώντας μέσω του Χάρτη ισχύ δεσμευτικού πρωτογενούς δικαίου, κάνοντας κάποιους να θεωρήσουν πως λόγω της διάταξης αυτής, μία ενδεχόμενη προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, δεν θα προσέδιδε τίποτα περισσότερο στην νομική σπουδαιότητα των δικαιωμάτων αυτών²⁷³.

2.2. Η νομολογιακή προσέγγιση του άρθρου 52 παρ.3

²⁷¹ Βλ. Ηλιοπούλου -Στράγγα Τ., «Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων-όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο», οπ.π. υποσημ. 36, σελ. 382-383 και Βλ. Πρεβεδούρου Ε., οπ.π. υποσημ. 248, σελ. 297.

²⁷² Βλ. Groussot X., Olsson I., οπ.π. υποσημ. 91, σελ. 14.

²⁷³ Βλ. Weib W., οπ.π. υποσημ. 251, σελ. 71-72.

Το άρθρο 52 παρ.3 αποτέλεσε αντικείμενο έντονης νομολογιακής δραστηριότητας , με αποτέλεσμα να αποσαφηνιστεί ως προς τα περισσότερα σημεία του, τα οποία γεννούσαν αμφιβολίες και οδηγούσαν σε διαφορούμενες ερμηνείες.

Χαρακτηριστική ως προς την εφαρμογή του άρθρου αυτού, αποτελεί η απόφαση του Δικαστηρίου επί της υπόθεσης *Volker*²⁷⁴, η οποία αφορούσε την ερμηνεία του περιεχομένου του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, ενόψει της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, όπως αυτό προστατεύεται στα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη και στο αντίστοιχο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο διαπίστωσε πως :

«51.[...] από το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη προκύπτει ότι, στο μέτρο που περιλαμβάνει δικαιώματα τα οποία αντιστοιχούν σε δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους επιφυλάσσει ειδικότερα η ΕΣΔΑ.

*52.Υπ' αυτές τις συνθήκες, πρέπει να θεωρηθεί, αφενός, ότι ο σεβασμός του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή ενόψει της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ο οποίος αναγνωρίζεται στα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη[...] (βλ. μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ, αποφάσεις *Amann* κατά *Ελβετίας*[...]) και, αφετέρου, ότι οι περιορισμοί οι οποίοι μπορούν να επιβληθούν νομίμως στο δικαίωμα της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα αντιστοιχούν σε εκείνους που γίνονται δεκτοί κατά το άρθρο 8 ΕΣΔΑ.»*

Επιβεβαιώνοντας πως λαμβάνεται υπόψη η ΕΣΔΑ αλλά και η νομολογία του ΕΔΔΑ κατά τον προσδιορισμό του περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Στην αξιοποίηση της νομολογίας του ΕΔΔΑ προέβη το ΔΕΕ και στην υπόθεση *Varec*,²⁷⁵ σχετικά με την παραβίαση του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, ενόψει της αποκάλυψης εμπιστευτικών πληροφοριών σχετικά με την σύναψη δημόσιας σύμβασης μεταξύ του βελγικού δημοσίου και της Diehl, ανταγωνίστριας επιχείρησης της Varec . Στην υπόθεση αυτή, το ΔΕΕ επισήμανε ότι το άρθρο 7 του Χάρτη περιλαμβάνει και τον σεβασμό των εμπορικών ή επαγγελματικών δραστηριοτήτων των φυσικών και νομικών προσώπων, όπως αυτή η προϋπόθεση έχει προστεθεί νομολογιακά στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ από το ΕΔΔΑ.

Το ΔΕΕ φαίνεται να δείχνει ένα ιδιαίτερο σεβασμό στην ΕΣΔΑ αλλά και στο ΕΔΔΑ, αναγνωρίζοντας την ιδιότητά του ως εξειδικευμένου δικαστηρίου στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Για αυτό άλλωστε και στην υπόθεση *DEB*²⁷⁶ , στην οποία τέθηκε το ερώτημα αν η αρχή της αποτελεσματικότητας του άρθρου 47 παρ.3 του Χάρτη επιτάσσει την

²⁷⁴ ΔΕΕ C-92/09 & 93/09 (9-11-2010), *Volker und Markus Schecke GbR & Hartmut Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662.

²⁷⁵ ΔΕΚ C-450/06 (14-2-2008), *Varec*, ECLI:EU:C:2008:91, σκ. 48. Σχετική και η απόφαση ΔΕΕ C-400/10 PPU (5-10-2010), *McB*, ECLI:EU:C:2010:582, σκ. 53.

²⁷⁶ ΔΕΕ C-279/09 (22-12-2010), *DEB*, ECLI:EU:C:2010:811.

παροχή ευεργετήματος πενίας σε νομικό πρόσωπο, όπως η DEB, ώστε να μπορέσει η τελευταία να προκαταβάλει ένα ποσό των εξόδων δίκης σχετικής με την αποκατάσταση της ζημίας που αυτή υπέστη, λόγω καθυστερημένης μεταφοράς Οδηγιών στο εσωτερικό γερμανικό δίκαιο, το Δικαστήριο αναγνώρισε πως:

«35. Όσον αφορά τον Χάρτη, το άρθρο 52, παράγραφος 3, αυτού καθιστά σαφές ότι, καθό μέτρο περιλαμβάνει δικαιώματα τα οποία αντιστοιχούν στα δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους επιφυλάσσει ειδικότερα η εν λόγω Σύμβαση. Όπως επεξηγείται στη διάταξη αυτή, η έννοια και η εμβέλεια των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων καθορίζονται όχι μόνον από τις διατάξεις της ΕΣΔΑ, αλλά και, ιδίως, από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου[...]

Η προσπάθεια του Δικαστηρίου για μια συντονισμένη και αρμονική δράση με το ΕΔΔΑ αποτυπώνεται και στην απόφαση NS²⁷⁷, η οποία ακολούθησε την απόφαση του ΕΔΔΑ MSS κατά Βελγίου και Ελλάδας²⁷⁸, η οποία δέχθηκε την εξαιρετική μη εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, αναφορικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου, όταν παρατηρούνται έντονες συστημικές ελλείψεις στις διαδικασίες υποδοχής και ασύλου εντός ενός κράτους μέλους. Οι δύο αυτές αποφάσεις, αποδεικνύουν πως τα δύο δικαστήρια στοχεύουν στην αρμονική συνεργασία τους στον τομέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων σεβόμενα τους στόχους των δύο διαφορετικών εννόμων τάξεων που υπηρετούν.

Στο πλαίσιο της απόφασης NS, η Γεν. Εισαγγελέας Trstenjak τόνισε με τις προτάσεις της²⁷⁹ πως «145.[...] Καθόσον η προστασία την οποία παρέχει η ΕΣΔΑ εξελίσσεται διαρκώς υπό το πρίσμα της ερμηνείας της από το ΕΔΔΑ (64), πρέπει και η παραπομπή στην ΕΣΔΑ κατά το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη να θεωρηθεί κατ' ουσία ως δυναμική παραπομπή στην οποία εμπίπτει, κατ' αρχήν, και η νομολογία του ΕΔΔΑ.», καθιστώντας το ΕΔΔΑ ως αυτονόητο παρακολούθημα της ΕΣΔΑ, επισημαίνοντας όμως ότι θα πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη πως η ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το ΕΔΔΑ αποτελεί «δικαστικές κρίσεις επί συγκεκριμένων περιπτώσεων» και άρα δεν πρέπει να «θεωρηθεί ότι η νομολογία του ΕΔΔΑ ως ερμηνευτική πηγή έχει απεριόριστη ισχύ». Πρόκειται, βέβαια, για άποψη που δεν λαμβάνει

²⁷⁷ ΔΕΕ C-411/10 & C-493/10 (21-12-2011), N. S. και Λοιποί, ECLI:EU:C:2011:865.

²⁷⁸ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 30696/09(21-1-2011), MSS κατά Βελγίου και Ελλάδας.

²⁷⁹ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Trstenjak της 22-9-2011 στην υπόθεση ΔΕΕ C-411/10 & C-493/10(21-12-2011), N.S. και Λοιποί, ECLI:EU:C:2011:611, σκ. 145-146.

υπόψη πως παρότι το ΕΔΔΑ προβαίνει σε ad hoc δικαιοδοτικές κρίσεις , εντούτοις οι ερμηνείες που δίνει στα δικαιώματα μπορούν να αξιοποιηθούν γενικά για την ερμηνεία της ΕΣΔΑ²⁸⁰.

Παρότι το Δικαστήριο φαίνεται να αξιοποιεί την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ κατά την ερμηνεία των δικαιωμάτων εκείνων του Χάρτη που αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, εντούτοις αυτό δεν είναι απόλυτο. Από την στιγμή που τέθηκε σε ισχύ η Συνθήκη της Λισαβόνας, το Δικαστήριο φαίνεται να αναφέρεται κατά κόρον στον Χάρτη παραμελώντας ορισμένες φορές την ΕΣΔΑ. Ο Χάρτης έχει αποκτήσει πλέον πρωτεύουσα σημασία στην νομολογία του ΔΕΕ , όπως φαίνεται να παρατηρούν και οι δικαστές Costa και Σκουρής στην Κοινή Ανακοίνωσή τους αναφορικά με την εφαρμογή του ΧΘΔ και την προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ²⁸¹.

Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ο Χάρτης να αποτελεί πλέον το σημείο αναφοράς για την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την στιγμή που η ΕΣΔΑ και η νομολογία του ΕΔΔΑ, αξιοποιούνται μόνο όπου το ΔΕΕ δεν έχει αποφανθεί με προγενέστερη νομολογία του επί ενός συγκεκριμένου ζητήματος. Γενικότερα, παρατηρείται ότι το ΔΕΕ πολλές φορές επικαλείται μόνο το εφαρμοστέο στην συγκεκριμένη περίπτωση άρθρο του Χάρτη, και είτε παραλείπει να αναφερθεί στην σχετική διάταξη της ΕΣΔΑ, ακόμα και όταν οι προσφεύγοντες την επικαλούνται²⁸² , είτε κρίνει πως παρέλκει η εξέταση του εν λόγω άρθρου²⁸³.

Πράγματι, ακόμα και στην προαναφερθείσα υπόθεση *Volker*, το ΔΕΕ προκείμενου να εξετάσει την εγκυρότητα των Οδηγιών αξιοποίησε κατά πρωτεύοντα λόγο τον Χάρτη , την στιγμή μάλιστα που αυτός δεν είχε καταστεί ακόμα νομικά δεσμευτικός. Αντίστοιχη, ήταν και η υπόθεση *Otis*²⁸⁴, στην οποία εξετάστηκε αν συμφωνεί με το δικαίωμα στην δίκαιη δίκη, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη και 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, η συμμετοχή της Επιτροπής και ως αρχής ανταγωνισμού επιβάλλουσας κυρώσεις και ως αιτούσας εκ μέρους της Ένωσης αγωγής αποζημίωσης για αντιανταγωνιστική συμπεριφορά. Εν προκειμένω, το ΔΕΕ αποφάνθηκε πως:

« 47. Το εν λόγω άρθρο 47 του Χάρτη θέτει σε εφαρμογή στο δίκαιο της Ένωσης την προστασία που παρέχει το άρθρο 6, παράγραφος 1, ΕΣΔΑ. Επομένως, χωρεί επίκληση μόνο της πρώτης από τις διατάξεις αυτές[...]

²⁸⁰ Groussot X., Olsson I., οπ.π. υποσημ. 91, σελ. 15-16.

²⁸¹ Κοινή Ανακοίνωση των δικαστών Costa και Σκουρή, της 27-1-2011, www.echr.coe.int .

²⁸² ΔΕΕ C-272/09 P(8-12-2011), *KME Germany/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2011:810 ,σκ. 88,91,92.

²⁸³ ΔΕΕ C-386/10 P(8-12-2011), *Chalkor/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2011:815, σκ.51.

²⁸⁴ ΔΕΕ C-199/11(6-11-2012), *Otis*, ECLI:EU:C:2012:684.

Χαρακτηριστική προς την κατεύθυνση αυτή είναι και η απόφαση *Akzo Nobel*²⁸⁵, σχετικά με την παραβίαση του δικαιώματος απορρήτου της επικοινωνίας μεταξύ πελατών και δικηγόρων, στο πλαίσιο διενέργειας ελέγχων για την διαπίστωση αντια ανταγωνιστικής συμπεριφοράς των εταιριών Akzo και Akros. Εν προκειμένω, το ΔΕΚ παρά τις Προτάσεις της Γεν. Εισαγγελέα Kokott²⁸⁶, να ληφθεί υπόψη η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, για τη μη αναγνώριση του δικηγορικού απορρήτου σε σχέση με την εσωτερική αλληλογραφία μιας επιχειρήσεως ή ενός ομίλου με έμμισθους δικηγόρους, το ΔΕΚ όχι μόνο δεν έλαβε υπόψη την άποψη αυτή, αλλά δεν έκανε καμία αναφορά στην ΕΣΔΑ ή το άρθρο 52 παρ.3.

Οι αποφάσεις αυτές μαρτυρούν την τάση του Δικαστηρίου να προωθεί τον αυτόνομο και ξεχωριστό χαρακτήρα του ενωσιακού συστήματος προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επισημαίνοντας άλλωστε και στην υπόθεση *Kadi*²⁸⁷ ότι :

«316.[...] ο εκ μέρους του Δικαστηρίου έλεγχος του κύρους όλων των κοινοτικών πράξεων με κριτήριο τα θεμελιώδη δικαιώματα πρέπει να θεωρείται ως έκφραση, εντός μιας κοινότητας δικαίου, συνταγματικής εγγυήσεως απορρέουσας από τη Συνθήκη ΕΚ ως αυτοτελούς νομικού συστήματος και μη δυνάμενης να τεθεί εν αμφιβόλω από διεθνή συμφωνία.»

Η τάση αυτή του Δικαστηρίου δεν είναι όμως τυχαία αν αναλογιστεί κανείς πως ο Χάρτης περιλαμβάνει ένα πιο σύγχρονο και εκτενέστερο της ΕΣΔΑ κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πρόκειται, μάλιστα, για ένα κείμενο προσαρμοσμένο στις ενωσιακές ανάγκες, το οποίο μέσω του άρθρου 52 παρ.3 εξασφαλίζει στην Ένωση την δυνατότητα να παρέχει ευρύτερη προστασία στα θεμελιώδη δικαιώματα. Ακόμα, η αξιοποίηση από το Δικαστήριο εργαλείων της ενωσιακής έννομης τάξης, όπως το άρθρο 6 παρ.3 ΣΕΕ, επιτρέπει στο ΔΕΕ να επικαιροποιεί τα κατοχυρωμένα στον Χάρτη δικαιώματα ή να τα εμπλουτίζει με νέα, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω ηλικίας²⁸⁸.

Ωστόσο, παρότι το ΔΕΕ φαίνεται να επιθυμεί να διαφυλάξει την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης του, εντούτοις, θα πρέπει να αναγνωρίσει τον ρόλο του ως ενός δικαστηρίου που δεν επιφορτίζεται αμιγώς με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά όπου διαθέτει και έναν αγοραίο προσανατολισμό, πράγμα που σημαίνει πως τα θεμελιώδη δικαιώματα σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως εργαλείο «ευρωπαϊκής ενοποίησης». Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται και από το γεγονός πως τα θεμελιώδη δικαιώματα στις υποθέσεις

²⁸⁵ ΔΕΚ C-550/07 P(14-9-2010), *Akzo Nobel Chemicals and Akros Chemicals/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:512.

²⁸⁶ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Kokott της 29-4-2010 στην υπόθεση ΔΕΚ C- 550/07 (14-9-2010), *Akzo Nobel Chemicals and Akros Chemicals/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:229, σκ. 141 επ.

²⁸⁷ ΔΕΚ C-402/05 P & C-415/05 P(3-9-2008), *Kadi and Al Barakaat International Foundation/ Συμβούλιο & Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2008:461.

²⁸⁸ ΔΕΚ C-144/04(22-11-2005), *Mangold*, ECLI:EU:C:2005:709.

που εξετάζει το ΔΕΕ , δεν αποτελούν πάντα τον κεντρικό άξονα των προδικαστικών ερωτημάτων, αλλά εξετάζονται συνήθως συμπληρωματικά²⁸⁹.

Επομένως, το άρθρο 52 παρ.3 του Χάρτη επιδιώκει να προωθήσει τον δικαστικό διάλογο μεταξύ του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου και του Στρασβούργου, ακόμα και μετά την θέση σε νομικά δεσμευτική ισχύ του Χάρτη. Σε κάθε περίπτωση, ο κανόνας αυτός δεν επιδιώκει να διαταράξει την θεμελιώδη για την ενωσιακή έννομη τάξη αυτονομία, ούτε να ενσωματώσει μερικώς , όπως κάποιοι υποστήριζαν, την ΕΣΔΑ στο ενωσιακό κεκτημένο. Αυτό μάλιστα επιβεβαιώνεται και από την απόφαση *Kamberaj*²⁹⁰, στην οποία διαπιστώθηκε πως το άρθρο 6, παράγραφος 3, ΣΕΕ δεν ρυθμίζει τη σχέση μεταξύ της ΕΣΔΑ και των εννόμων τάξεων των κρατών μελών ούτε καθορίζει τις συνέπειες που πρέπει να συνάγουν τα εθνικά δικαστήρια σε περίπτωση αντίθεσης ενός κανόνα του εθνικού δικαίου προς τα δικαιώματα που κατοχυρώνει η εν λόγω σύμβαση. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, ιδρυτικός σκοπός του άρθρου 52 παρ.3 δεν είναι να ενσωματωθεί η ΕΣΔΑ στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο αλλά απλώς να ληφθεί υπόψη η ΕΣΔΑ και η νομολογία του ΕΔΔΑ. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται την νομική δέσμευση του Δικαστηρίου από την ΕΣΔΑ ή την νομολογία του ΕΔΔΑ, καθώς άλλωστε και η Ένωση δεν έχει προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ. Επομένως, το άρθρο 52 παρ.3 στηρίζεται περισσότερο στην «ισχυρή επιρροή» που ένα δικαστήριο εξειδικευμένο στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να ασκήσει²⁹¹.

Προβλήματα σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 52 παρ.3 ανακύπτουν και στην περίπτωση κατά την οποία δικαιώματα του Χάρτη αντιστοιχούν σε δικαιώματα των Πρωτοκόλλων της ΕΣΔΑ, τα οποία δεν έχουν επικυρωθεί από όλα τα κράτη μέλη. Το πρόβλημα αυτό ανέκυψε και στην υπόθεση *Fransson*²⁹² , αναφορικά με την αρχή *ne bis in idem* του άρθρου 50 του Χάρτη, η οποία αντιστοιχεί στο άρθρο 4 του Πρωτοκόλλου 7 της ΕΣΔΑ, το οποίο δεν έχει επικυρωθεί από όλα τα κράτη μέλη. Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργήθηκε το ερώτημα αν εν προκειμένω το Δικαστήριο όφειλε να ερμηνεύσει το δικαίωμα αυτό σύμφωνα με την νομολογία του ΕΔΔΑ.

Σημαντικές για την απάντηση του ερωτήματος αυτού είναι οι Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα *Villalón*²⁹³, ο οποίος διέκρινε τα δικαιώματα του Χάρτη που αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ, σε «κεντρικά δικαιώματα» (“core corresponding rights”) και σε «περιφερειακά

²⁸⁹ Douglas – Scott S., οπ.π. υποσημ. 240, σελ. 20-21.

²⁹⁰ ΔΕΕ C-571/10 (24-4-2012), *Kamberaj*, ECLI:EU:C:2012:233, σκ. 62-63.

²⁹¹ Βλ. Kokott J, Sobotta C., “Protection of Fundamental Rights in the European Union: On the Relationship between EU Fundamental Rights, the European Convention and National Standards of Protection”, Τευχ. 34, N° 1, 2015, Yearbook of European Law, σελ. 65.

²⁹² ΔΕΕ C-617/10(26-2-2013), *Åkerberg Fransson*, ECLI:EU:C:2013:105.

²⁹³ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Cruz Villalón* της 12-6-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-617/10(26-2-2013), *Åkerberg Fransson*, ECLI:EU:C:2012:340, σκ. 83-86.

δικαιώματα(“peripheral corresponding rights”). Τα πρώτα είναι εκείνα τα οποία κατά την γνώμη του πρέπει υποχρεωτικώς να ερμηνευθούν βάσει της νομολογίας του ΕΔΔΑ και τα τελευταία εκείνα για τα οποία μπορεί να ακολουθηθεί μια μερικώς αυτόνομη ερμηνεία και για τα οποία, επομένως, δικαιολογείται παρέκκλιση από την υποχρεωτική ερμηνεία τους υπό το φως της ΕΣΔΑ και του ΕΔΔΑ²⁹⁴. Στην έννοια , λοιπόν, των περιφερειακών δικαιωμάτων , ενέταξε και τα δικαιώματα εκείνα του Χάρτη τα οποία αντιστοιχούν μεν σε δικαιώματα των Πρωτοκόλλων της ΕΣΔΑ, Πρωτόκολλα δε τα οποία δεν έχουν επικυρωθεί από όλα τα κράτη μέλη.

²⁹⁴ Βλ. Groussot X., Olsson I., οπ.π. υποσημ. 91, σελ. 17-18 και Sánchez S.I., οπ.π. υποσημ. 111, σελ. 1604.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Το ενωσιακό σύστημα των επιτρεπόμενων περιορισμών ως προϊόν διάδρασης με την ΕΣΔΑ

*

Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων που απορρέουν από την ΕΣΔΑ προκύπτει όχι μόνο από την διασαφήνιση του περιεχομένου και την ερμηνεία των εννοιών των δικαιωμάτων αλλά και από τους περιορισμούς που επιβάλλονται σε αυτά. Οι περιορισμοί αυτοί αξιολογούνται αποκλειστικά από το ΔΕΕ, διότι η όποια ανάμειξη ενός διεθνούς δικαστηρίου, όπως το ΕΔΔΑ, θα διακύβευε την ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Εντούτοις, παρότι το ΔΕΕ προβαίνει στην αξιοποίηση αυτόνομων ενωσιακών κριτηρίων για την επιβολή περιορισμών σε ένα δικαίωμα που αντιστοιχεί με κάποιο δικαίωμα της ΕΣΔΑ, φαίνεται να λαμβάνει συγχρόνως υπόψη το εύρος και την ερμηνεία των περιορισμών αυτών από την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, στο πλαίσιο της συνεργατικής σχέσης που αναπτύσσει με την έννομη τάξη της ΕΣΔΑ.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα επιχειρηθεί να υπογραμμισθεί η έμπνευση που αντλούσε το Δικαστήριο από τις διεθνείς συμφωνίες περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων με προεξέχουσα την ΕΣΔΑ ως προς την επιβολή περιορισμών σε μία προ του Χάρτη εποχή (3.1) ενώ στην συνέχεια θα εντοπισθεί η συμβολή της ΕΣΔΑ στην διαμόρφωση του καθεστώτος επιβολής περιορισμών σύμφωνα με τα άρθρα 52 παρ.3 και 52 παρ.1 του Χάρτη (3.2).

3.1. Η άντληση έμπνευσης από το σύστημα περιορισμών που υιοθετεί η ΕΣΔΑ. Μία προ του Χάρτη νομολογία

Η ΕΣΔΑ φαίνεται να κατέχει σπουδαία θέση παρέχοντας πολύτιμες ενδείξεις για την διάπλαση του συστήματος περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ήδη μάλιστα από ένα πρώιμο χρονικό στάδιο, όπου η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων επιτυγχάνονταν στο πλαίσιο μιας άγραφης γενικής αρχής δικαίου. Το Δικαστήριο, λοιπόν, έχει χαράξει με σειρά

αποφάσεων του τα όρια που τίθενται στα θεμελιώδη δικαιώματα και τον βαθμό που είναι θεμιτό αυτά να υφίστανται περιορισμούς.

Πράγματι, στην υπόθεση *Nold*²⁹⁵ το Δικαστήριο φαίνεται να προέβλεψε έναν από τους θεμελιωδέστερους επιτρεπτούς περιορισμούς στην άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος αναφέροντας ότι:

«14[...] Και κατά την κοινοτική έννομη τάξη είναι θεμιτή η επιφύλαξη σχετικά με τα δικαιώματα της εφαρμογής ορισμένων ορίων που δικαιολογούνται από τους στόχους γενικού συμφέροντος, τους οποίους επιδιώκει η Κοινότητα, εφόσον δεν θίγεται η ουσία των δικαιωμάτων αυτών.»

Οι «στόχοι γενικού συμφέροντος» αποτελούν μια σημαντική επιφύλαξη εκ μέρους της Ένωσης προκειμένου αυτή να δικαιολογήσει την επιβολή περιορισμών σε κάποιο θεμελιώδες δικαίωμα. Πρόκειται για μία επιφύλαξη, η οποία δεν αποτελεί καινοτομία του ΔΕΕ αλλά αντίθετα συναντάται τόσο στα εθνικά συντάγματα και τις νομοθεσίες των κρατών μελών, όσο και στο κείμενο της ΕΣΔΑ, όπως για παράδειγμα στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ σχετικά με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και το άρθρο 2 του Τετάρτου Πρωτοκόλλου σχετικά με την ελευθερία μετακίνησης. Στα κείμενα αυτά «οι στόχοι γενικού συμφέροντος» αποτυπώνονται με την παρεμφερή έννοια του «δημόσιου συμφέροντος».

Πρόκειται για μία αρκετά αφηρημένη και γενική έννοια, η οποία σκοπό έχει να καλύψει όλες τις περιπτώσεις εκείνες που αντιπροσωπεύουν το ενωσιακό συμφέρον και εξυπηρετούν τους στόχους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για γενικούς στόχους της ενωσιακής δράσης που συνδέονται με την ίδια την ίδρυση, την παρουσία και την δράση της Ένωσης²⁹⁶. Τέλος, ενδιαφέρον είναι, πως παρότι το Δικαστήριο στην ίδια σκέψη του επιβεβαιώνει την έμπνευση που αντλεί στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις και τις διεθνείς συμβάσεις, με προεξέχουσα την ΕΣΔΑ, επιλέγει να διατυπώσει και το επιτρεπτό ενός περιορισμού στα θεμελιώδη δικαιώματα προς ικανοποίηση των στόχων της Ένωσης, αναγόμενο και πάλι στις ίδιες πηγές έμπνευσης. Με τον τρόπο αυτό, καθιστά σαφές πως η ΕΣΔΑ και τα εθνικά συντάγματα δεν του παρέχουν έμπνευση μόνο για τον καθορισμό του περιεχομένου των δικαιωμάτων αλλά και για τους νόμιμους σε αυτά περιορισμούς²⁹⁷.

²⁹⁵ Βλ. ΔΕΚ, C-4/73(11-1-1977), *Nold KG/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1974:51.

²⁹⁶ Βλ. σχετική ανάλυση άρθρου 3 ΣΕΕ, Χριστιανός Β. κ.τ.λ., «*Συνθήκη ΣΕΕ & ΣΑΕΕ- Κατ' άρθρο ερμηνεία*», οπ.π. υποσημ. 95, σελ. 13.

²⁹⁷ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 156.

Η έννοια του δημοσίου συμφέροντος φαίνεται να απασχόλησε το Δικαστήριο και στην υπόθεση *Ter Voort*²⁹⁸, αναφορικά με την παραβίαση του δικαιώματος της ελευθερίας έκφρασης για την απαγόρευση ενημέρωσης, από τρίτα πρόσωπα άσχετα με τον πωλητή, μέσω φυλλαδίου για τις θεραπευτικές ιδιότητες ενός σκευάσματος που πωλούνταν στην ολλανδική αγορά. Στο πλαίσιο αυτό, έγινε αναφορά στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, σχετικά με το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης, για το οποίο το ΔΕΕ επισήμανε ότι:

«35. Η ελευθερία εκφράσεως, η οποία κατοχυρώνεται με το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως περί Προασπίσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καταλέγεται μεταξύ των γενικών αρχών του δικαίου, για την τήρηση των οποίων μεριμνά το Δικαστήριο[...]

38. Εξάλλου, το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως περί Προασπίσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπει στην παράγραφο 2 ότι η άσκηση της ελευθερίας εκφράσεως ενδέχεται « να υπόκειται σε ορισμένες διατυπώσεις, προϋποθέσεις, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπόμενες από τον νόμο, οι οποίες αποτελούν αναγκαία μέτρα για την προστασία της υγείας, εντός μιας δημοκρατικής κοινωνίας (...) ».

Από την ανωτέρω συλλογιστική του Δικαστηρίου, παρατηρείται και πάλι πως ως προς τον τρόπο καθορισμού των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων αντλείται έμπνευση από τις διεθνείς συμφωνίες περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και ιδίως από την ΕΣΔΑ. Εν προκειμένω, μάλιστα, το Δικαστήριο επέκτεινε την δυνατότητα επιβολής περιορισμών στην άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος όχι προς το συμφέρον της Ένωσης αλλά των κρατών μελών. Πράγματι, θα ήταν άδικο και θα παραβίαζε την αρχή του άρθρου 4 παρ.3 ΣΕΕ περί καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών και της Ένωσης, η δυνατότητα της τελευταίας να επικαλείται περιορισμούς στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αναγόμενους στο συμφέρον της, και η σύγχρονη στέρηση της δυνατότητας αυτής στα κράτη μέλη, την στιγμή μάλιστα που διακηρύσσεται στο άρθρο 4 παρ.2 ΣΕΕ, ο σεβασμός της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών.

Σε παρόμοιο πλαίσιο κινήθηκε και η απόφαση του ΠΕΚ *Connolly κατά Επιτροπής*, στην οποία μεταξύ άλλων εκφράστηκαν αιτιάσεις για παραβίαση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας εκφράσεως, όπως αυτά κατοχυρώνονται στα άρθρα 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και 10 της ΕΣΔΑ αντίστοιχα. Εν προκειμένω, το ΠΕΚ αποφάνθηκε ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα δεν αποτελούν απόλυτες προνομίες αλλά είναι δυνατό να συνεπάγονται περιορισμούς, υπό την προϋπόθεση ότι αυτοί πράγματι ανταποκρίνονται σε επιδιωκόμενους από την Κοινότητα στόχους γενικού συμφέροντος και δεν αποτελούν, ενόψει του επιδιωκόμενου

²⁹⁸ Βλ. ΔΕΚ C-219/91(28-10-1992), *Ter Voort*, ECLI:EU:C:1992:414.

σκοπού, υπέρμετρη και αφόρητη παρέμβαση η οποία θα έθιγε την ίδια την ουσία των δικαιωμάτων αυτών²⁹⁹. Ενδιαφέρον είναι πως στην αναίρεση της απόφασης αυτής, το ΔΕΚ προέβη σε μία μακροσκελή ανάπτυξη³⁰⁰ του άρθρου 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ , όπως αυτό έχει ερμηνευθεί από το ΕΔΔΑ, προκειμένου να κρίνει την νομιμότητα επιβολής περιορισμών στην ελευθερία έκφρασης, αποδεικνύοντας για ακόμα μια φορά την επιρροή που ασκεί το σύστημα περιορισμών της ΕΣΔΑ στην ενωσιακή έννομη τάξη.

Με την αξιολόγηση του άρθρου 10 παρ.2 της ΕΣΔΑ, το ΔΕΚ επιβεβαίωσε πως και στην ενωσιακή έννομη τάξη υπάρχουν δικαιώματα που δεν αποτελούν απόλυτα προνόμια αλλά που αντίθετα πρέπει να ωρόνται υπό το πρίσμα μίας εξισορρόπησης συμφερόντων και να υποχωρούν, όπου κρίνεται θεμιτό να προταχθούν «οι στόχοι γενικού συμφέροντος» που επιδιώκει η Ένωση ή το «δημόσιο συμφέρον» των κρατών μελών. Όπως, όμως, αναφέρει και το άρθρο 10 παρ.2 της ΕΣΔΑ, οι περιορισμοί δικαιολογούνται μόνο εφόσον αποτελούν «αναγκαία μέτρα σε μία δημοκρατική κοινωνία» πράγμα που συνεπάγεται πως οι περιορισμοί δεν πρέπει να υπερβαίνουν ποτέ τα όρια του αναγκαίου³⁰¹ ενώ θα πρέπει πάντα να υπακούουν στην αρχή της αναλογικότητας, ώστε να εξασφαλίζεται σε κάθε περίπτωση πως ο περιορισμός δεν θίγει την ουσία, τον πυρήνα του δικαιώματος.

Άλλες φορές πάλι, το ΔΕΚ προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, παραλείποντας ακόμα και το «τριπλό» τέστ ελέγχου των περιορισμών που συνήθως υιοθετεί(εξυπηρέτηση ενός γενικού συμφέροντος, σεβασμός του «πυρήνα» ενός δικαιώματος, τήρηση αναλογικότητας), αρκούμενο απλώς να εφαρμόσει τα άρθρα της ΕΣΔΑ απευθείας.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της υπόθεσης *National Panasonic*, στην οποία η προσφεύγουσα ζήτησε την ακύρωση απόφασης της Επιτροπής που είχε εκδοθεί στο πλαίσιο του άρθρου 85 παρ.3 ΣυνθΕΚ, επικαλούμενη μεταξύ άλλων παραβίαση του δικαιώματός της στην οικογενειακή και ιδιωτική ζωή, ενόψει μη κοινοποίησης της απόφασης και μη ακρόασής της . Εν προκειμένω, το Δικαστήριο αρκέστηκε να εφαρμόσει το τεστ αναλογικότητας που περιελάμβανε το άρθρο 8 παρ. 2 ΕΣΔΑ και όχι την αναλογικότητα όπως αυτή διαμορφώνεται ενωσιακά³⁰². Παρότι, και με την αποκλειστική εφαρμογή του άρθρου 8 παρ. 2 της ΕΣΔΑ και χωρίς την εξέταση της εικαζόμενης παραβίασης μέσω της ενωσιακά διαμορφωμένης αρχής της αναλογικότητας , καταλήγουμε στο ίδιο συμπέρασμα, εντούτοις τα κριτήρια που εισάγει το 8 παρ.2 της ΕΣΔΑ δεν είναι πανομοιότυπα με αυτά που έχει προβλέψει το ΔΕΕ για την αρχή της αναλογικότητας, γεγονός που δεν αποκλείει με βεβαιότητα τις διαφοροποιήσεις.

²⁹⁹ ΠΕΚ Τ -34/96 & Τ- 163/96(19-5-1999) , *Connolly/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:1999:102,σκ.111 και 148.

³⁰⁰ ΔΕΚ C-274/99 Ρ(6-3-2001), *Connolly/Επιτροπή* , ECLI:EU:C:2001:127,σκ.40-50.

³⁰¹ ΔΕΚ C-36/75 (28-10-1975), *Rutili/ Υπουργού Εσωτερικών*, ECLI:EU:C:1975:137,σκ.32.

³⁰² ΔΕΚ C-136/79(26-6-1980), *National Panasonic/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1980:169, σκ.18-22.

Παρότι, λοιπόν, φαίνεται το ΔΕΕ να επιθυμεί να εξετάζει τους επιβαλλόμενους στα θεμελιώδη δικαιώματα περιορισμούς υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ, δεν είναι λίγες οι φορές που το ΔΕΕ κήρυξε ευατό αναρμόδιο να πράξει τούτο. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Cinéthèque*³⁰³ εξετάστηκε η συμβατότητα του γαλλικού νόμου περί απαγόρευσης ταυτόχρονης προβολής ταινιών σε κινηματογραφικές αίθουσες και πώλησης αυτών, με τα άρθρα 28 και 29 ΣΕΕ περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, οι προσφεύγοντες επικαλέστηκαν και το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ περί ελευθερίας έκφρασης, για το οποίο το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι:

«26 Το Δικαστήριο έχει μεν την υποχρέωση να εξασφαλίζει το σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο συγκεκριμένο τομέα του κοινοτικού δικαίου, δεν έχει, όμως, αρμοδιότητα να εξετάζει αν συμφωνούν με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση οι εθνικοί νόμοι οι οποίοι, όπως εν προκειμένω, εμπίπτουν σε πεδίο κρίσεως του εθνικού νομοθέτη.»

Πρόκειται για διαπίστωση που αποδεικνύει τον φόβο του Δικαστηρίου για την ενδεχόμενη διατάραξη που θα μπορούσε να επιφέρει στην ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων, μία ταυτόχρονη εξέταση των ενωσιακών περιορισμών υπό το πρίσμα των περιορισμών που θέτει η ΕΣΔΑ, επιρρίπτοντας το βάρος αυτό τελικά στον εθνικό νομοθέτη.

3.2. Ο Χάρτης «υποχρεώνει» τον ενωσιακό δικαστή να ανατρέχει στην έννομη τάξη της ΕΣΔΑ

Η ΕΣΔΑ, όπως τονίστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατέχει σπουδαία θέση στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία μάλιστα ενισχύεται από την δυναμική ερμηνευτική δραστηριότητα του ΕΔΔΑ. Πρόκειται για ένα διεθνές κείμενο που όχι μόνο αξιοποιήθηκε εκτενώς νομολογικά στον τομέα επιβολής περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε., αλλά αξιοποιήθηκε και νομοθετικά. Πράγματι, μέσω του άρθρου 52 παρ.3, ο ενωσιακός νομοθέτης με σαφή και ρητή πλέον επιταγή του, επέβαλε στον ενωσιακό δικαστή να λαμβάνει υπόψη την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

Στο παρόν στάδιο, θα αναλυθεί το σύστημα επιβολής νόμιμων περιορισμών του άρθρου 52 παρ.3 του Χάρτη(3.2.1.), στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να εντοπιστεί η επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ και του κειμένου της ΕΣΔΑ στην διαμόρφωση των προϋποθέσεων του άρθρου 52

³⁰³ ΔΕΚ C-60 & 61/84(11-5-1985), *Cinéthèque SA και Λοιποί*, ECLI:EU:C:1985:329.

παρ.1 (3.2.2.) ενώ τέλος θα γίνει μία αναφορά στην σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του άρθρου αυτού και του άρθρου 52 παρ.3(3.2.3.).

3.2.1. Οι θεμιτοί περιορισμοί κατά το άρθρο 52 παρ.3 του Χάρτη

Οι νόμιμοι περιορισμοί, που τίθενται στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ρυθμίζονται από το άρθρο 52 παρ. 2-4, το οποίο ουσιαστικά κωδικοποιεί την προϋπάρχουσα νομολογία του Δικαστηρίου. Η διάρθρωση του άρθρου αυτού στηρίζεται στην διάκριση των δικαιωμάτων ανάλογα με την πηγή προέλευσης τους, προβλέποντας για κάθε κατηγορία διαφορετικές ερμηνευτικές καθοδηγήσεις προς τον ενωσιακό δικαστή και νομοθέτη.

Ειδικότερα, στην τρίτη παράγραφο του άρθρου 52, καθορίζεται ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύονται τα δικαιώματα εκείνα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ ή και των Πρόσθετων Πρωτοκόλλων της, όπως προσθέτουν διευκρινιστικά οι Επεξηγήσεις³⁰⁴. Η συγκεκριμένη διάταξη, προβλέπει πως η έννοια και η εμβέλεια των δικαιωμάτων αυτών ταυτίζεται με εκείνη που αποδίδεται στα αντίστοιχα δικαιώματα από την ΕΣΔΑ και την δυναμική νομολογία του ΕΔΔΑ. Η συγκεκριμένη διάταξη, υποχρεώνει εξίσου τον ενωσιακό δικαστή να λαμβάνει υπόψη το εύρος και την ερμηνεία των δικαιωμάτων αυτών από την ΕΣΔΑ και το ΕΔΔΑ και κατά τον καθορισμό των θεμιτών περιορισμών για τα δικαιώματα αυτά. Επομένως, αν η Σύμβαση αποκλείει τον περιορισμό ορισμένων δικαιωμάτων, αυτά δεν μπορούν να περιοριστούν ούτε βάσει του ενωσιακού δικαίου³⁰⁵. Το άρθρο 52 παρ.3 δεν προσθέτει κάτι καινούριο αλλά αντίθετα ενσωματώνει την νομολογιακή πορεία του Δικαστηρίου, η οποία χαρακτηρίζονταν πάντοτε από συχνές αναφορές στην ΕΣΔΑ και την νομολογία του ΕΔΔΑ.

Σημαντικό στο σημείο αυτό, είναι να διασαφηνιστεί η έννοια της «εμβέλειας» που χρησιμοποιείται στο άρθρο 52 παρ.3 του Χάρτη. Η εμβέλεια αποτελεί μια έννοια η οποία γραμματικά ερμηνευόμενη αποτυπώνει την σφαίρα εντός της οποίας ασκείται αποτελεσματικά και ανεμπόδιστα κάποια δραστηριότητα³⁰⁶. Η έννοια της εμβέλειας συστηματικά ερμηνευόμενη εντός του Χάρτη φαίνεται να αποδίδει τους περιορισμούς που δύναται να επιβληθούν στα δικαιώματα που αντιστοιχούν με εκείνα της ΕΣΔΑ. Στο πλαίσιο αυτό, όταν ο Χάρτης αναφέρει πως η εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων αυτού και της ΕΣΔΑ «είναι ίδιες», μάλλον εννοεί

³⁰⁴ Οι Επεξηγήσεις στο άρθρο 52 αναφέρουν: «[...]Η μνεία της ΕΣΔΑ στοχεύει συγχρόνως στη Σύμβαση και τα Πρωτόκολλά της».

³⁰⁵ Βλ. Πρεβεδούρου Ε., οπ.π. υποσημ. 248, σελ. 297.

³⁰⁶ Βλ. Merriam- Webster Dictionary, Η σημασία της αγγλικής απόδοσης της εμβέλειας –“Scope”: “2: space or opportunity for unhampered motion, activity, or thought ,3: extent of treatment, activity, or influence, 4: range of operation”

πως η νομιμότητα της επιβολής περιορισμών στα δικαιώματα του Χάρτη, εξαρτάται από την νομιμότητα των περιορισμών αυτών σε δικαιώματα της ΕΣΔΑ³⁰⁷.

Στο πλαίσιο, μάλιστα, των επιτρεπόμενων περιορισμών, οι Επεξηγήσεις παραπέμπουν συγκεκριμένα στο άρθρο 15 της ΕΣΔΑ. Το συγκεκριμένο άρθρο παρέχει στα κράτη μέλη την δυνατότητα να προβλέπουν παρεκκλίσεις από τα δικαιώματα της ΕΣΔΑ σε περιπτώσεις πολέμου ή άλλων δημόσιων κινδύνων που συνιστούν απειλή για το έθνος, όταν λαμβάνουν μέτρα στους τομείς της εθνικής άμυνας σε περίπτωση πολέμου και της τήρησης της δημόσιας τάξης. Εξαιρέσεις, αναγόμενες στην δημόσια τάξη, την δημόσια ασφάλεια, την επέλευση ή απειλή επέλευσης πολέμου, την διατήρηση της ειρήνης και διεθνούς ασφάλειας, προβλέπονται και στις ενωσιακού δικαίου διατάξεις των άρθρων 72 και 347 ΣΛΕΕ, κάνοντας ενδεχομένως και την αναφορά του Χάρτη στο άρθρο 15 της ΕΣΔΑ περιττή³⁰⁸.

Αξιοσημείωτο είναι εν προκειμένω να διευκρινιστεί, πως σε περίπτωση που ένα δικαίωμα κατοχυρώνεται παράλληλα στον Χάρτη, την ΕΣΔΑ και τις Συνθήκες, και άρα βρισκόμαστε ενώπιον σύγκρουσης του άρθρου 52 παρ.2 και 52 παρ.3, θεωρείται νομικά ορθότερο να υπερισχύσουν οι διατάξεις των Συνθηκών και άρα οι επιτρεπόμενοι περιορισμοί να καθορισθούν με γνώμονα τις διατάξεις των Συνθηκών. Πρόκειται για μια ερμηνεία δογματικά σύμφωνη με την λειτουργία της ΕΣΔΑ ως μη νομικά δεσμευτικού κειμένου, από το οποίο η Ένωση αντλεί απλώς έμπνευση κατά την ερμηνεία των δικαιωμάτων. Ακόμα, παρότι το άρθρο 52 παρ.3 γραμματικά ερμηνευόμενο φαίνεται να παρέχει μία προτεραιότητα στην ΕΣΔΑ έναντι του δικαίου της Ένωσης, είναι από ενωσιακής σκοπιάς συνεπέστερο διατάξεις του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου να υπερισχύουν έναντι των διατάξεων της ΕΣΔΑ, ενόψει της αρχής της υπεροχής και της ομοιόμορφης ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης μεταξύ των κρατών μελών³⁰⁹.

Πρόκειται για ερμηνευτικό πρόβλημα που ανακύπτει ενόψει της «αλληλοεπικάλυψης» των ερμηνευτικών επιταγών των άρθρων 52 παρ.2-3 και έχει αποδοθεί στην έλλειψη ενός καταλόγου δικαιωμάτων με αμιγώς ενωσιακά χαρακτηριστικά, ο οποίος θα εμπέδωνε και την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης. Πρόκειται όμως για μία άποψη που δεν λαμβάνει υπόψη τις αντιδράσεις που θα προκαλούσε ένας αμιγώς ενωσιακός Χάρτης, ενόψει των ανησυχιών των κρατών μελών για την εκχώρηση όλο και περισσότερο διευρυμένων αρμοδιοτήτων στην Ε.Ε³¹⁰.

³⁰⁷ Βλ. Brittain S., οπ.π. υποσημ. 252, σελ.498.

³⁰⁸ Βλ. Περάκης Μ., οπ.π. υποσημ. 4, σελ. 162.

³⁰⁹ ΔΕΕ C-88/13(11-9-2014), *Gruslin*, ECLI:EU:C:2014:2205, σκ.32.

³¹⁰ Βλ. Μαργαρίτης Κ., οπ.π. υποσημ. 22, σελ. 185-186.

Την άποψη αυτή φαίνεται να συμμερίζεται και το ΔΕΕ , έχοντας μάλιστα απορρίψει σε ορισμένες περιπτώσεις τη νομολογία του ΕΔΔΑ προκειμένου να προστατέψει θεμελιώδη ενωσιακά συμφέροντα που αποτυπώνονται στις Συνθήκες. Τέτοια περίπτωση ήταν και η υπόθεση *Byankov*³¹¹ σχετικά με την απαγόρευση εξόδου από την βουλγαρική επικράτεια Βούλγαρου υπηκόου, ενόψει της οφειλής του ενδιαφερόμενου σε νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό, ανέκυψε μεταξύ άλλων και το ζήτημα αν το άρθρο 52 παρ.1 επιτρέπει την επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των Ευρωπαίων πολιτών, ενόψει οφειλών σε νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου.

Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο εξέφρασε την ανησυχία του για την απόκλιση μεταξύ του επιπέδου προστασίας που παρέχεται στους πιστωτές, ενόψει των διαφοροποιήσεων που εντοπίζονται στην δυνατότητα επιβολής περιορισμών στο δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας μεταξύ του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ³¹². Πράγματι, ενώ το ΕΔΔΑ επέτρεπε την επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας με την επίκληση λόγων δημόσιας τάξης απλώς και μόνο για την εξυπηρέτηση οικονομικών συμφερόντων, το ΔΕΕ επέτρεψε την επιβολή περιορισμών μόνο για έναν από τους λόγους που αναφέρονται εξαντλητικά στο άρθρο 27 παρ. 1 της *Οδηγίας 2004/38*³¹³ και οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν δύνανται να εξυπηρετούν οικονομικής φύσεως συμφέροντα³¹⁴. Το ΔΕΕ , λοιπόν, ακολούθησε μια ερμηνεία η οποία επιβεβαίωσε τον φόβο του αιτούντος δικαστηρίου για διαφορετική ερμηνεία μεταξύ αντίστοιχων στον Χάρτη και την ΕΣΔΑ δικαιωμάτων, αντίθετα από όσα προβλέπει το άρθρο 52 παρ.3.

Ωστόσο την στάση αυτή του ΔΕΕ, φαίνεται να υποστήριξε και στις Προτάσεις του ο Γεν. Εισαγγελέας *Mengozzi*³¹⁵ ο οποίος διαπίστωσε πως το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας προστατεύεται σε μεγαλύτερο βαθμό από το ενωσιακό δίκαιο συγκριτικά με την ΕΣΔΑ. Κατά τον Γεν. Εισαγγελέα , μάλιστα :

«27. [...]στο δίκαιο της Ένωσης προβλέπονται πολυάριθμα ένδικα βοηθήματα τα οποία είναι ικανά να διασφαλίσουν τα δικαιώματα των πιστωτών χωρίς να καθίσταται αναγκαία η προσβολή του δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας του οφειλέτη . Ως εκ τούτου, δεν συμμερίζομαι τις

³¹¹ ΔΕΕ C-249/11(4-10-2012), *Byankov*, ECLI:EU:C:2012:608.

³¹² Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Mengozzi* της 21-6-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-249/11(4-10-2012), *Byankov*, ECLI:EU:C:2012:380, σκ.26.

³¹³ Οδηγία(ΕΚ) 2004/38 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2004 σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 1612/68 και την κατάργηση των οδηγιών 64/221/ΕΟΚ, 68/360/ΕΟΚ, 72/194/ΕΟΚ, 73/148/ΕΟΚ, 75/34/ΕΟΚ, 75/35/ΕΟΚ, 90/364/ΕΟΚ, 90/365/ΕΟΚ και 93/96/ΕΟΚ((ΕΕ L 158 της 30.4.2004, σελ.77)

³¹⁴ ΔΕΕ C-249/11(4-10-2012), *Byankov*, ECLI:EU:C:2012:608,σκ.34-36,47.

³¹⁵ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Mengozzi* της 21-6-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-249/11(4-10-2012), *Byankov*, ECLI:EU:C:2012:380.

ανησυχίες που εκφράζει το αιτούν δικαστήριο περί αποκλίσεως μεταξύ του επιπέδου προστασίας που παρέχεται, αφενός, από το σύστημα της ΕΣΔΑ και, αφετέρου, από την έννομη τάξη της Ένωσης»

Με την σκέψη του, λοιπόν, αυτή ο Γεν. Εισαγγελέας συμπεραίνει πως το γεγονός ότι το άρθρο 52 παρ.3 απαιτεί το επίπεδο προστασίας που εξασφαλίζεται από την Σύμβαση και τον Χάρτη να είναι ίδιο ως προς τα αντίστοιχα μεταξύ τους δικαιώματα, δεν συνεπάγεται πως απαιτούνται και πανομοιότυπα μέσα προστασίας για την αποτελεσματική ικανοποίηση των δικαιωμάτων των δανειστών. Ακόμα, ο Γεν. Εισαγγελέας φαίνεται να μην αποδέχεται την αξιοποίηση μέτρων της ΕΣΔΑ, όταν αυτά απειλούν την ακεραιότητα της εσωτερικής αγοράς.

Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργείται και το ερώτημα για την σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Γενικότερα, γίνεται δεκτό από την νομολογία πως δεν υφίσταται ιεραρχική σχέση ή σύγκρουση μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών³¹⁶. Αντιθέτως, όταν περιορίζεται μια θεμελιώδης ελευθερία, ενόψει άσκησης ενός θεμελιώδους δικαιώματος, ή και το αντίστροφο, πρέπει να αναζητάται ένας τρόπος εξισορρόπησης των αντικρουόμενων αρχών, ένας τρόπος σύγκλισης αυτών. Καθοριστικό ρόλο στην εξισορροπητική αυτή διαδικασία ασκεί η αρχή της αναλογικότητας, η οποία διασφαλίζει την αρμονική συνύπαρξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών, καθώς περιορισμοί σε θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες γίνονται δεκτοί μόνο εφόσον είναι πρόσφοροι, αναγκαίοι και μη δυσανάλογοι, προσέγγιση μάλιστα που συμφωνεί και με τις επιταγές του άρθρου 52 παρ.1³¹⁷.

Αξίζει να σημειωθεί πως σημαντική είναι και η πρόβλεψη του άρθρου 52 παρ.3 εδ.β' σχετικά με την δυνατότητα της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία από αυτή που προσφέρει η ΕΣΔΑ. Επομένως, βάσει του κανόνα αυτού καθίσταται σαφές πως το ενωσιακό δίκαιο δύναται να προβλέπει λιγότερους, αλλά ποτέ περισσότερους από την ΕΣΔΑ περιορισμούς σε ένα δικαίωμα. Στο πλαίσιο του κανόνα αυτού, το ΔΕΕ έκρινε στην απόφαση *MCB*³¹⁸ ότι το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή του άρθρου 7 του Χάρτη το οποίο προβλέπει πως «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και των επικοινωνιών του» έχει την ίδια έννοια και έκταση με το άρθρο 8 παρ.1 της ΕΣΔΑ, με την μόνη διαφορά πως αντικαθιστά την φράση «της αλληλογραφίας του» με την φράση «των

³¹⁶ Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΚ C-112/00(12-6-2003), *Schmidberger*, ECLI:EU:C:2003:333, σκ. 78-79, ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614,σκ.35-38, ΔΕΚ C-438/05(11-12-2007), *The International Transport Workers' Federation και Finnish Seamen's Union/Viking*, ECLI:EU:C:2007:772, σκ. 75-79, ΔΕΚ C-341/05(18-12-2007), *Laval un Partneri*, ECLI:EU:C:2007:809, σκ. 90-105.

³¹⁷ Βλ. Πρεβεδούρου Ε., οπ.π. υποσημ. 248, σελ. 293-294.

³¹⁸ ΔΕΕ C-400/10 PPU(15-10-2010), *McB*, ECLI:EU:C:2010:582, σκ.53.

επικοινωνιών του». Πρόκειται για μία επιτρεπτή διαφορά στο πλαίσιο του άρθρου 52 παρ.3, διότι με την αντικατάσταση της φράσης αυτής παρέχεται ευρύτερη προστασία από την Ένωση.

3.2.2. Ο επηρεασμός των προϋποθέσεων του άρθρου 52 παρ.1 από την ΕΣΔΑ και την νομολογία του ΕΔΔΑ

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην προσπάθειά του να εξισορροπήσει την ανάγκη προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την ανάγκη εξασφάλισης των ενωσιακών ή εθνικών συμφερόντων, επέβαλε ορισμένα όρια στους επιτρεπόμενους περιορισμούς, τα οποία διαγράφονται στο άρθρο 52 παρ.1 του Χάρτη. Το συγκεκριμένο άρθρο επιτρέπει την επιβολή περιορισμών ,εφόσον αυτοί προβλέπονται από τον νόμο και εξυπηρετούν ένα γενικό συμφέρον χωρίς να θίγεται η ουσία του δικαιώματος και η αρχή της αναλογικότητας.

Η διάρθρωση του άρθρου 52 παρ.1 είναι σαφώς εμπνευσμένη όχι μόνο από την προϋπάρχουσα νομολογία του ΔΕΕ ³¹⁹ αλλά και από την νομολογία του ΕΔΔΑ³²⁰. Φυσικά, το άρθρο 52 παρ.1 αποτελεί μία γενική ρήτρα μέσω της οποίας τίθενται οι προϋποθέσεις για να αναγνωριστεί ένας περιορισμός σε θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, σύμφωνος με το ενωσιακό δίκαιο. Αντίθετα, η οριοθέτηση των περιορισμών στην έννομη τάξη της ΕΣΔΑ δεν πραγματοποιείται μέσω μίας γενικής και αφηρημένης διάταξης, εφαρμοστέας σε όλα τα δικαιώματα, αλλά μέσω μίας ειδικής και συγκεκριμένης πρόβλεψης για κάθε δικαίωμα δεκτικό περιορισμών³²¹.

Πάντως σε κάθε περίπτωση, το γράμμα και το πνεύμα του άρθρου 52 παρ.1 του Χάρτη έχει επηρεασθεί από την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Πράγματι, όπως και η ΕΣΔΑ, έτσι και ο Χάρτης απέκλεισε την επιβολή περιορισμών στα δικαιώματα του Τίτλου Ι του Χάρτη με επικεφαλίδα «Αξιοπρέπεια» , θεωρώντας πως η παραβίαση των δικαιωμάτων αυτών θα έθιγε τον σπουδαίο και απόλυτο χαρακτήρα τους.

Συγχρόνως, η ΕΣΔΑ και κυρίως η νομολογία του ΕΔΔΑ φαίνεται να έχουν ασκήσει σημαντική επιρροή στην ερμηνευτική προσέγγιση των προϋποθέσεων του άρθρου 52 παρ.1 του Χάρτη. Πράγματι, το ΔΕΕ παρότι πάντοτε διακηρύσσει την αυτόνομη ερμηνεία των κανόνων

³¹⁹ Βλ. ενδεικτικά ΔΕΚ C-62/90(8-4-1992), *Επιτροπή/ Γερμανία*, ECLI:EU:C:1992:169, σκ. 23, ΔΕΚ C-44/94(17-10-1995), *Fishermen's Organisations και λοιποί*, ECLI:EU:C:1995:325, σκ. 55, ΔΕΚ C-292/97(13-4-2000), *Karlsson και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2000:202, σκ. 45 και ΔΕΚ C-317/08 & 320/08(18-3-2010), *Alassini και λοιποί*, ECLI:EU:C:2010:146, σκ. 63

³²⁰ Βλ. ενδεικτικά Προσφυγή(ΕΔΔΑ) ν. 37112/97(21-11-2001), *Fogarty/H.B.*, σκ.33.

³²¹ Βλ. άρθρα 8, 9, 10 ΕΣΔΑ.

του ενωσιακού δικαίου³²², στον τομέα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αντλεί έμπνευση από τις εθνικές συνταγματικές διατάξεις και τις διεθνείς συμβάσεις³²³, χωρίς φυσικά να τις εφαρμόζει αυτούσιες.

Έτσι, λοιπόν, η νομοθετική πρόβλεψη του περιορισμού αποτελεί μια προϋπόθεση το περιεχόμενο της οποίας επηρεάστηκε από την νομολογία του ΕΔΔΑ. Σχετική με το θέμα αυτό, είναι η απόφαση του ΔΕΕ *Knauf Gips*³²⁴ αναφορικά με την επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα πραγματικής προσφυγής και αμερόληπτου δικαστηρίου του άρθρου 47 του Χάρτη. Εν προκειμένω, το ΔΕΕ έκρινε ότι:

«91. Ελλείπει ρητώς προβλεπόμενης προς τούτο νομικής βάσεως, ο περιορισμός αυτός αντιβαίνει στις θεμελιώδεις αρχές της νομιμότητας και του σεβασμού των δικαιωμάτων άμυνας. Εξάλλου, επισημαίνεται ότι το δικαίωμα ασκήσεως αποτελεσματικής ένδικης προσφυγής και το δικαίωμα του ιδιώτη να εκδικασθεί η υπόθεσή του ενώπιον αμερόληπτου δικαστηρίου διασφαλίζεται από το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος, σύμφωνα με το άρθρο 6, παράγραφος 1, ΣΕΕ, έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες. Κατά το άρθρο 52, παράγραφος 1, του Χάρτη αυτού, κάθε περιορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται σ' αυτόν πρέπει να προβλέπεται από τον νόμο»

Επομένως, το ΔΕΕ έκρινε πως ελλείπει ειδικής νομοθετικής βάσης δεν είναι δυνατή η επιβολή περιορισμών στην άσκηση ενός δικαιώματος. Αυτό γεννά αναπόφευκτα το ερώτημα ποιο είναι το περιεχόμενο της έννοιας «νόμος». Ειδικότερα, σημασία έχει να διευκρινιστεί αν αρκεί ένα νομοθέτημα θεσπιζόμενο με την ειδική νομοθετική διαδικασία ή αν θεωρούνται ως αποδεκτές νομικές βάσεις μόνο νομοθετήματα θεσπιζόμενα με την συνήθη νομοθετική διαδικασία. Πράγματι, στο πλαίσιο αυτό, ο ενωσιακός νομοθέτης φαίνεται να ερμηνεύει διασταλτικά αυτή την προϋπόθεση, ακολουθώντας μάλιστα και τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Ειδικότερα, προκειμένου να γίνει δεκτός ένας περιορισμός από το ΕΔΔΑ, αυτός αρκεί να στηρίζεται σε μία νομική βάση, η οποία έχει θεσπιστεί και χωρίς την υποχρεωτική ανάμειξη του Κοινοβουλίου³²⁵, και η οποία προβλέπει περιορισμούς γνωστούς εκ των προτέρων και προβλέψιμους³²⁶. Η άποψη αυτή προκρίνει μια ευρεία ερμηνεία του νόμου, την οποία φαίνεται να ακολουθεί και το ΔΕΕ, δεχόμενο ως σταθερή και σαφή νομική βάση οποιαδήποτε διάταξη

³²² Βλ. ενδεικτικά ΔΕΚ 53/81(23-3-1982), *Levin/ Staatssecretaris van Justitie*, ECLI:EU:C:1982:105,σκ.9-12, ΔΕΚ C-201/02(7-1-2004), *Delena Wells*, ECLI:EU:C:2004:12,σκ. 37.

³²³ ΔΕΚ C-11/70 (17-12-1970), *Internationale Handelsgesellschaft/ Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECLI:EU:C:1970:114, ΔΕΚ, C-4/73(11-1-1977), *Nold KG/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1974:51

³²⁴ ΔΕΚ, C-407/08 P(1-5-2010), *Knauf Gips/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:389.

³²⁵ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) Σειρά Α' v. 30(26-4-1979), *Sunday Times/H.B.*, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) v. 41202/98(5-11-2002), *Müller/Ελβετία*.

³²⁶ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) Σειρά Α' v.176-A(24-4-1990), *Kruslin/Γαλλία*.

κανονιστικού χαρακτήρα ανεξαρτήτως του περιεχομένου της. Χαρακτηριστική προς τούτου είναι και η απόφαση *Conolly*³²⁷ με την οποία το ΔΕΚ έκρινε ότι:

«42.Εξάλλου, οι περιορισμοί πρέπει να προβλέπονται από κανονιστικές διατάξεις, διατυπωμένες κατά τρόπο αρκούντως ακριβή, ώστε να είναι εφικτό για τους ενδιαφερομένους να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους, στηριζόμενοι, εν ανάγκη, σε διαφωτιστικές συμβουλές[...]»

Ακόμα, και η προϋπόθεση του σεβασμού της ουσίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά την επιβολή περιορισμών είναι επηρεασμένη από την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Παρότι, βέβαια, η ΕΣΔΑ δεν φαίνεται να κάνει κάποια συγκεκριμένη αναφορά στην έννοια της ουσίας ενός δικαιώματος, η ιδέα της προστασίας του «πυρήνα» του δικαιώματος την διαπνέει. Πράγματι, έχει υποστηριχθεί πως το άρθρο 17 της ΕΣΔΑ, το οποίο απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση ενός δικαιώματος, θα μπορούσε να εκληφθεί ως διάταξη που διαφυλάσσει τον πυρήνα των δικαιωμάτων αυτών, καθώς απαγορεύει κάθε δραστηριότητα ή πράξη που οδηγεί «εις την καταστροφή των δικαιωμάτων ή των ελευθεριών»³²⁸. Το άρθρο αυτό τελεολογικά ερμηνευόμενο, πράγματι, φαίνεται να προστατεύει την ολοκληρωτική απόλειψη της ουσίας ενός δικαιώματος, η οποία θα επερχόταν με την καταστροφή του. Συγχρόνως, η ιδέα της ουσίας ενός δικαιώματος αποτυπώνεται και στην πλούσια νομολογία του ΕΔΔΑ³²⁹, από την οποία φαίνεται να έχει εμπνευστεί το ΔΕΕ. Εντούτοις, παρότι το άρθρο 52 παρ.3 του Χάρτη φαίνεται να αφήνει ένα αρκετά ευρύ περιθώριο στην ΕΣΔΑ αλλά και στην νομολογία του ΕΔΔΑ να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο επιβάλλονται περιορισμοί σε ένα θεμελιώδες δικαίωμα, το εύρος της επιρροής αυτής δεν προσδιορίζεται ούτε από το ΔΕΕ με σαφήνεια³³⁰.

Παράλληλα, η απαίτηση για την επιδίωξη στόχων δημοσίου συμφέροντος, προκειμένου να θεωρηθεί επιτρεπτός ένας περιορισμός, είναι σαφώς επηρεασμένη από την ΕΣΔΑ. Η διάρθρωση των άρθρων 8 παρ.2, 9 παρ.2, 10 παρ.2 και 11 παρ.2, αναφορικά με την δυνατότητα επιβολής περιορισμών στα δικαιώματα του σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, της ελεύθερης σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, της ελεύθερης έκφρασης και του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι αντίστοιχα, αλλά και του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου σχετικά με την επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, μαρτυρούν την επιρροή αυτή. Ειδικότερα, φαίνεται πως τα δικαιώματα αυτά δεν αντιμετωπίζονται ως απόλυτα προνόμια αλλά

³²⁷ ΔΕΚ C-274/99(6-3-2001), *Connolly c./Comm. CE*, ECLI:EU:C:2001:127.

³²⁸ Βλ. Brkan M., οπ.π. υποσημ. 174, σελ.348.

³²⁹ Βλ. ενδεικτικά Προσφυγή(ΕΔΔΑ) ν. 8225/78(28-5-1985), *Ashingdane/ H.B.*, σκ.57, 59, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 12750/87, 13780/88, 14003/88, (27 -8-1991), *Philis/ Ελλάδα*, σκ. 59, 65, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 20261/12 (23-6-2016), *Baka/ Ουγγαρία*, σκ. 121, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 5809/08 (21-6- 2016), *Al-Dulimi and Montana Management Inc./ Ελβετία*, σκ.151, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 34720/97(21-12-2000), *Heaney and McGuinness/ Ιρλανδία*, σκ.55, 58, Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 28957/95(11-7-2002), *Christine Goodwin/ H.B.*, σκ.99-101.

³³⁰ Βλ. Brkan M., οπ.π. υποσημ. 174, σελ.349.

ως υποκείμενα σε περιορισμούς, εφόσον αυτοί δικαιολογούνται από το δημόσιο συμφέρον των κρατών, στο οποίο υπάγονται μεταξύ άλλων η δημόσια ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία και ηθική. Πρόκειται για στόχους δημοσίου συμφέροντος που αναγνωρίζονται ως αποδεκτοί και από το ΔΕΕ, το οποίο μάλιστα δεν παραλείπει να παραπέμπει και στα ως άνω αναφερόμενα άρθρα της ΕΣΔΑ, προκειμένου να στηρίξει την επιχειρηματολογία του.

Επιβεβαιωτική της θέσης αυτής, είναι η απόφαση *Carpenter*³³¹ στην οποία ζητήθηκε από το Δικαστήριο να εξετάσει την αντίθεση ή μη της απέλασης μίας αλλοδαπής από το Η.Β με την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων. Προκειμένου να αποφανθεί το Δικαστήριο επί του ερωτήματος αυτού, επικαλέστηκε το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ σχετικά με το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή, ώστε να διαπιστωθεί αν ευσταθεί η επίκληση της δημόσιας τάξης προς δικαιολόγηση της επιβολής του διοικητικού μέτρου της απέλασης. Πιο συγκεκριμένα, το ΔΕΕ επισήμανε ότι :

*«42.[...] ο αποκλεισμός ενός προσώπου από κράτος στο οποίο ζουν οι οικείοι του μπορεί να αποτελέσει περιορισμό του δικαιώματος σεβασμού της οικογενειακής ζωής, όπως αυτό κατοχυρώνεται από το άρθρο 8, παράγραφος 1, της Συμβάσεως. Τέτοιος περιορισμός αντίκειται στη Σύμβαση αν δεν πληροί τις απαιτήσεις της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου, δηλαδή, αν δεν «προβλέπεται εκ του νόμου», δεν επιβάλλεται από έναν ή περισσότερους νόμιμους στόχους που αριθμούνται στην εν λόγω παράγραφο και δεν είναι «απαραίτητος για μια δημοκρατική κοινωνία», δηλαδή δεν δικαιολογείται από επιτακτική κοινωνική ανάγκη και είναι, ιδίως, ανάλογος προς τον νόμιμο στόχο που επιδιώκεται (βλ., ιδίως, ΕΔΔΑ, απόφαση *Boultif* κατά Ελβετίας, της 2ας Αυγούστου 2001, *Recueil des arrêts et décisions*, παράγραφοι 39, 41 και 46).»*

Περαιτέρω, η αρχή της αναλογικότητας, είχε αναγνωρισθεί νομολογιακά ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου αναφορικά με τους περιορισμούς των δικαιωμάτων, πολύ πριν κατοχυρωθεί ρητώς με την θέση σε ισχύ του άρθρου 52 παρ.1 του Χάρτη. Αξιοσημείωτο είναι πως για την διατύπωση της αρχής της αναλογικότητας, ως θεμελιώδους αρχής του ενωσιακού δικαίου, το ΔΕΚ αξιοποίησε την ΕΣΔΑ. Χαρακτηριστική προς τούτου είναι η απόφαση *Rutili*³³² στην οποία το ΔΕΚ υπογράμμισε ότι :

«32. οι περιορισμοί [...] παρουσιάζονται ως ειδική εκδήλωση γενικότερης αρχής καθιερωθείσας με τα άρθρα 8, 9, 10 και 11 της Σύμβασης περί Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, [...], και του άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου 4, [...], τα οποία ορίζουν, κατά πανομοιότυπο τρόπο, ότι οι επιβαλλόμενοι για τις ανάγκες της δημόσιας τάξης και

³³¹ ΔΕΕ C-60/00(11-7-2002), *Carpenter*, ECLI:EU:C:2002:434.

³³² ΔΕΚ C- 36/75(28-10-1975), *Rutili/ Υπουργού Εσωτερικών*, ECLI:EU:C:1975:137.

ασφάλειας περιορισμοί στα εξασφαλιζόμενα με τα προαναφερθέντα άρθρα δικαιώματα δεν μπορούν να υπερβαίνουν τα όρια αυτού που είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση των αναγκών αυτών «εντός μιας δημοκρατικής κοινωνίας».

Η διαμόρφωση της αρχής της αναλογικότητας, έχει εμπνευσθεί όχι μόνο από το κείμενο της ΕΣΔΑ αλλά και από την ίδια τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Πρόκειται για πρακτική που υιοθετήθηκε και στην υπόθεση *Kadi*³³³ με το ΔΕΕ να τονίζει ότι:

«360. Συναφώς, κατά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, πρέπει να υφίσταται εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιούνται και του επιδιωκόμενου σκοπού. Πρέπει, συνεπώς, να εξεταστεί αν διατηρήθηκε η ισορροπία μεταξύ των επιταγών γενικού συμφέροντος και του συμφέροντος του ή των ενδιαφερομένων.»

Καταληκτικώς, η πρακτική του Δικαστηρίου να διαμορφώσει το περιεχόμενο των προϋποθέσεων του άρθρου 52 παρ.1 αντλώντας έμπνευση από τη νομολογία του ΕΔΔΑ και την ΕΣΔΑ, εξηγείται κατ' αρχάς από το γεγονός ότι ο ερμηνευτικός κανόνας του άρθρου 52 παρ.1 διατυπώθηκε νομολογιακά προτού προβλεφθεί το άρθρο 52 παρ.1 του Χάρτη . Επομένως, το ΔΕΚ κλήθηκε ,προτού τεθεί ακόμα σε ισχύ ο Χάρτης, να διατυπώσει τις προϋποθέσεις ελέγχου του επιτρεπόμενου χαρακτήρα ενός περιορισμού, δίχως την ύπαρξη κάποιας ειδικής τότε διάταξης ενωσιακού δικαίου, όπως το άρθρο 52 παρ.1 του Χάρτη. Ελλείψει, λοιπόν, μιας ενωσιακής πηγής δικαίου, δεν είχε άλλη επιλογή από το να εμπνευστεί από μία «εξωτερική» πηγή εξειδικευμένη στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως άλλωστε αποτελεί και η έννομη τάξη της ΕΣΔΑ.

Η παραπομπή στην ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ δεν είναι σε καμία περίπτωση συμπτωματική, αλλά αποτελεί συνειδητή επιλογή του ενωσιακού δικαστή. Ο ενωσιακός δικαστής , αξιοποίησε την ΕΣΔΑ, όχι μόνο διότι αναγνώρισε την συμβολή της στην αναβάθμιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά και διότι επέλεξε να διατηρήσει τον σύνδεσμο των δύο εννόμων τάξεων τόσο κατά τον προσδιορισμό του περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όσο και κατά τον καθορισμό του εύρους των περιορισμών. Βεβαίως, πλέον, η παραπομπή στην ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, προκειμένου να καθορισθεί το εύρος των επιτρεπόμενων περιορισμών, δεν προξενεί έκπληξη, ενόψει της ύπαρξης του άρθρου 52 παρ.3 , που κατά κάποιο τρόπο «υποχρεώνει» τον ενωσιακό δικαστή να ανατρέχει στην έννομη τάξη της ΕΣΔΑ³³⁴.

³³³ΔΕΚ C-402/05 & 415/05 P(3-9-2008), *Kadi and Al Barakaat International Foundation/Συμβ. & Επιτρ.*, ECLI:EU:C:2008:461.

³³⁴ ΔΕΕ C-92/09& C-93/09(9-11-2010), *Volker und Markus Schecke and Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662,σκ.52.

3.2.3. Η σχέση μεταξύ των παραγράφων 1 και 3 του άρθρου 52

Πράγματι, αφότου απέκτησε νομική δεσμευτικότητα ο Χάρτης, η έννοια και η εμβέλεια των δικαιωμάτων του, είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει το κείμενο της ΕΣΔΑ και η νομολογία του ΕΔΔΑ. Επομένως, και κατά την ερμηνεία των νόμιμων περιορισμών σε αυτά, λαμβάνεται υπόψη, το εύρος και η ερμηνεία των περιορισμών αυτών από την έννομη τάξη της ΕΣΔΑ. Εφόσον, λοιπόν, το άρθρο 52 παρ.3 αξιοποιείται για την ερμηνεία των επιβαλλόμενων περιορισμών στα αντίστοιχα μεταξύ του Χάρτη και της ΕΣΔΑ δικαιώματα, ανακύπτει αναπόφευκτα το ερώτημα της σχέσης που δημιουργείται μεταξύ των ερμηνευτικών για τους περιορισμούς κανόνων των άρθρων 52 παρ.3 και 52 παρ.1 του Χάρτη.

Ειδικότερα, διχογνωμία έχει προκαλέσει στην θεωρία αν το άρθρο 52 παρ.3 αποτελεί ειδικό ερμηνευτικό κανόνα που δύναται να αποκλείει την εφαρμογή του γενικότερου ερμηνευτικού κανόνα του άρθρου 52 παρ.1 ή αν αποτελεί απλώς ένα ερμηνευτικό κανόνα ικανό να συνυπάρξει με το άρθρο 52 παρ. 1, στο πλαίσιο μίας συστηματικής ερμηνείας αυτών των διατάξεων³³⁵.

Οι υποστηρικτές της πρώτης θεώρησης αντλούν επιχειρήματα από τις Επεξηγήσεις του άρθρου 52 παρ.3, στις οποίες προβλέπεται μία αναλυτική λίστα αντίστοιχων με την ΕΣΔΑ δικαιωμάτων, που δίνει την εντύπωση ότι προς αυτά υπερισχύει το άρθρο 52 παρ.3 έναντι του άρθρου 52 παρ.1. Συγχρόνως, πρόκειται για άποψη που υποστηρίζουν πως συνάδει με την επιταγή της Προσχώρησης της Ε.Ε. στην ΕΣΔΑ. Αντίθετα, πειστικότερη και συμβατή με το γεγονός πως η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ, είναι η άποψη που προκρίνει την συνδυαστική εφαρμογή των δύο διατάξεων. Και πάλι οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, ανατρέχουν στις Επεξηγήσεις του άρθρου 52 παρ.1, το οποίο ρητώς αναφέρει πως ρυθμίζει το καθεστώς των περιορισμών, σε αντίθεση με το άρθρο 52 παρ.3 που δεν εισάγει κάποιο σύστημα ειδικών περιορισμών αλλά απλώς απαιτεί να τηρούνται τα ίδια πρότυπα περιορισμών με αυτά που προβλέπει η ΕΣΔΑ, χωρίς να θίγεται η αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης.

Περισσότερο αποδεκτή και εγγύτερη στον τρόπο σύλληψης της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την Ε.Ε., φαίνεται να βρίσκεται η δεύτερη θεώρηση. Και αυτό διότι αν υιοθετούνταν η πρώτη προσέγγιση θα έπρεπε να δεχτούμε πως υπάρχουν «παράλληλα» δικαιώματα στον Χάρτη και στην ΕΣΔΑ, με τα δικαιώματα της τελευταίας να υπερέχουν, όπου ο Χάρτης δεν παρέχει βάσει του 52 παρ.3 εδ. β' ευρύτερη προστασία. Αντίθετα, η δεύτερη προσέγγιση φαίνεται δογματικά ορθότερη, διότι σε περίπτωση αντίστοιχων δικαιωμάτων του

³³⁵ Βλ. Τζέμος Β., οπ.π. υποσημ. 71, σελ. 647.

Χάρτη και της ΕΣΔΑ, δεν δέχεται την ύπαρξη δύο «παράλληλων» δικαιωμάτων αλλά την ύπαρξη ενός δικαιώματος για το οποίο υφίστανται δύο παράλληλες νομικές βάσεις, εκείνη του Χάρτη και εκείνη της ΕΣΔΑ. Στο πλαίσιο αυτό, εφαρμόζεται το δικαίωμα του Χάρτη υπό το πρίσμα της ερμηνείας του αντίστοιχου άρθρου της ΕΣΔΑ, αφού ληφθεί υπόψη και η ερμηνεία του ΕΔΔΑ.

Η διαμάχη αυτή, βέβαια, περισσότερο θεωρητική παρά πρακτική σημασία φαίνεται να έχει, διότι όπως φαίνεται το ΔΕΕ, στις υποθέσεις που άγονται ενώπιόν του, δεν εισέρχεται καν στην προβληματική αν πρόκειται για δύο παράλληλα δικαιώματα ή για ένα δικαίωμα με δύο νομικές βάσεις. Αντίθετα, εφαρμόζει σωρευτικά τα άρθρα του Χάρτη και της ΕΣΔΑ και στην συνέχεια αναζητά την κοινή προσέγγιση του συγκεκριμένου δικαιώματος από τα δύο αυτά συστήματα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σεβόμενο πάντα τον ιδιαίτερο και αυτόνομο χαρακτήρα της ενωσιακής έννομης τάξης³³⁶. Η στάση μάλιστα αυτή του Δικαστηρίου επιβεβαιώνει για άλλη μία φορά την συνεργατική και διαδραστική σχέση που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων της Ένωσης και της ΕΣΔΑ, σχέση που συνεχώς ενδυναμώνεται μέσω του διαρκούς διαλόγου που αναπτύσσουν.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα που επιβεβαιώνει την πρακτική του Δικαστηρίου για σωρευτική εφαρμογή των διατάξεων του Χάρτη και της ΕΣΔΑ, αποτελούν οι Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα *Mengozzi* στην υπόθεση *RX II*³³⁷ σχετικά με την παραβίαση του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής και αμερόληπτου δικαστηρίου του άρθρου 47 του Χάρτη. Εν προκειμένω, ο Γεν. Εισαγγελέας τόνισε ότι:

«57. [...] το άρθρο 6, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ, που καθιερώνει το δικαίωμα προσβάσεως σε ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο –και στο οποίο εξάλλου συστηματικά παρέπεμπε το Δικαστήριο, σε συνδυασμό με το άρθρο 13 της εν λόγω Συμβάσεως, στο πλαίσιο ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου πριν θεσπιστεί ο Χάρτης και αποκτήσει δεσμευτική ισχύ (30)– ασκεί εν προκειμένω επιρροή.»

Η συνδυαστική εφαρμογή των διατάξεων 52 παρ.3 και 52 παρ.1 ανταποκρίνεται μάλιστα και στην βούληση των συντακτών του Χάρτη, διότι φαίνεται να εισήγαγαν το άρθρο 52 παρ.3 προκειμένου να αποφύγουν το ενδεχόμενο να μειωθεί το εξασφαλιζόμενο από την ΕΣΔΑ επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την αποκλειστική εφαρμογή του γενικού

³³⁶ Βλ. ενδεικτικά ΔΕΕ C-60/00(11-7-2002), *Carpenter*, ECLI:EU:C:2002:434, σκ. 41-42, ΔΕΕ C-92/09& C-93/09(9-11-2010), *Volker und Markus Schecke and Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662,σκ.51-52, ΔΕΕ C-157/15(14-3-2017),*Samira Achbita*, ECLI:EU:C:2017:203,σκ.26-28, ΔΕΕ C-492/18 PPU(12-2-2019), *TC*, ECLI:EU:C:2019:108, σκ. 56-59.

³³⁷ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Mengozzi* της 21-11-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-334/12 (21-11-2012), *RXII-Réexamen Arango Jaramillo and Others / EIB*, ECLI:EU:C:2012:733.

ερμηνευτικού κανόνα ελέγχου των περιορισμών του άρθρου 52 παρ.1³³⁸. Αλλωστε αυτό επιβεβαιώνεται και από τις Επεξηγήσεις του άρθρου 52 παρ.3 , οι οποίες διευκρινίζουν πως η «έννοια και εμβέλεια» των θεμελιωδών δικαιωμάτων περιλαμβάνουν και τους «αποδεκτούς περιορισμούς».

Πρόκειται για μια διαπίστωση ιδιαίτερα σημαντική, διότι, όπως αναφέραμε και παραπάνω, το σύστημα περιορισμών που η ΕΣΔΑ υιοθετεί διαφέρει από εκείνο του Χάρτη. Η ΕΣΔΑ έχει επιλέξει να ακολουθήσει ένα σύστημα συγκεκριμένων περιορισμών, δίχως να έχει υιοθετήσει, όπως ο Χάρτης, μια γενική διάταξη εξέτασης του επιτρεπτού χαρακτήρα οποιουδήποτε περιορισμού. Η διαφορά αυτή, αναπόφευκτα οδηγεί στο συμπέρασμα πως η συνδυαστική ανάγνωση και εφαρμογή των άρθρων 52 παρ.1 και 52 παρ.3 του Χάρτη, οδηγεί και στην παρεμπόδιση των κρατών μελών να επικαλούνται οποιοδήποτε περιοριστικό λόγο αναφορικά με τα αντίστοιχα με την ΕΣΔΑ δικαιώματα του Χάρτη, ενόψει το στενότερου κύκλου περιορισμών που προβλέπει η ΕΣΔΑ. Παράλληλα, βέβαια, για τα λοιπά δικαιώματα του Χάρτη ο κύκλος των επιτρεπόμενων περιορισμών θα είναι ευρύτερος, εξαιτίας της αποκλειστικής εφαρμογής του γενικού ερμηνευτικού κανόνα του άρθρου 52 παρ.1.

Επομένως, εξαιτίας των διαφορετικών συστημάτων περιορισμών που υιοθετεί η ΕΣΔΑ και ο Χάρτης, η αιτιολόγηση ενός περιορισμού δικαιώματος που αντιστοιχεί σε δικαίωμα της ΕΣΔΑ είναι δυσχερέστερη από την αιτιολόγηση ενός περιορισμού σε κάποιο δικαίωμα του Χάρτη ή σε κάποιο δικαίωμα που απορρέει από τις Συνθήκες ή και τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών. Γι' αυτό τον λόγο, υποστηρίχθηκε και πως η εφαρμογή των κανόνων της ΕΣΔΑ ως προς τους επιτρεπόμενους περιορισμούς θα έχει ως αποτέλεσμα την βελτίωση του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ε.Ε³³⁹.

³³⁸ Βλ. Weib W., οπ.π. υποσημ. 251, σελ.82-83.

³³⁹ Βλ. Weib W., οπ.π. υποσημ. 251, σελ.84.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα μελέτη επιδιώχθηκε η διμερής παρουσίαση του ζητήματος της διαμόρφωσης του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη.

Στο πρώτο μέρος, παρουσιάστηκε ο τρόπος με τον οποίο οι κοινές στα κράτη μέλη συνταγματικές παραδόσεις ενέπνεαν και εξακολουθούν να εμπνέουν το Δικαστήριο, προκειμένου να διαμορφώσει το επίπεδο προστασίας και την εμβέλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός των κόλπων της Ένωσης. Όπως φάνηκε, παρότι το Δικαστήριο εκκινεί έχοντας ως σημείο αναφοράς τα εθνικά δίκαια, εντούτοις αποκόπτεται και αυτονομείται από αυτά, οικοδομώντας το ενωσιακό επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην βάση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και αναγκών της ενωσιακής έννομης τάξης. Στη συνέχεια και αφού τέθηκε σε ισχύ ο Χάρτης, η όλη συζήτηση περί επιπέδου προστασίας περιστράφηκε γύρω από άρθρο 53 αυτού, το οποίο ενόψει των ερμηνευτικών δυσκολιών που δημιούργησε, κατέστησε επιτακτική την επέμβαση του ΔΕΕ. Το ΔΕΕ με τις αποφάσεις σταθμούς *Fransson* και *Melloni*, επιβεβαίωσε την πάγια νομολογιακή θέση του -που φαίνεται να διατάραξε η γραμματική διατύπωση του άρθρου - περί αυτόνομου καθορισμού του επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, με σεβασμό μάλιστα στις θεμελιώδεις αρχές της υπεροχής, της αποτελεσματικότητας και της ομοιόμορφης ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

Επιπρόσθετα, ενόψει της θέσεως σε ισχύ του Χάρτη, η έμπνευση που αντλείται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών διακηρύχθηκε πανηγυρικά και στο άρθρο 52 παρ.4 ΧΘΔ, ενώ συγχρόνως η αξία που αποδιδόταν ήδη από το Δικαστήριο στα εθνικά δίκαια, ενδυναμώθηκε, αφού βάσει του άρθρου 52 παρ.6 θα λαμβάνονταν πλέον υπόψη και οι εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές. Τέλος, η πλούσια νομολογία του Δικαστηρίου άσκησε και εξακολουθεί να ασκεί επιρροή στην αυτόνομη χάραξη των ορίων των επιτρεπόμενων περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ειδικώς μάλιστα και με την δυνατότητα ελέγχου του θεμιτού χαρακτήρα των επιτρεπόμενων περιορισμών την οποία απονέμει το άρθρο 52 παρ.1 ΧΘΔ.

Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάστηκε η διαδραστική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ της ΕΣΔΑ και της ενωσιακής έννομης τάξης κατά την πορεία διαμόρφωσης ενός επιπέδου προστασίας και μίας εμβέλειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θα ανταποκρίνεται στα ενωσιακά δεδομένα. Από την παρούσα ανάλυση, διαπιστώθηκε πως το Δικαστήριο αξιοποιεί τα διεθνή συμβατικά κείμενα, δίχως να δεσμεύεται από αυτά, ενώ οι συχνές παραπομπές του στην

ΕΣΔΑ, μαρτυρούν την ιδιαίτερη αξία που το Δικαστήριο της αποδίδει, αναγνωρίζοντας την συμβολή της στην εξελικτική πορεία της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Φυσικά, αρωγός του στην προσπάθεια αυτή αποτελεί και η πλούσια νομολογία του ΕΔΔΑ, παρέχοντας του κατευθυντήριες γραμμές και συμβάλλοντας στην αναβάθμιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η εξαιρετική επιρροή που φαίνεται να ασκεί η έννομη τάξη της ΕΣΔΑ στην Ένωση, αποτυπώνεται και στην προσπάθεια της Ένωσης να προσχωρήσει σε αυτή, εγχείρημα που μέχρι στιγμής δεν έχει ευοδωθεί, με την Γνωμοδότηση 2/13 να εντοπίζει και ζητήματα ασυμβατότητας του Σχεδίου Προσχώρησης με το ήδη διαμορφωμένο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την ενωσιακή έννομη τάξη.

Στη συνέχεια, εξετάστηκε η εξέλιξη της όλης αυτής νομολογιακής στάσης, υπό το πρίσμα του εισαχθέντος με τον Χάρτη άρθρου 52 παρ. 3 , με το οποίο αποτυπώθηκε και γραπτώς η εξέχουσα σημασία που αποδιδόταν και ακόμα αποδίδεται στην ΕΣΔΑ αλλά και στην δυναμική νομολογία του ΕΔΔΑ, τόσο κατά τον καθορισμό του περιεχομένου όσο και κατά την επιβολή των επιτρεπόμενων στα θεμελιώδη δικαιώματα περιορισμών. Τελικώς, προκρίθηκε η συστηματική ερμηνεία των άρθρων 52 παρ.1 και 52 παρ.3 του ΧΘΔ , ως προς τον τρόπο με τον οποίο συμβάλλουν στην διαμόρφωση ενός συστήματος θεμιτών περιορισμών για τα αντίστοιχα με την ΕΣΔΑ δικαιώματα του Χάρτη.

Από την παρούσα μελέτη, συμπεραίνεται πως η εγκαθίδρυση τριών διακριτών συστημάτων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που λειτουργούν εντός των τριών διαφορετικών εννόμων τάξεων(εθνική, διεθνής και ενωσιακή), γεννούν αναπόφευκτα το ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο τα συστήματα αυτά θα συναρθρωθούν. Η συνάρθρωση αυτή δεν αποτελεί μια απλή διαδικασία, ενόψει της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας κάθε μίας από τις έννομες αυτές τάξεις. Σε κάθε περίπτωση, η συνάρθρωση αυτή έχει απώτερο σκοπό την αρμονική συνεργατική σχέση μεταξύ των εννόμων αυτών τάξεων, η οποία θα οδηγήσει τελικά στην αναβάθμιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στην αναγνώριση της ανθρώπινης αξίας ως ύψιστης αρχής³⁴⁰. Επομένως, σκοπός είναι να ανευρεθούν μηχανισμοί ικανοί να απορροφήσουν τις όποιες τριβές και εντάσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, αναμφισβήτητα εντάσσονται τα θεσμικά ερμηνευτικά εργαλεία των άρθρων 52 και 53 , των οποίων το περιεχόμενο διευκρινίζεται και εξελίσσεται μέσω της νομολογιακής δραστηριότητας του Δικαστηρίου. Πράγματι, τα άρθρα αυτά επιβεβαιώνουν την διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των τριών συστημάτων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά την διαμόρφωση του επιπέδου προστασίας και της εμβέλειας

³⁴⁰ Βλ. Παπαδημητρίου Γ., «*Η Συνάρθρωση της Εθνικής, της Διεθνούς και της Ενωσιακής Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Ευρώπη*», ΝοΒ , Τόμος 52, Τεύχος 7, 2004, σελ.1140.

αυτών. Με τα άρθρα αυτά, ο Χάρτης ως «αυθεντικό» προϊόν της ενωσιακής έννομης τάξης, επιλέγει συνειδητά να «δανειστεί» κανόνες από την ΕΣΔΑ και τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών του, οι οποίοι άλλωστε εντάσσονταν στο ευρωπαϊκό κεκτημένο³⁴¹, πολύ προτού αυτός καταστεί δεσμευτικός. Η λειτουργική συνάρθρωση των τριών αυτών συστημάτων είναι που τελικά ενδυναμώνει και καθιστά αποτελεσματικότερη την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αναγνωρίζει την «αλληλένδετη» σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των τριών εννόμων τάξεων ως προς την προστασία αυτών.

³⁴¹ Βλ. σχετικά πρώην 6 παρ.2 ΣΕΕ και 7 παρ.3 του Σχεδίου της Συνταγματικής Συνθήκης.

Παράρτημα Αποφάσεων (με χρονολογική σειρά έκδοσης)

Αποφάσεις ΔΕΕ(πρώην ΔΕΚ)

- ❖ ΔΕΚ 8/55(29-11-1956), *Fédération Charbonnière de Belgique*, ECLI: ECLI:EU:C:1956:11.
- ❖ ΔΕΚ C-7/56(12-5-1957), *Algera και λοιποί*, ECLI:EU:C:1957:7.
- ❖ ΔΕΚ C-1/58(4-2-1959), *Friedrich Stork & Cie κατά Ανωτάτης Αρχής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα*, ECLI:EU:C:1959:4.
- ❖ ΔΕΚ C- 26/62(5-2-1963), *Van Gen den Loos*, ECLI:EU:C:1963:1.
- ❖ ΔΕΚ C- 6/64(15-7-1964), *Costa/ENEL*, ECLI:EU:C:1964:66.
- ❖ ΔΕΚ 90-91/63(13-11-1964), *Επιτροπή/Λουξεμβούργου & Βελγίου*, ECLI:EU:C:1964:80.
- ❖ ΔΕΚ 26/69(12-11-1969), *Stauder/Stadt Ulm*, ECLI:EU:C:1969:57.
- ❖ ΔΕΚ C-11/70 (17-12-1970), *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ECLI:EU:C:1970:114.
- ❖ ΔΕΚ C-69/72(13-11-1973), *Wilhelm Werhahn Hansamühle*, ECLI: ECLI:EU:C:1973:121.
- ❖ ΔΕΚ C-17/74(23-10-1974) , *Transocean Marine Paint*, ECLI:EU:C:1974:106.
- ❖ ΔΕΚ C- 41/74(4-12-1974), *Van Duyn/Home Office*, ECLI: ECLI:EU:C:1974:133.
- ❖ ΔΕΚ C-36/75(28-10-1975), *Rutili/ Υπουργού Εσωτερικών*, ECLI:EU:C:1975:137.
- ❖ ΔΕΚ C-43/75(8-4-1976), *Defrenne/SABENA*, ECLI:EU:C:1976:56.
- ❖ ΔΕΚ C-4/73(11-1-1977), *Nold KG/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1974:51.
- ❖ ΔΕΚ C- 30/77(27-10-1977), *Regina/Bouchereau*, ECLI:EU:C:1977:172.
- ❖ ΔΕΚ C-232/78(25-9-1979), *Επιτροπή/Γαλλίας*, ECLI:EU:C:1979:215.
- ❖ ΔΕΚ 44/79(13-12-1979), *Hauer/Land Rheinland- Pfalz*, ECLI: ECLI:EU:C:1979:290.
- ❖ ΔΕΚ C-136/79(26-6-1980), *National Panasonic/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1980:169.
- ❖ ΔΕΚ 53/81(23-3-1982), *Levin/ Staatssecretaris van Justitie*, ECLI:EU:C:1982:105
- ❖ ΔΕΚ C-155/79(18-5-1982), *AM&S /Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1982:157.
- ❖ ΔΕΚ C-372/82(18-1-1984), *Ekro*, ECLI:EU:C:1984:11.
- ❖ ΔΕΚ C-72/83(10-7-1984), *Campus Oil*, ECLI:EU:C:1984:256.
- ❖ ΔΕΚ C-293/83(13-2-1985), *Gravier/Ville de Liège*, ECLI:EU:C:1985:69.
- ❖ ΔΕΚ C-60 & 61/84(11-5-1985), *Cinéthèque Sa και Λοιποί* , ECLI:EU:C:1985:329.
- ❖ ΔΕΚ C-222/84(15-5-1986), *Johnston/Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, ECLI:EU:C:1986:206.
- ❖ ΔΕΚ 178/84(12-3-1987), *Επιτροπή/ Γερμανίας*, ECLI: ECLI:EU:C:1987:126.
- ❖ ΔΕΚ 24/86(2-2-1988), *Blaizot/Université de Liège και Λοιποί*, ECLI: ECLI:EU:C:1988:43.

- ❖ ΔΕΚ 265/87(11-7-1989), *Schräder*, ECLI:EU:C:1989:303.
- ❖ ΔΕΚ C-97/87,98/87, 99/87(17-10-1989), *Dow Chemical Iberica και Λοιποί/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:380.
- ❖ ΔΕΚ C-5/88(13-7-1989),*Wachauf/ Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft*, ECLI: ECLI:EU:C:1989:321.
- ❖ ΔΕΚ C-46/87 και 227/88(21-9-1989), *Hoechst/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:337.
- ❖ ΔΕΚ C-374/87(18-10-1989), *Orkem/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:1989:387.
- ❖ ΔΕΚ C-347/88(13-12-1990), *Επιτροπή/Ελλάδα*, ECLI:EU:C:1990:470.
- ❖ ΔΕΚ C-260/89(18-6-1991), *ERT/DEP*, ECLI:EU:C:1991:254.
- ❖ ΔΕΚ C-221/89(25-7-1991), *Factortame*, ECLI:EU:C:1991:320.
- ❖ ΔΕΚ C-367/89(4-10-1991), *Richardt*, ECLI:EU:C:1991:376.
- ❖ ΔΕΚ C-177/90(10-1-1992), *Kühn*, ECLI:EU:C:1992:2.
- ❖ ΔΕΚ C-62/90(8-4-1992), *Επιτροπή/ Γερμανία*, ECLI:EU:C:1992:169.
- ❖ ΔΕΚ C-219/91(28-10-1992), *Ter Voort*, ECLI:EU:C:1992:414.
- ❖ ΔΕΚ C-210/91(16-12-1992), *Επιτροπή/ Ελλάδα*, ECLI:EU:C:1992:525.
- ❖ ΔΕΚ C-127/92(27-10-1993), *Enderby*, ECLI:EU:C:1993:859.
- ❖ ΔΕΚ C -404/92 P(5-10-1994), *Χ/Επιτροπή* , ECLI:EU:C:1994:361.
- ❖ ΔΕΚ C-44/94(17-10-1995), *Fishermen's Organisations και λοιποί*, ECLI:EU:C:1995:325.
- ❖ ΔΕΚ C-70/94(17-10-1995), *Fritz Werner*, ECLI: ECLI:EU:C:1995:328.
- ❖ ΔΕΚ C-83/94(17-10-1995), *Leifer και Λοιποί*, ECLI:EU:C:1995:329.
- ❖ ΔΕΚ C-430/93(14-12-1995), *Van Schijndel/Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten*, ECLI:EU:C:1995:441.
- ❖ ΔΕΚ C-415/93(15-12-1995), *Bosman*, ECLI:EU:C:1995:463
- ❖ ΔΕΚ C-13/94(30-4-1996), *P/S και Cornwall County Council*, ECLI:EU:C:1996:170.
- ❖ ΔΕΚ C-5/94(23-5-1996), *The Queen v Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Hedley Lomas*, ECLI:EU:C:1996:205.
- ❖ ΔΕΚ C-74/95 και C-129/95 (12-12-1996), *Χ*, ECLI:EU:C:1996:491
- ❖ ΔΕΚ C-27/95(15-4-1997), *Bakers of Nailsea*, ECLI:EU:C:1997:188.
- ❖ ΔΕΚ C- 22/94(15-4-1997) *Irish Farmers Association and Others κατά Minister for Agriculture, Food and Forestry, Ireland and Attorney General*, ECLI:EU:C:1997:187.
- ❖ ΔΕΚ C-233/94(13-5-1997), *Γερμανία/ΕυρωΚοιν& Συμβ.*, ECLI:EU:C:1997:231.
- ❖ ΔΕΚ C-249/96(17-2-1998), *Grant/ South-West Trains*, ECLI:EU:C:1998:63.
- ❖ ΔΕΚ C-122/95(10-4-1998), *Γερμανία κατά Συμβουλίου*, ECLI:EU:C:1998:94
- ❖ ΔΕΚ C-180/96(5-5-1998), *H.B/Επιτροπή*, ECLI: ECLI:EU:C:1998:192.
- ❖ ΔΕΚ C-124/97 (21-9-1999),*Läära και Λοιποί*, ECLI:EU:C:1999:435.

- ❖ ΔΕΚ C-67/98 (21-10-1999), *Zenatti*, ECLI:EU:C:1999:514.
- ❖ ΔΕΚ C-292/97(13-4-2000), *Karlsson και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2000:202.
- ❖ ΔΕΚ C-274/99(6-3-2001), *Connolly c/Comm. CE*, ECLI:EU:C:2001:127.
- ❖ ΔΕΚ C-377/98(9-10-2001), *Netherlands/ΕυρΚοιν & Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2001:523.
- ❖ ΔΕΚ, C-268/99(20-11-2001), *Jany και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2001:616.
- ❖ ΔΕΚ C-60/00(11-7-2002), *Carpenter*, ECLI:EU:C:2002:434.
- ❖ ΔΕΚ C-238/99 , 244/99, 245/99 κ.τ.λ.(15-10-2002), *Limburgse Vinyl Maatschappij και Λοιποί/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2002:582.
- ❖ ΔΕΚ C-94/00(22-10-2002), *Roquette Frères*, ECLI:EU:C:2002:603.
- ❖ ΔΕΚ C-276/01(10-4-2003), *Steffensen*, ECLI:EU:C:2003:228.
- ❖ ΔΕΚ C-112/00(12-6-2003), *Schmidberger*, ECLI:EU:C:2003:333.
- ❖ ΔΕΚ C-109/01(23-9-2013), *Akrich*, ECLI:EU:C:2003:491.
- ❖ ΔΕΚ C-201/02(7-1-2004), *Delena Wells*, ECLI:EU:C:2004:12.
- ❖ ΔΕΚ C-482/01 και C-493/01(29-4-2004), *Ορφανόπουλος και Olivieri*, ECLI:EU:C:2004:262.
- ❖ ΔΕΚ C-36/02(14-10-2004), *Omega*, ECLI:EU:C:2004:614 .
- ❖ ΔΕΚ C-144/04(22-11-2005), *Mangold*, ECLI:EU:C:2005:709.
- ❖ ΔΕΚ C-547/03(19-1-2006), *AIT/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2006:46.
- ❖ ΔΕΚ C-540/03(27-6-2006), *ΕυρΚοιν/Συμβούλιο*, ECLI:EU:C:2005:517.
- ❖ ΔΕΚ C-301/04 P (29-6-2006), *Επιτροπή/ SGL Carbon AG*, ECLI:EU:C:2006:432.
- ❖ ΔΕΚ C-65/05(26-10-2006), *Επιτροπή/ Ελλάδα*, ECLI:EU:C:2006:673.
- ❖ ΔΕΚ C-380/03(12-12-2006), *Ομοσπονδ. Δημ. Της Γερμανίας/ ΕυρΚοιν& Συμβ.*, ECLI:EU:C:2006:772.
- ❖ ΔΕΚ C-260/05(22-11-2007), *Sniace/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2007:700.
- ❖ ΔΕΚ C-438/05(11-12-2007) , *The International Transport Workers' Federation και The Finnish Seamen's Union/Viking*, ECLI:EU:C:2007:772.
- ❖ ΔΕΚ C-341/05(18-12-2007), *Laval un Partneri* ,ECLI:EU:C:2007:809.
- ❖ ΔΕΚ C-450/06(14-2-2008), *Varec*, ECLI:EU:C:2008:91.
- ❖ ΔΕΚ C- 402/05, C-415/05P(3-9-2008), *Kadi and Al Barakaat International Foundation/Συμβούλιο & Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2008:461.
- ❖ ΔΕΚ C-213/07(16-12-2008), *Michaniki*, ECLI:EU:C:2008:731.
- ❖ ΔΕΚ C-388/07(5-3-2009), *Age Concern England*, ECLI:EU:C:2009:128.
- ❖ ΔΕΕ C- 379/08, C-380/08(9-3-2010), *ERG και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2010:127.
- ❖ ΔΕΕ C-317/08& 320-08(18-3-2010), *Alassini και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2010:146.
- ❖ ΔΕΚ, C-407/08 P(1-5-2010), *Knauf Gips/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:389.

- ❖ ΔΕΕ C-58/08(8-6-2010), *Vodafone and Others*, ECLI:EU:C:2010:321.
- ❖ ΔΕΕ C- 271/08(15-7-2010), *Επιτροπή κατά Γερμανίας*, ECLI:EU:C:2010:426.
- ❖ ΔΕΚ C-550/07(14-9-2010), *Akzo Nobel Chemicals and Akros Chemicals/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2010:512.
- ❖ ΔΕΕ C-400/10 PPU(5-10-2010), *McB*, ECLI:EU:C:2010:582.
- ❖ ΔΕΕ C-92/09&93/09(9-11-2010), *Volker und Markus Schecke and Eifert*, ECLI:EU:C:2010:662.
- ❖ ΔΕΕ C 145/09(23-11-2010), *Τσακουρίδης*, ECLI:EU:C:2010:708.
- ❖ ΔΕΕ C-279/09(22-12-2010), *DEB*, ECLI:EU:C:2010:811.
- ❖ ΔΕΚ C-208/09(22-12-2010), *Sayn- Wittgenstein*, ECLI:EU:C:2010:806.
- ❖ ΔΕΕ C-391/09(12-5-2011),*Runevič- Vardyn and Wardyn*, ECLI:EU:C:2011:291.
- ❖ ΔΕΕ C-256/11(15-11-2011), *Derecci και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2011:734.
- ❖ ΔΕΕ C-272/09 P(8-12-2011), *KME Germany/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2011:810 .
- ❖ ΔΕΕ C-386/10 P(8-12-2011), *Chalkor/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2011:815.
- ❖ ΔΕΕ C-411/10 & C-493/10 (21-12-2011), *N. S. και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2011:865.
- ❖ ΔΕΕ C-571/10 (24-4-2012), *Kamberaj*, ECLI:EU:C:2012:233.
- ❖ ΔΕΕ C-59/11(12-7-2012), *Association Kokopelli*, ECLI:EU:C:2012:447.
- ❖ ΔΕΕ C-249/11(4-10-2012), *Byankov*,ECLI:EU:C:2012:608.
- ❖ ΔΕΕ C-199/11(6-11-2012), *Otis*, ECLI:EU:C:2012:684.
- ❖ ΔΕΕ C-617/10(26-2-2013), *Åkerberg Fransson*, ECLI:EU:C:2013:105.
- ❖ ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2013:107.
- ❖ ΔΕΕ C- 501/11 P(18-5-2013), *Schindler Holding και Λοιποί/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2013:522.
- ❖ ΔΕΕ C-168/13 PPU(30-5-2013), *Jeremy F.*, ECLI: ECLI:EU:C:2013:358.
- ❖ ΔΕΕ C-579/12 RX-II(19-9-2013), *Réexamen Commission/ Strack*, ECLI:EU:C:2013:570.
- ❖ ΔΕΕ C-291/12(17-10-2013), *Schwarz*, ECLI:EU:C:2013:670.
- ❖ ΔΕΕ C-203/12(17-10-2013), *Billerud Karlsborg and Billerud Skärblacka*, ECLI:EU:C:2013:664.
- ❖ ΔΕΕ C- 390/12(30-4-2014), *Pfleger και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2014:281.
- ❖ ΔΕΕ C-295/12P(10-7-2014), *Telefónica and Telefónica de España/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2014:2062.
- ❖ ΔΕΕ C-88/13(11-9-2014), *Gruslin*, ECLI:EU:C:2014:2205.
- ❖ ΔΕΕ C-542/13(18-12-2014), *M' Boudj*, ECLI:EU:C:2014:2452.
- ❖ ΔΕΕ C-562/13(18-12-2014), *Abbida*, ECLI:EU:C:2014:2453.
- ❖ ΔΕΕ C-105/14(8-9-2015), *Taricco και Λοιποί*(Taricco I), ECLI:EU:C:2015:555.

- ❖ ΔΕΕ C-362/14(6-10-2015), *Schrems*, ECLI:EU:C:2015:650.
- ❖ ΔΕΕ C- 601/15 PPU (15-2-2016), *J.N.*, ECLI:EU:C:2016:84.
- ❖ ΔΕΕ C-438/14(2-6-2016), *Bogendorff von Wolffersdorff*, ECLI:EU:C:2016:401.
- ❖ ΔΕΕ C-134/15(30-6-2016), *Lidl*, ECLI:EU:C:2016:498.
- ❖ ΔΕΕ C-442/14(23-11-2016), *Bayer CropScience*, ECLI:EU:C:2016:890.
- ❖ ΔΕΕ C- 203/15(21-12-2016), *Tele2 Sverige AB*, ECLI:EU:C:2016:970.
- ❖ ΔΕΕ C-201/15(21-12-2016), *ΑΓΕΤ Ηρακλής*, ECLI:EU:C:2016:972.
- ❖ ΔΕΕ C-157/15(14-3-2017),*Samira Achbita*, ECLI:EU:C:2017:203.
- ❖ ΔΕΕ C-18/16(14-9-2017), *K.*, ECLI: EU:C:2017:680.
- ❖ ΔΕΕ C-42/17(5-12-17), *M.A.S. and M.B.(Taricco II)*, ECLI:EU:C:2017:936.
- ❖ ΔΕΕ C-524/15(20-3-2018), *Menci*, ECLI:EU:C:2018:197.
- ❖ ΔΕΕ C-235/17(21-5-2019), *Επιτροπή/Ουγγαρία*, ECLI:EU:C:2019:432.
- ❖ ΔΕΕ C-492/18(12-2-2019), *TC*, ECLI:EU:C:2019:108.

Αποφάσεις ΓΔ(πρώην ΠΕΚ)

- ❖ ΠΕΚ T-347/94(14-5-1998), *Mayr-Melnhof Kartongesellschaft/ Επιτροπή*, ECLI:EU:T:1998:101.
- ❖ ΠΕΚ T-348/94(14-5-1998), *Enso Espa ola/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:1998:102.
- ❖ ΠΕΚ T -34/96 & T- 163/96(19-5-1999) , *Connolly/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:1999:102.
- ❖ ΠΕΚ T-112/98(20-2-2001), *Mannesmannr hren-Werke/Επιτροπή*,ECLI:EU:T:2001:61
- ❖ ΠΕΚ T-222/99, 327/99, 329/99(2-10-2001), *Martinez*, ECLI: EU:T:2001:242
- ❖ ΠΕΚ T-54/99(30-1-2002), *Max Mobil*, ECLI:EU:C:2002:20.
- ❖ ΠΕΚ T-177/01(3-5-2002), *J go Qu r *, ECLI:EU:T:2002:112.
- ❖ ΓΔ T-590/10(29-11-2012), *Thesing and Bloomberg Finance/EKT*, ECLI:EU:T:2012:635.
- ❖ ΓΔ T-187/11(28-5-2013), *Trabelsi και Λοιποί/Συμβ.*, ECLI:EU:T:2013:273.

Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέων

- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *A. Dutheillet de Lamothe* της 2-12-1970 στην υπόθεση ΔΕΚ C-11/70(17-12-1970), *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle f r Getreide und Futtermittel* , ECLI:EU:C:1970:100.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Van Gerven* της 11-6-1991στην υπόθεση ΔΕΚ C-159/90(4-10-1991), *Society for the Protection of Unborn Children Ireland/Grogan*, ECLI:EU:C:1991:249.

- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Tesouro* της 28-11-1995 στην υπόθεση ΔΕΚ C-58/94(30-7-1996), *Ολλανδία κατά Συμβουλίου*, ECLI:EU:C:1995:409.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Tesouro* της 14-12-1995 στην υπόθεση ΔΕΚ C-13/94(30-4-1996), *P/S και Cornwall County Council*, ECLI:EU:C:1995:444.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Alber* της 1-2-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C-340/99(17-5-2001), *TNT Traco*, ECLI:EU:C:2001:74.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Tizzano* της 18-2-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C-173/99(26-6-2001), *BECTU*, ECLI:EU:C:2001:81.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Jacobs* της 14-6-2001 στην υπόθεση ΔΕΕ C-377/98(9-10-2001), *Ολλανδία/ Κοινοβ. & Συμβ.* , ECLI:EU:C:2001:329.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Mischo* της 20-9-2001 στην υπόθεση ΔΕΚ C- 20/00(10-5-2003), *Booker Aquaculture and Hydro Seafood*, ECLI:EU:C:2001:469.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Alber* της 24-10-2002 στην υπόθεση ΔΕΚ C-63/01(4-12-2003), *Evans*, ECLI:EU:C:2002:615.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Kokott* της 14-10-2004 στην υπόθεση ΔΕΚ C-387/02(3-5-2005), *Berlusconi and Others*, ECLI:EU:C:2004:624.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγ. *Alber* της 1-2-2009 στην υπόθεση ΔΕΚ C-340/99(17-5-2001), *TNT Traco*, ECLI:EU:C:2001:74.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Kokott* της 29-4-2010 στην υπόθεση ΔΕΚ C-550/07(14-9-2010) , *Akzo Nobel Chemicals and Akros Chemicals/ Επιτροπή*, ECLI:EU:C: 2010:229.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Kokott* της 14-4-2011 στην υπόθεση ΔΕΕ C-109/10 P(14-4-2011), *Solvay SA/Επιτροπή*, ECLI:EU:C:2011:257.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Villalón* της 14-4-2011 στην υπόθεση ΔΕΕ C- 70/10(24-11-2011) *Scarlet Extended SA*, ECLI:EU:C:2011:255.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Trstenjak* της 29-9-2011 στην υπόθεση ΔΕΕ C-411/10 & C-493/10(21-12-2011), *N.S. και Λοιποί*, ECLI:EU:C:2011:611.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Villalón* της 12-6-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-617/10(26-2-2013), *Åkerberg Fransson*, ECLI:EU:C:2012:340.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Mengozzi* της 21-6-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-249/11(4-10-2012), *Byankov*, ECLI:EU:C:2012:380.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bot* της 2-10-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-399/11(26-2-2013), *Melloni*, ECLI:EU:C:2012:600.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Mengozzi* της 21-11-2012 στην υπόθεση ΔΕΕ C-334/12 (21-11-2012), *RXII- Réexamen Arango Jaramillo και Λοιποί/ EIB*, ECLI:EU:C:2012:733.

- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bot* της 18-7-2017 στην υπόθεση ΔΕΕ C-42/17(5-12-17), *M.A.S. and M.B. (Tarrico II)*, ECLI:EU:C:2017:564.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Bobek* της 7-9-2017 στην υπόθεση ΔΕΕ C- 298/16(9-11-2017), *Ispas* , ECLI:EU:C:2017:650.
- ❖ Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέως *Szpunar* της 6-11-2018 στην υπόθεση ΔΕΕ C-492/18(12-2-2019), *TC*, ECLI:EU:C:2018:875.

Γνωμοδοτήσεις

- ❖ ΔΕΚ Γνωμοδότηση 2/94(28-3-1996), *Προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ*, EU:C:1996:140.
- ❖ ΔΕΕ Γνωμοδότηση 2/13(18-12-2014), *Σχέδιο Συμφωνίας Προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ*, ECLI:EU:C:2014:2454.
- ❖ ΔΕΕ Γνωμοδότηση 1/15(26-5-2017) *,Συμφωνία PNR ΕΕ-Καναδά*, EU:C:2017:592.

Προσφυγές

- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 5856/72(25-4-1978,)*Tyrer / UK*.
- ❖ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) Σειρά Α' ν. 30(26-4-1979), *Sunday Times/H.B.*
- ❖ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) ν. 8225/78(28-5-1985), *Ashingdane/ H.B.*
- ❖ Προσφυγή(Επιτροπή) ν.13258/87(9-2-1990), *M & Co / Γερμανία*.
- ❖ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) Σειρά Α' ν.176-Α(24-4-1990), *Kruslin/Γαλλία*.
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 12750/87, 13780/88, 14003/88, (27 -8-1991), *Philis/ Ελλάδα*.
- ❖ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) ν. 13710/88(16-12-1992),*Niemietz /Γερμανία*.
- ❖ Προσφυγή(ΕΔΔΑ), Α310 ,(23-3-1995), *Λοϊζίδου/Τουρκία*.
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν.24833/94(18-2-1999), *Matthews/H.B.*
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 34720/97(21-12-2000), *Heaney and McGuinness/ Ιρλανδία*.
- ❖ Προσφυγή(ΕΔΔΑ) ν. 37112/97(21-11-2001), *Fogarty/H.B.*
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 28957/95(11-7-2002), *Christine Goodwin/ H.B.*
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 41202/98(5-11-2002), *Müller/Ελβετία*.
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 30696/09(21-1-2011),*MSS κατά Βελγίου και Ελλάδα*ς.
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 5809/08 (21-6- 2016), *Al-Dulimi and Montana Management Inc./ Ελβετία*.
- ❖ Προσφυγή (ΕΔΔΑ) ν. 20261/12 (23-6- 2016), *Baka/ Ουγγαρία*.

Αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων

- ❖ BVerfGE, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, απόφαση της 29-5-1974, BVerfGE 1974, Τομ. 37(Solange I).
- ❖ BVerfG, *κρίση v. 73*, 339 της 22-10- 1986(Solange II).
- ❖ BVerfG, *παραγγελία v. 2735/14* της 15-12-2015.
- ❖ *Frontini v. Minister delle Finanze* της 27-12-1973.

Ξένη Βιβλιογραφία

Άρθρα

- ❖ Besselink L.F.M., “*Entrapped by the Maximum Standard: On Fundamental Rights, Pluralism and Subsidiarity in the European Union*”, C.M.L.R., Τευχ. 35, Θέμα 3, 1998.
- ❖ Besselink L.F.M., “*The Member States, the National Constitutions and the Scope of the Charter*”, Maastricht Journal, Τευχ. 8, Θέμα 1, 2001.
- ❖ Besselink L. F.M., “*The parameters of Constitutional Conflict after Melloni*”, ELR, Τευχ. 3, 2014.
- ❖ Brittain S., “*The Relationship between the EY Charter of Fundamental Rights and the European Convention on Human Rights: an Originalist Analysis*”, ECLR, Τευχ. 11, 2015.
- ❖ Brkan M., “*The Concept of Essence of Fundamental Rights in the EU Legal Order: Peeling the Onion to its Core*”, ECLR, Τευχ. 2, 2018.
- ❖ De Visser M., “*National Constitutional Courts, the Court of Justice and the Protection of Fundamental Rights in a Post- Charter Landscape*”, Human Rights Review, Τευχ. 15, Θέμα 1, 2014.
- ❖ Douglas- Scott S., “*The Relationship between the EU and the ECHR five years on from the Treaty of Lisbon*”, Oxford Legal Studies Research Paper, Paper No XX/2015, 12-1-2015.
- ❖ Groussot X. & Olsson I., “*Clarifying or Diluting the Application of the EU Charter of Fundamental Rights? - The Judgements in Åkerberg and Melloni.*”, LSEU, Τευχ. 2, 2013.
- ❖ JHR & LB, “*After Åkerberg Fransson and Melloni*”, ECLR, Τεύχος 9, Θέμα 2, 2013.
- ❖ Kalimo H., Majcher K., “*Solange III? Fundamental rights protection under the national identity review*”, E.L.R, Τεύχος 42, Νομ.2, Απρίλιος 2017
- ❖ Kokott J, Sobotta C., “*Protection of Fundamental Rights in the European Union: On the Relationship between EU Fundamental Rights, the European Convention and National Standards of Protection*”, Τευχ. 34, No 1, 2015, Yearbook of European Law.
- ❖ Lenearts K., “*Exploring the Limits of the EU Charter of Fundamental Rights*”, E. C.L.R., Τευχ. 8, 2012.

- ❖ Liisberg J.B., “*Does the EU Charter of Fundamental Rights Threaten the Supremacy of Community Law?*”, Jean Monnet ,2001, Working Paper 4/01.
- ❖ Lock T., “*The future of EU accession to the ECHR after Opinion 2/13: is it possible and is it still desirable?*”, Research Paper Series No 2015/18(Europa Working Paper No 2015/02).
- ❖ Mancini F. & Di Bucci V., “*Le development des droits fondamentaux en tant que partie du droit Communautaire*”, R.C.A.D.E., Τευχ. 1, Βιβλίο 1, 1990.
- ❖ Nik de Boer, “*Adressing rights divergences under the Charter: Melloni*”, CMLR, Τευχ. 50, 2013.
- ❖ Peers S., “*The CJEU and the EU’s accession to the ECHR: a clear and present danger to human rights protection*”, EU Law Analysis Blogspot, 18-12-2014.
- ❖ Safjan M., Düsterhaus D., Guérin A., “*La Charte des droits fondamentaux de l’Union européenne et les ordres juridiques nationaux, de la mise en œuvre à la mise en balance*”, RTDE, Τευχ. 2, 2016.
- ❖ Sánchez S.I., “*The Court and the Charter: The Impact of the Entry into Force of the Lisbon Treaty on the ECJ’s Approach to Fundamental Rights*”, C.M.L.R., Τευχ. 49, 2012.
- ❖ Weib W., “*Human Rights in the EU : Rethinking the Role of the European Convention on Human Rights After Lisbon*”, ECLR, Τευχ. 7, Θέμα 1, 2011.
- ❖ Wollenschläger F., “*Fundamental Rights Regimes in the European Union: Contouring their Spheres*”, Contemporary Issues in Human Rights Law, Springer, 2018.

Βιβλία

- ❖ Remedem A., “*La protection des droits fondamentaux par la Cour de Justice de l’ Union européenne*”, Université d’Auvergne - Clermont-Ferrand I, 2013.
- ❖ Renucci J.-F., “*Traité de droit européen des droits de l’ homme*”, L.G.D.J., coll. Traités 2007.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Άρθρα

- ❖ Ηλιοπούλου- Στράγγα Τ., «*Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης: από την Νίκαια στη Λισαβόνα*», Ευρωπαϊών Πολιτεία, Τευχ. 1, 2008.

- ❖ Παπαδημητρίου Γ., «*Η Συνάρθρωση της Εθνικής, της Διεθνούς και της Ενωσιακής Προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Ευρώπη*», ΝοΒ , Τόμος 52, Τεύχος 7, 2004.
- ❖ Παπαδημητρίου Χ., «*Η περίπτωση κοινοτικής διάταξης απονέμουσας ελάσσονα από την ελληνική έννομη τάξη προστασία σε θεμελιώδες δικαίωμα*», ΝοΒ, Τομ. 54,2006.
- ❖ Παπαδοπούλου Ρ.Ε., «*Από τις γενικές αρχές του δικαίου στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης- Πορεία προς ένα γραπτό σύστημα κοινοτικής προστασίας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*», Δικαιώματα του Ανθρώπου(ΔτΑ), Τευχ. 12, 2001, σελ. 1029-1082.
- ❖ Πρεβεδούρου Ε. , «*Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου : σχέση ανταγωνισμού ή αλληλοσυμπλήρωσης*», ΕφημΔΔ, Τευχ. 2, 2011.

Βιβλία

- ❖ Ηλιοπούλου- Στράγγα Τ., «*Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων- Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο*», Σάκκουλας Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2018.
- ❖ Καρύδης Γ., «*Ευρωπαϊκό Δίκαιο Συναλλαγών*», Νομική Βιβλιοθήκη, 2012.
- ❖ Μαργαρίτης Κ., «*Η Προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην ΕΕ & η Συνθήκη της Λισαβόνας*», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.
- ❖ Παντελής Α.Μ., «*Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου- Τρίτη έκδοση επαυξημένη*», 3η εκδ. , εκδ. Λιβάνη, 2016.
- ❖ Περάκης Μ., «*Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2015.
- ❖ Σαχπεκίδου Ε., «*Ευρωπαϊκό Δίκαιο*», εκδ. Σάκκουλας Π., 2011.
- ❖ Σκανδάμης Ν., «*Η άγραφη ενοποίηση στις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες*», εκδ. Α.Ν. Σάκκουλας, 1981.
- ❖ Τζέμος Β. και συνεργάτες, «*Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ(ΧΘΔΕΕ)- Ερμηνεία κατ'άρθρο* », 2η Εκδ ,Νομική Βιβλιοθήκη, 2019.
- ❖ Χριστιανός Β., «*Η δυναμική των σχέσεων δικαστή και νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*», εκδ. Α.Ν. Σάκκουλας, 2005.
- ❖ Χριστιανός Β. , «*Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2011.

- ❖ Χριστιανός Β., Κουσκουνά Μ., Παπαδοπούλου Ρ.Ε. και Περάκης Μ., «*Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσα από τη Νομολογία*», εκδ. Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2011.
- ❖ Χριστιανός Β(επιμέλεια), Β. Αγραπίδη, Δ. Αναγνωστοπούλου, Γ. Αυγερινός, Ν. Γαϊτενίδης, Γ. Γρύλλος, Σ. Κοροβέση, Μ. Κουσκουνά, Μ. Κρητικός, Γ. Κώτσηρας, Χρ. Μαλαματάρης, Α. Μαντά, Α. Μεταξάς, Ν. Μηλιώνης, Γ. Μουρνιανάκης, Ι. Νάτσινας, Ε. Παλιού, Ρ.-Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Μενγκ-Παπαντώνη, Μ. Περάκης, Σ. Ρηγάκου, Μ. Ροδόπουλος, Α. Σκουλίκης, Α. Τσιώνα, Ν. Φαραντούρης, Β. Χριστιανός , «*Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ: Κατ' άρθρο ερμηνεία*», Νομική Βιβλιοθήκη, 2012.

Κείμενα Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

- ❖ Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο(2019) με τίτλο «*Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ*».
- ❖ «*Δήλωση των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών*» της 12-4-1989 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου(ΕΕ C 120 της 16-5-1989).
- ❖ *Ψήφισμα* του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 17-12-1998 σχετικά με τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρωπαϊκή Ένωση(1997).

Κείμενα Ευρωπαϊκού Συμβουλίου

- ❖ *Κοινή Πολιτική Διακήρυξη* του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Νίκαιας της 7-9/12/2000, ΕΕ C 364/1(2000).
- ❖ *Απόφαση- Πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ* του Συμβουλίου, της 13^{ης} Ιουνίου 2002 σχετικά με το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών, ΕΕ L 190, όπως τροποποιήθηκε με την Απόφαση- Πλαίσιο 2009/299/ΔΕΥ του Συμβουλίου, της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2009, ΕΕ L 81.

Νομοθετήματα

- ❖ Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης(ΣΕΕ) & Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης(ΣΛΕΕ)[ΕΕ C 202 της 7.6.2016].
- ❖ Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων(ΧΘΔ)[ΕΕ C 202 της 7.6.2016, σ. 391 έως 407].
- ❖ Επεξηγήσεις σχετικά με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων(2007/C 303/02).

Οδηγίες- Κανονισμοί

- ❖ Οδηγία(ΕΚ) 2004/38 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2004 σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 1612/68 και την κατάργηση των οδηγιών 64/221/ΕΟΚ, 68/360/ΕΟΚ, 72/194/ΕΟΚ, 73/148/ΕΟΚ, 75/34/ΕΟΚ, 75/35/ΕΟΚ, 90/364/ΕΟΚ, 90/365/ΕΟΚ και 93/96/ΕΟΚ((ΕΕ L 158 της 30.4.2004, σελ.77)
- ❖ Οδηγία (ΕΕ) 2016/1919 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Οκτωβρίου 2016, σχετικά με τη δικαστική αρωγή για υπόπτους και κατηγορουμένους στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών και για καταζητούμενους σε διαδικασίες εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης(ΕΕ L 297 της 4-11-2016, σελ. 1-8).
- ❖ Κανονισμός(ΕΟΚ) 1162/76 του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, της 17ης Μαΐου 1976(OJ L 135 της 24.5.1976, σελ. 32–33),όπως τροποποιήθηκε από τον Κανονισμό 2776/78 (ΕΟΚ) του Συμβουλίου, της 23ης Νοεμβρίου 1978(OJ L 333 της 30.11.1978, σελ. 1–2), σχετικά με μέτρα που αποβλέπουν στην προσαρμογή του αμπελουργικού δυναμικού στις ανάγκες της αγοράς.

Γενικά Έγγραφα

- ❖ Joint communication from Presidents Costa and Skouris της 27-1-2011(Κοινή ανακοίνωση των Προέδρων Costa και Σκουρής).
- ❖ Κοινή Διακήρυξη της 5ης Απριλίου 1977 των τριών θεσμικών οργάνων της Κοινότητας περί σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων(OJ, C 103, 27-4-1977, σελ.1).